

June

Library

IAS, Shimla

S 181.41 D 959 S

00006999

978.

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NO. 246.

सांख्यसङ्ग्रहः

तत्र

सांख्यतत्त्वविवेचनम् श्रीषिमानन्द(क्षेमेन्द्र)विरचितम् ।
सांख्यतत्त्वयाथार्थ्यदीपनम् भावागणेशविरचितम् ।
समाससूत्रव्याख्या सर्वोपकारिणी च ।

वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपुस्तकालयाध्यक्षेण
विन्धेश्वरीप्रसादद्विवेदिना परिशोधितः ।

SĀMKHYA SAMGRAHA

a Collection of The Works of Sāmkhya Philosophy,
Edited by Pandita Vinthyésvari Prasāda Doivedin,
Librarian, Government Sanskrit College, Benares.

FASCICULUS I-1

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES.

AGENTS:-

OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG;

PANDITA JYESHTHARAMA MUKUNDAJI, BOMBAY;

PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON.

Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press.

BENARES.

Price ~~Rs.~~ one.

॥ श्रीः ॥

—:०:—

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥

सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—२४६

- १ अस्यां चौखम्बा— संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाशयते । एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्रयते ।
- २ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरणधर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्थाः
- ३ एवाऽत्र सुपरिष्कृत्य मुद्रयन्ते ।
काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पाण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वान् एतत्परिशीघ्रनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।
- ४ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्चेत्प्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम्—मुद्राः ७ आनन्द
- ५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तवकं " " १ "
- ६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति । " " "

साम्प्रतं मुद्रयमाणा ग्रन्थाः—

- (१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता खण्डे २
- (२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः १२
- (३) इलोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृतन्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् । सम्पूर्णम् । १०
- (४) भाष्योपवृद्धितं तत्त्वत्रयम् । विशिष्टद्वैतदर्शनप्रकरणम् । श्रीमन्नोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थविरचितभाट्टभाषाप्रकाशसहितं सम्पूर्णम् (वेदान्तः) २
- (५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः १
- (६) भाट्टचिन्तामणिः । महामहोपाध्यायश्रीगंगाभट्टविरचिता । तर्कपादः (मीमांसा) २
- (७) न्यायरत्नमाला श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिता सम्पूर्णाः (मीमांसा) २
- (८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्—बादरायणप्रणीतवेदान्त-

- सूत्रस्य यतीन्द्रश्रीमद्विज्ञानभिष्टुक्तव्याख्यानम् । सम्पूर्णम् । (वेदान्तः)
- (९) स्याद्वादमञ्जरीमल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा
- (१०) सिद्धित्रयम्—विशिष्टद्वैतग्रन्थानिरूपणपरश्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ श्रीयाज्ञानसुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णा (वेदान्तः)
- (११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधमहाकाचार्यसंगृहीतः । आचार्यचित्सुखसुखिविरचितव्याख्यापेतः (वेदान्तः)
- (१२) विभक्त्यर्थनिर्णयो न्यायानुसारिप्रथमासि सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः सम्पूर्णम् (न्यायः)
- (१३) विधिरसायनम् । श्रीअप्ययदीक्षितकृतम् सम्पूर्णम् (मीमांसा)
- (१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) महर्षे मेहरविरचिता । (मीमांसा) १

S
18/11
2009

॥ श्रीः ॥

—:०:—

सांख्यसंग्रहस्य

भूमिका ।

मनुस्मृतौ ।

“अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥” इति ।

याज्ञवल्क्यस्मृतौ च ।

“पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ॥
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥” इति ।

विष्णुपुराणादौ ।

“अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति च त्रयम् ।

अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादशैव ताः ॥” इत्यादि—

अत्र चतुर्दशविद्यासु अष्टादशविद्यासु वा सांख्यशास्त्र-
स्य नामापि नास्तीति न्यायस्यानेकात्मप्रतिपादकत्वाद्नेकात्म-
प्रतिपादकानि वैशेषिकसांख्ययोगादीनि शास्त्राणि न्यायविस्त-
रपदेन संगृहीतानि भवन्तीति हृदयम् तथात्वे छान्दोग्योप-

निषदि ३ प्रपाठके १७ खण्डे “तद्धैतद्धोर आङ्गिरसः
कृष्णाय देवकीपुत्रायोत्कोवाच” इति । भगवता श्रीकृष्णेन तु
भगवद्गीतायाम् ५ अध्याये ।

“सांख्ययोगौ पृथक् वालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।”

“एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥” इति ।

४ अध्याये ॥

“इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान् मनवं प्राह मनुरैक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ॥” इति ।

अपि च श्वेताश्वतरोपनिषदि ६ अध्याये ।

“तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्यं

ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापैः ॥” इति ।

अत्रेदं न भ्रमितव्यं यत् तदानीं कापिलं सांख्यं नासी-
देव ५ अध्याये ऋग्वेदोपनिषदि “ऋषिं प्रमूर्तं कपिलं यस्तमग्रे”
इत्युक्तत्वात् । देवकीपुत्रेण भगवता श्रीकृष्णेन भगवद्गीतायाम् २,
अध्याये “सिद्धानां कपिलो मुनिः” इत्युक्तत्वात् । इत्थं च कापिल-
सांख्यशास्त्रमतीव श्रद्धेयम् । तच्च सांख्यं सूत्रषडध्यायी समास-
सूत्रं चेति द्विविधमुपलभ्यते अस्योपाख्यानं समाससूत्रसर्वो-
पकारिणीटीकायामुक्तमपि च समाससूत्रनाम्नापि द्वैविध्याश्चर्यश-
ङ्कानिरासः तत्र सूत्रषडध्याय्याः भाष्यं वृत्तिश्च प्रकाशितमेव
अन्येऽपि सांख्यतत्त्वकौमुदीसांख्यचन्द्रिकागौडपादभाष्यादयो
ऽनेके ग्रन्थाः प्रकाशिताः परं तु—

समाससूत्रमालम्ब्य व्याख्यां पञ्चशिखस्य च ।

भावागणेशः कुरुते तत्त्वयाथार्थ्यदीपनम् ॥

इत्युक्त्या महर्षिकपिलप्रशिष्यपञ्चशिखाचार्या(१)नुसृतोऽपि समाससूत्रग्रन्थ इदानीं लुप्तप्रचार इति तस्य बहूनि व्याख्याना-
नि(२) सङ्कलय्यास्मिन् सांख्यसङ्ग्रहे प्रकाशयितुं प्रवृत्तोऽस्मि ।
अत्र केचिद्वदन्ति समाससूत्रमेव महर्षिकपिलप्रणीतं सांख्यशास्त्रं
सूत्रषडध्यायी तु विज्ञानभिक्षुणैव प्रणीतेति । तन्मन्दम् विज्ञान-
भिक्षुसमयाद्बहु पूर्वं भोजराजेन षडध्याय्या व्याख्यातत्वाद् वि-
स्तरस्तु न्यायवार्त्तिकभूमिकायां द्रष्टव्य इति शम् ।

(१) “कपिलाय महामुनये मुनये शिष्याय तस्य चासुरये ।

पञ्चशिखाय तथेश्वरकृष्णायैते नमस्यामः ॥”

इति सांख्यतत्त्वकौमुद्याम् ।

(२) सांख्यतत्त्वविवेचनम् श्रीषिमानन्द(क्षेमेन्द्र)विरचितम् ।

सांख्यतत्त्वयाथार्थ्यदीपनम् श्रीभावागणेशविरचितम् ।

समाससूत्रसर्वापकारिणी टीका ।

कापिलसूत्रवृत्तिः ।

तत्त्वसमाससूत्रव्याख्या ।

तत्त्वसमाससूत्रवृत्तिः ।

सांख्यसूत्रप्रक्षेपिका । एतानि व्याख्यानामि ।

प्रसङ्गादन्येऽपि ग्रन्थाः संगृहीता यथा ।

सांख्यतत्त्वप्रदीपः ।

तत्त्वमीमांसा ।

सांख्यपरिभाषा ।

गवर्नमेण्टसंस्कृतकालेज

सरस्वतीभवन

बनारस

२६ मई १९१६ ई०

विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदी

1

ॐ नमः परमात्मने ।

—:०:—

सांख्यसंग्रहः ।

तत्र

सांख्यतत्त्वविवेचनम् ।

श्रीषिमानन्दविरचितम् ।

रघुनन्दनसुतेनेदमिष्टिकापुरवासिना ।
कान्यकुब्जद्विजाग्न्येण षिमानन्देन(१) तन्यते ॥ १ ॥
सांख्योपज्ञ नमस्तुभ्यं कपिलाय महात्मने ।
पञ्चविंशतितत्त्वानां तत्त्वज्ञानप्रवर्त्तकः ॥ २ ॥
दुःखत्रयाभिभूतस्य शान्तिर्मे स्यात् कुतस्त्विह ।
तथोपदिश जन्मादि यथा न स्यात् कृपानिधे ॥ ३ ॥
एवं पृष्टो मुनिः प्राह निर्विण्णाय कृपानिधिः ।
पञ्चविंशतिसूत्राणि व्याख्यातानि महात्मभिः ॥ ४ ॥
बबन्धुः कवयः काव्ये व्याचिख्युः कवयः परे ।
सांख्यशास्त्रस्य याथार्थ्यं तदेवेदं त्रिविच्यते ॥
षिमानन्देन मन्देन कुक्षिम्भरिशतादिना ॥ ५ ॥

(१) अत्र क्षेमेन्द्रेणेत्यनुमीयते । 'षिमानन्द' इति तु मातापित्रोरु-
ल्लापने नामेति सर्वजनप्रसिद्धर्थं तथैव लिखितामिति सम्भाव्यते ।

अष्टौ प्रकृतयः ॥ १ ॥

प्रकृतिर्बुद्धहंकारौ तन्मात्रैकादशेन्द्रियम् ।

भूतानि चेति सामान्याच्चतुर्विंशतिरेव ते ॥

एतेष्वेव धर्मधर्म्यभेदेन गुणकर्मसामान्यानामन्त-
र्भावः । प्रकृतित्वं च साक्षात्परम्परयाखिलविकारोपादा-
नत्वम् । व्युत्पत्तिस्तु प्रकृष्टा परिणामरूपा आकृतिरस्या
इति । सा च साम्यावस्थयोपलक्षितसत्त्वादिद्रव्यत्रयरूपा ।
साम्यावस्था च शान्तघोरमूढादिरूपाणामपि असमु-
दायत्रद्रूपत्वेपि अतिशयैः समुदायवाङ्गिरविरोधेन वर्तमान-
त्वं सामान्यात्मना गुणभावोऽतिशयात्मना प्राधान्यं वि-
शेषात्मना वैषम्यमित्यतो न्यूनाधिकभावेनासंहतावस्था-
ऽकार्यावस्थेति यावत् । महदादिकं तु कार्यसत्त्वादिकं
न कदाप्यकार्यावस्थं भवतीति तद्व्यावृत्तिः । वैषम्याव-
स्थायामपि प्रकृतित्वसिद्धये उपलक्षितमित्युक्तं सत्त्वा-
दिगुणवती प्रकृतिः सत्त्वाद्यनतिरिक्तत्वात् तथा च सूत्रं
सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वादिति सत्त्वादीनां प्रकृ-
तिस्वरूपत्वं न तु प्रकृतिधर्मत्वम् । गुणेभ्य एव सर्व-
कार्योपपत्तौ तदन्यप्रकृतिकल्पनावैयर्थ्यात् । सूत्रभाष्या-
भ्यामपि तथोक्तत्वात् । यत्तु प्रकृतेर्गुणा इतिवत् वनस्य वृ-

क्षा इतिवत् व्याष्टिसमष्ट्यभिप्रायेणेति सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेरभवन् गुणा इति च न सत्त्वादीनां प्रकृतिकार्यत्ववचनं गुणनित्यतावाक्यविरोधेन महत्तत्त्व-कारणीभूतकार्यसत्त्वादिपरम् । महदादिसृष्टिर्गुणत्रैष-म्यात् । तच्च सजातीयसंवलनेन गुणान्तरव्यावृत्तप्रकाशादिफलोपहितः सत्त्वादिव्यवहारयोग्यः परिणाम इति सत्त्वादिव्यवहारो वैषम्य एवेत्याह श्रुतिः यथा तम एवेदमग्र आसीत् तत्परे स्यात् परेणेरितं विषम-त्वं(१) प्रत्ययाद्वै रजसो(२) रूपं तद्रजः खल्वीरितं विषमत्वं प्रत्ययाद्वै सत्त्वस्य(३) रूपमिति सत्त्वादि-त्रयं च सत्त्वादिस्वरूपमिति सत्त्वादित्रयं च सुख-प्रकाशलाघवप्रसादादिगुणकतया संयोगविभागादिम-त्तयानाश्रितत्वोपादानत्वादिना द्रव्यत्वेपि पुरुषोपकार-त्वात् पुरुषबन्धकत्वाच्च गुणशब्देनोच्यते इन्द्रियादिवत् गुणानां सुखदुःखमोहात्मकत्वप्रवादस्तु धर्मधर्म्यभेदात् मनसः सङ्कल्पात्मकत्ववत् तत्र सत्त्वं सुखप्रसादप्रकाशा-द्यनेकधर्मकमपि प्रधानतस्तु सुखात्मकमुच्यते । एवं रजोपि दुःखकालुष्यप्रवृत्त्याद्यनेकधर्मकं प्राधान्यतस्तु दुःखात्म-

(१) क्षोभककालरूपेण कार्यपरिणामोन्मुखत्वम् ।

(२) रजोव्यवहारयोग्यं कार्यं रजसः ।

(३) कार्यस्य सत्त्वव्यवहारयोग्यस्य ।

कमुच्यते । एवं तमोपि मोहावरणस्तम्भनाद्यनेकधर्मकं प्राधान्यतस्तु मोहात्मकमुच्यते सतो भावः सत्त्वं धर्म-प्राधान्येनोत्तमं पुरुषोपकरणं रागयोगाद्रजो मध्यम-म् । तमोधर्मावरणयोगादधमं सत्त्वादीन्यसंख्यव्यक्तयः प्रतिक्षणपरिणामित्वात् लघुत्वादिधर्मैरन्योन्यं साधर्म्यं वै-धर्म्यं च गुणानामसंख्यातमितिसूत्रात् । एकदानेकपुरु-षादिसृष्टिश्रवणाच्च एकैकव्यक्तित्वे विभुत्वं स्यात् तथा च संयोगवैचित्र्याभावादनन्तवैचित्र्यं कार्याणां न स्यात् । द्रव्यान्तरस्यावच्छेदकीभूतस्याभावाच्च । तस्मादसंख्या-तान्येव सत्त्वादीनि त्रित्वकथनं तु विभाजकोपाधित्र-येणैव वैशेषिकाणां नवद्रव्यवचनवत् सत्त्वादीनि च य-थायोग्यमणुविभुपरिमाणकानि इतरथा रजसश्चलस्व-भावत्ववचनविरोधः स्यात् । आकाशकारणस्य विभुत्वौ-चित्यात् सर्वकारणद्रव्यविभुत्वे कार्यपरिच्छेदासम्भव इति

शब्दस्पर्शविहीनं तद्रूपादिभिरसंहतम् ।

त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम् ॥

इत्याद्युक्तेर्न परमाप्वादावन्तर्भावः प्रकृतेरिति ।

अथैवमपि प्रकृतेरणुविभुमाधारणसत्त्वाद्यनेकव्य-क्तिरूपत्वे अपरिच्छिन्नत्वैकत्वाक्रियत्वसिद्धान्तक्षतिरिति चेन्न कारणद्रव्यत्वरूपप्रकृतित्वेनैवापरिच्छिन्नत्ववचना-

द्रन्धत्वेन गन्धानां पृथिवीव्यापकतावत् आकाशादिप्रकृ-
तीनां विभुत्वेनैव प्रकृतिविभुत्वसिद्धान्तोपपत्तेश्च । तथा
पुरुषभेदेन सर्गभेदेन च भेदाभावस्यैव एकशब्दार्थत्वात् ।
अजामेकामिति श्रुतेस्तथावगमात् । तथाध्यवसायो-
भिमानादिक्रियाराहित्यस्यैवाक्रियशब्दार्थत्वादित्यन्यथा
श्रुतिस्मृतित्युक्तस्य प्रकृतिक्षोभस्यानुपपत्तेरिति ।
तत्रायं प्रयोगः सुखदुःखमोहात्मकमहदादिकार्यं
सुखदुःखमोहात्मकद्रव्यकार्यं सुखदुःखमोहात्मकत्वात्
वस्त्रादिकार्यशय्यावदिति प्रकृतौ प्रमाणम् । बाह्य-
वस्तुषु सुखादिकमुत्तमत्वादिकमेव घटरूपमितिवच्चन्द-
नसुखं स्त्रिसुखमित्यादिप्रत्ययाच्चेति दिक् ।

अव्यक्तबुद्ध्यहङ्कारास्तन्मात्राणां च पञ्चकम् ।
अष्टौ प्रकृतयस्त्वेताः सप्त च व्यक्ततामियात् ॥
अव्यक्तप्रकृतिजन्यत्वात् अव्यक्तानीति चोच्यते ।
व्यज्यन्ते च यथा लोके घटाद्या न तथा हि तत् ॥
अव्यक्तं प्रकृतिर्माया प्रधानं ब्रह्म कारणम् ।
अव्याकृतं तमःपुष्पं क्षेत्रमक्षरनामकम् ॥
बहुधात्मकादिनामानि तस्यामी ते जगुर्बुधाः ।
व्यज्यन्ते नेन्द्रियैर्यस्मादव्यक्तमत उच्यते ।
अनादिमध्यनिधनान्निरङ्गत्वेन तत् तथा ॥

तदेवाह श्रुतिः ।

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं

यथा च नित्यं रसगन्धवर्जितम् ।

अनादिमध्यं महतः परं ध्रुवम्

प्रधानमेतत् प्रवदन्ति सूरयः ॥ इति

तस्मादलिङ्गकं सूक्ष्मं तथा प्रसवधार्मिकम् ।

एकं साधारणं तत्र कार्यं कस्यापि नेतरे ॥

बुद्धिर्महान् मनो ब्रह्मा मतिः ख्यातिरपूर्वकम् ।

प्रज्ञा भूतिर्धृतिर्ज्ञानं सन्ततिः स्मृतिरित्यपि ॥

हैरण्यगर्भ्या बुद्धेस्तु महतो नाम सूचितम् ।

गुणेभ्यः क्षोभ्यमाणेभ्यस्त्रयो वेदा विजज्ञिरे ॥

एका मूर्त्तिस्त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । इति

विष्णुरेवासिर्गेषु स्वयंभूर्भवति प्रभुः ॥

अत्र सत्त्वाद्यंशत्रयेण महतो देवतात्रयोपाधित्वा-
त्तदविवेकेन तिस्र इति ।

सात्त्विकांशात् प्रधानात् तु महत्तत्त्वमजायत इति
महत्त्वस्य प्राधान्येन चाध्यवसायो वृत्तिर्महदहंकारमन-
स्त्रितयात्मकस्यान्तःकरणवृक्षस्य महत्तत्त्वं बीजावस्था
तदुक्तं सांख्यसूत्रे इदमेव महत्तत्त्वमंशतो रजस्तमःसंभेदे-
न परिणतं सत् व्यष्टिजीवानामुपाधिरधर्मादियुक्तं क्षुद्र-

मपि भवति महदुपरागाद्विपरीतमिति । महत्स्त्रि-
गुणस्वरूपत्वाद्देहस्य देहिना कालरूपविष्णुना क्षोभ्य-
दशायां गुणरूपोपाधिप्राधान्यादत्रिवेके ब्रह्मविष्णुशिव-
त्वं तत्र महान् सुषुप्त्यभिमानी शिवस्तदुपाधिस्तमः-
कार्यरूपी तत्र स्वप्नाभिमानी विष्णुस्तदुपाधिः कार्यसत्त्वं
तत्र जाग्रदभिमानी ब्रह्मा तदुपाधिः कार्यरजः तत्र स-
मुदायसमुत्थनन्यन्यायेन समष्टेर्व्यष्ट्यनन्यत्वान्मशका-
दिरपि विष्णुरेवेति भावः । सृष्टिस्तु महदादिक्रमेणैव न
तु भूतादिक्रमेणेति ॥

सा च कौर्मै

भूतादिस्तु विकुर्वाणः शब्दमात्रं ससर्जह ।

आकाशसुषिरं तस्मादुत्पन्नं शब्दलक्षणम् ॥

आकाशं तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्जह ।

वायुरुत्पद्यते तस्मात्तस्य स्पर्शो गुणो मतः ॥ इत्यादि

नन्वेवं चेदाकाशादीनां केवलं विकृतित्वं कथं तत्र

आकाशादीनां स्पर्शादितन्मात्रेषु अहंकारोपष्टम्भमात्रेण
कारणत्वस्य पुराणादिषूक्तत्वात् ।

न पुमान् स्थाणुरेवायं बुद्धिरध्यवसायिनी ।

पुरुषाधिष्ठितात् सर्वगताज्जाता प्रधानता ॥

चिच्छक्तिर्यादृशी तादृग् वृत्तिः सत्त्वविमिश्रिता ।

रजोगुणस्वरूपा यत् त्रिवृत्करणतः श्रुतेः ॥
 ज्ञानं धर्मश्च वैराग्यमैश्वर्यं सत्त्वतो ह्यमी !
 अनैश्वर्यमवैराग्यमधर्मोऽज्ञानमेव तु ॥
 तमसश्चापि ते ज्ञेया बुद्धेर्भेदा इतीरिताः ।
 ज्ञानं तत्त्वावबोधोऽयं धर्मः श्रुत्युक्तपालनम् ॥
 वैराग्यमर्थानासक्तिरैश्वर्यमणिमादिकम् ।
 तत्तद्विपर्ययेणैव तामसं तच्चतुष्टयम् ॥
 ज्ञानेन मोक्षो धर्मेण गतिरूर्ध्वा भवेदिति ।
 वैराग्येनाक्षरलय ऐश्वर्येणाहता गतिः ॥
 एवमेषाष्टधा शक्तिर्व्याख्याता बुद्धिसञ्ज्ञिता ।
 प्रधानविकृतिस्त्वेषाहंकारप्रकृतिश्च सा ॥
 मूलप्रकृतिरित्यादि कविभिश्च निरूपितम् ।
 एकोहंकार इत्येतज्जिज्ञासा चेद्विभावय ॥
 योहंशब्दं करोत्येष अभिमान इति स्मृतः ।
 स्पृशेहं रसये वाहं स्वामी चाहं मया हतः ॥
 इत्यादि नाम यस्यासीत्तस्य भेदा अमी शृणु ।
 वैकारिकस्तैजसोपि भूतादिः सानुमानकः ॥
 निरनुमानश्च पञ्चैते भेदास्तस्य प्रकीर्त्तिताः ।
 वैकारिकः सात्त्विकोऽयं भूतादिस्तामसः स्मृतः
 तैजसो राजसो ज्ञेयस्तस्मात् तन्मात्रपञ्चकम् ।

एकादशेन्द्रियगणः सात्त्विकादभिजायते ॥
 देवतास्त्वभिमानिन्यस्तैजसादपि चोच्यते ।
 तदेव कथमेवं चेत् त्रिवृत्करणहेतुतः ॥
 शब्दतन्मात्रमित्येतत् शब्द एवोपलभ्यते ।
 न तूदान्तनिषादादिभेदस्तस्योपलभ्यते ॥
 स्पर्शतन्मात्रमेवैतत् स्पर्श एवोपलभ्यते ।
 न तु शीतमृदुत्वादिविशेषस्तस्य लभ्यते ॥
 रूपतन्मात्रमेवं वै रसतन्मात्रमप्यथ ।
 गन्धतन्मात्रमेतेषु विशेषो नोपलभ्यते ॥
 तन्मात्राण्यविशेषाणि सूक्ष्मभूतानि चोच्यते ।
 भोग्यानि शान्तघोराणि प्रकृत्याऽणत्र एव च ॥
 कुर्वद्रूपात् प्रकृतयः संख्यया ऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥

षोडश विकाराः ॥ २ ॥

एकादशैवेन्द्रियाणि महाभूतानि पञ्च च ।
 विकाराः षोडशैवैते न तु प्रकृतिताजुषः ॥
 श्रोत्रं त्वक् चक्षूषी जिह्वा घ्राणं ज्ञानेन्द्रियं त्विदम् ।
 वाक्पाणिपायूपस्थपादाः कर्मेन्द्रियं मतम् ॥
 स्वं स्वं कर्म प्रकुर्वन्ति ज्ञानं चेति यथैषितम् ।
 उभयात्मकं मनश्चैव संकल्पादिस्वरूपवत् ॥

करणानीन्द्रियाणीति वैकारिकमयं रयः ।
 पदानि नियतानीत्यक्षाणीत्यभिधीयते ॥
 पृथिवीजलतेजांसि वायुराकाश इत्यपि ।
 महाभूतानि पञ्चैव धारणाद्युपकारतः ॥
 आपः संग्रहभावेन चतुर्णामुपकारिकाः ।
 तेजः पाचकभावेन वायुर्वहनभावतः ॥
 शब्दादिपञ्चगुणवत्पृथ्वी पञ्चगुणा मता ।
 आपः शब्दादिसहिताः गन्धेन रहितास्तथा ॥
 तेजः शब्दस्पर्शवत् रूपवत् श्वसने पुनः ।
 शब्दश्च स्पर्श इत्येवमाकाशे शब्द एव तु ॥
 न तु विग्रहभूतानि विशेषाकृतयस्तथा ।
 विकाराः शान्तघोराख्यमूढाः त्रिविधकीर्त्तिताः

पुरुषः ॥ ३ ॥

पुरि शयनात् प्रमाणात् पूरणात् पुरुवृत्तितः ।
 स चानादिः सर्वगतश्चेतनो निर्गुणोऽपरः ॥
 द्रष्टा भोक्ता क्षेत्रविदमलोऽप्रसवधर्मकः ।
 सूक्ष्मो नित्यो ह्यनादिस्त्वमध्यनिधनोऽपि सः ॥
 सर्वमाप्तमनेनेति तस्मात् सर्वगतस्तु सः ।
 सुखोपलब्धिमतत्वाच्च चेतनोऽनिर्गुणस्तथा ॥

सत्त्वादिगुणराहित्यात् परः परतया स्मृतः ।
दृश्यप्रकृतिसम्बन्धात् द्रष्टा भोक्तानुभावनात् ॥
क्षेत्रे गुणगतं वेत्ति क्षेत्रज्ञ इति कीर्तितः ।
शुभाशुभादिसंसर्गाभावादमल इष्यते ॥
निर्बीजत्वात् प्रसूते च नेत्यप्रसवधर्मकः ।
निरङ्गत्वातीन्द्रियत्वात् सूक्ष्मो नित्यः सदातनात् ॥
एवं सांख्यः स पुरुषो व्याख्यातः पूर्वसूरिभिः ।
जीवो जन्तुः पुमानात्मा पुरुषः पूजको नरः ॥
क्षेत्रज्ञश्चाक्षरः प्राणः कोय एषः स ज्ञस्तथा ।
अज एतानि नामानि सांख्ये पुरुषसज्जिते ॥
एवम्,

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र कुत्राश्रमे रतः ।
मुण्डी जटी शिखी वापि मुच्यते नात्र संशयः ॥
अयं कर्ताथवाऽकर्त्ता पुरुषः प्रकृतेः परः ।
शुभाशुभानि कर्त्ता चेत् कुर्याद् वृत्तित्रयं विना ॥
लोकदृष्टगुणानां चेत् कर्त्तृता धर्मिता कथम् ॥
साहित्यं यमनियमनिषेचनप्रसंख्यानात् ।
ज्ञानैश्वर्यविकारप्रकाशने सात्त्विकी वृत्तिः ॥
रागः क्रोधो लोभः परपरिवादो निन्दा तुष्टिः ।
विकृताकृतपारुष्यं प्रख्यातैषा रजोबुद्धिः ॥

उन्मादमदविषादा नास्तिक्यं स्त्रीप्रसङ्गिता ।
 निद्रालस्यं नैर्घृण्यं त्वशौचमिति तामसी वृत्तिः
 एतद् वृत्तित्रयं दृष्ट्वा गुणानां कर्तृताथवा ।
 अकर्ता पुरुषः सिद्ध इति सिद्धान्त इष्यते ॥
 प्रवर्त्तमानप्रकृतेरिमान् गुणान्
 रजस्तमोभ्यां विपरीतदर्शनात् ।
 आत्मानमाच्छाद्य स आत्मने तद्
 अहङ्कारोमीत्यबुधोऽत्रमन्यते ॥
 बालाग्रकुक्षीकरणासमर्थः
 सर्वं मयेदं कृतमित्यमन्यत ।
 उन्मत्तवद्भाव्यत इत्यबोधः
 अहो विधे पण्डितमानिनः कः ॥
 तदुक्तं गीतासु
 प्रकृतेः(१) क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः
 अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥
 अनादित्वान्निर्गुणत्वात् परमात्मायमव्ययः ।
 शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥

(१) अत्र प्रकृतेरिति षष्ठी अभेदे एकशतं षष्ठ्यर्था इ भाष्योक्तेः । चित्स्वरूपपुरुषस्य व्यपदेशे पुरुषस्य चैतन्यमि विकल्पोदाहृतेश्च ।

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
यः पश्यति सदात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ इत्यादि
स एकः पुरुषः किं वा नानेति च विचारय ।
सुखदुःखमोहसङ्करविशुद्धजन्ममरणानाम् ।
नानात्वात् पुरुषबहुत्वं सिद्धं लोकाश्रमवर्णभेदाच्च ॥
यद्येकः पुरुषः स्याद् बुद्धिहानिः प्रसज्यते ।
एकस्मिन् सुखिते सर्वे सुखिनः स्युरतः परम् ।
एकस्मिन् दुःखिते सर्वे दुःखिताः स्युरिति क्रमात् ॥
अतो बहुत्वं सांसिद्धं बहवः पुरुषाः स्मृताः ।

आकृतिगर्भाशयभावसङ्गतिशरीरविभागाल्लिङ्गब-
हुत्वात् सांख्याचार्याः कपिलासुरिपञ्चशिखपतञ्जलि-
प्रभृतयः पुरुषबहुत्वं वर्णयन्ति । वेदवादिन आचार्या
हरिहरहिरण्यगर्भव्यासादय एकमात्मानं, तथा च श्रुतिः ।

पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम् ।

उतामृतत्वस्येशानो यदन्येनातिरोहति ।

तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः ॥

तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म ता आपः स प्रजापतिः ।

तदेव सत्यममृतं स मोक्षः सा परा गतिः ॥

तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्यं यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चित् ।

यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चित् ॥

वृक्ष इव स्तम्भो दिवि तिष्ठत्येकः तेनेदं पूर्णं पुरुषेण ।
 सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ॥
 सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ।
 सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ॥
 सर्वस्य पशुमीशानं सर्वस्य शरणं महत् ।
 सर्वतः सर्वसत्त्वानि सर्वात्मा सर्वसम्भवः ॥
 सर्वं विलीयते यस्मिन् तद् ब्रह्म मुनयो विदुः ।
 एक एव हि भूतात्मा भूतेभूते व्यवस्थितः ॥
 एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ।
 स हि सर्वेषु भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ॥
 वसत्येको महानात्मा येन सर्वमिदं ततम् ॥ इत्यादि ।

त्रैगुण्यम् ॥ ४ ॥

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः भावेण्यस्त्रैगुण्यम् ।
 प्रसादो लाघवं सङ्गः प्रसङ्गात् प्रीतिरार्जवम् ॥
 तुष्टिस्तितिक्षा सत्त्वस्य रूपं साक्षात् सुखावहम् ।
 शोकस्तम्भद्वेषतापखेदभोगाभिमानिता ॥
 रजोरूपाण्यनेकानि बहुदुःखप्रदानि वै ।
 तमो नामाच्छादनादि वीभत्सावरणादि च ॥
 दैन्यगौरवनिद्रादिप्रमादालस्यलक्षणम् ।

मोहात्मकमनन्तं तदेवं त्रैगुण्यमीरितम् ।
सत्त्वं प्रकाशकं विद्याद्रजो विद्यात् प्रवर्तकम् ॥
विनाशकं तमो विद्यात् त्रैगुण्यं नाम सञ्ज्ञितम् ।

सञ्चरः ॥ ५ ॥

साम्यावस्था गुणानां या प्रकृतिः सा स्वभावतः ।
कालक्षोभेण वैषम्यात् क्षेत्रे पर्युते पुरा ॥
बुद्धिस्ततश्चाहङ्कारस्त्रिविधोपि व्यजायत ।
तन्मात्राणीन्द्रियाणि महाभूतानि च क्रमात् ॥
एवं क्रमेणैवोत्पत्तिः सञ्चरः परिकीर्तितः ।

प्रतिसञ्चरः ॥ ६ ॥

व्युत्क्रमेणैव लीयन्ते तन्मात्रे भूतसञ्चकम् ।
तन्मात्राणीन्द्रियाणि अहङ्कारे विलीयते ॥
अहङ्कारोऽथ बुद्धौ तु बुद्धिरव्यक्तसञ्ज्ञके ।
अव्यक्तं न कचिल्लीनं प्रतिसञ्चर इति स्मृतः ॥

अध्यात्ममधिभूतमधि-

दैवतं च ॥ ७ ॥

बुद्ध्याहङ्कारमनसी श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी तथा ।

जिह्वा घ्राणं पादपायूपस्थमध्यात्मसञ्ज्ञितम् ॥

यत्तु मोक्षधर्मे

आदौ मन अहङ्कारात् जायते वृत्तयश्चताः ॥

शब्दरागात् श्रोत्रमस्य जायते भावितात्मनः ।

रूपरागात् तथा चक्षुर्घ्राणं गन्धजिघृक्षया ॥

इत्यादिनेन्द्रियाणां मनोवृत्तिरागादिकार्यत्वं तद्वेदा-
न्तरीत्यैवेति मन्तव्यम् ।

अधिभूतम् ।

यथाक्रमेण बोद्धव्यमभिमन्तव्यमेव च ।

सङ्कल्पितव्यं श्रोतव्यं स्पष्टव्यं द्रष्टव्यमेव च ॥

रसयितव्यं घ्रातव्यं गन्तव्यमुत्स्रष्टव्यं च ।

आनन्दयितव्यमित्येवमधिभूतं प्रकीर्तितम् ॥

अधिदैवतं च ।

ब्रह्मा रुद्रश्चन्द्रमाश्च आकाशो वायुरेव च ।

सूर्यो वरुण इन्द्रश्च विष्णुमित्रं तथैव च ॥

अनेनैव क्रमेणेदं संप्रोक्तमधिदैवतम् ।

चत्वारि यो वेदयते यथा च-

क्षुषा स्वरूपाण्यधिदैवतं वा ।

विमुक्तयाथागतदोषसङ्गो-

गुणांस्तु भुङ्क्ते न गुणैः स युज्यते ॥

पञ्चाभिवुद्ध्यः ॥ ८ ॥

इच्छाभिवुद्धिर्विज्ञेया आभिमुख्येन कर्मणः ।
 इदं मे कार्यमित्येषोऽध्यवसायः करोम्यहम् ॥
 इच्छा वाञ्छाथ सङ्कल्पो मनसः कर्म चेष्यते ।
 एवमेताश्च पञ्चाभिवुद्ध्यः परिकीर्तिताः ॥

पञ्च कर्मयोनयः ॥ ९ ॥

धृतिः श्रद्धा सुखेच्छा विविदिषा तदंभावंकौ ।
 सामान्यतः समुद्दिष्टाः पञ्चैते कर्मयोनयः ॥
 वाचि कर्मणि संकल्पेप्रतीतिर्याभिरुज्यते ।
 तन्निष्ठस्तत्प्रतिष्ठश्च धृतेरेतद्धि लक्षणम् ॥
 अनसूया ब्रह्मचर्यं यजनं याजनं तपः ।
 प्रतिग्रहश्च होमश्च श्रद्धाया लक्षणं स्मृतम् ॥
 सुखं सुखार्थी सेवेत विद्या कर्म त्थांसि च ।
 प्रायश्चित्तपरो नित्यं सुखेयं परिकीर्तिता ॥
 विषधूसमूर्छितवद् विविदिषा ध्यानिनां प्रज्ञायोनिः ।
 एकत्वं च पृथक्त्वं च नित्यं वेदमचेतनम् ॥
 सूक्ष्मसत्कार्यसंक्षोभ्यं ज्ञेया विविदिषा हि सा ।
 कार्यकरणक्षमकरी विविदिषा प्राकृती वृत्तिः ॥

धृतिः श्रद्धा विविदिषा सुखा चेति चतुष्टयम् ।
 ज्ञेयं बन्धो विविदिषा मोक्षाय परिकल्पिता ।
 कर्मयोनिस्वरूपोयं विशिष्य परिकीर्तितः ॥

पञ्च वायवः ॥ १० ॥

प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ।
 इत्येते वायवः पञ्च शरीरेषु शरीरिणाम् ॥
 मुखनासाधिचारी यः प्राणनात् प्राण उच्यते ।
 नाभेरधिचरत्येवोपानये ऽपान इध्यते ॥
 हृद्यधिष्ठाननयनात् समान इति कीर्तितः ।
 कण्ठादूर्ध्वात्रिगमनादुदान इति च स्मृतः ॥
 सन्ध्यधिष्ठानतो व्यानो विक्षेपणत्रिजृम्भणात् ।

पञ्च कर्मात्मानः ॥ ११ ॥

वैकारिकादयः पूर्वं यथाक्रममुदाहृताः ।
 शुभं वाऽशुभमूढौ च शुभमूढाऽशुभमूढके ॥
 यथाक्रमं च कर्त्तारस्तत्तत्कर्म समीरितम् ।

पञ्चपर्वा अविद्या ॥ १२ ॥

तमो मोहो महामोहस्तामिश्रश्चान्धतामिश्रः ॥
 अष्टकौ तौ तमौ मोहौ प्रकृत्यष्टकनिष्ठितौ ।

आत्मज्ञानाभिमान्येयं प्राप्त्याद्यैश्वर्यमानिता(१)॥
 निर्वृत्ते विषये दृष्टे पञ्चानुश्रविके तथा ।
 मोहोऽहमभिमानो यो महामोहो दशात्मकः ॥
 अष्टैश्वर्ये दशविषये सिद्धतामिश्र उच्यते ।
 विषादः सोऽन्धतामिश्रो मरणे प्रतिपद्यते ॥
 अविद्या पञ्चपर्वेषा भिन्ना द्वाषष्टिभेदतः ॥

अष्टाविंशतिधाऽशक्तिः ॥ १३ ॥

जडत्वकुष्ठिकुब्जत्वरूपता
 ऽघ्राणत्वमूकत्वसुपङ्गुताश्च ।
 कुणिर्गुदावर्त्ति च षण्ढता च
 उन्माद इत्येष निरूपितोऽयम् ॥
 एकादशेन्द्रियवधो वाधिर्यादिस्वरूपतः ।
 बुद्धेर्वधः सप्तदश तुष्टिसिद्धिविपर्ययः ॥
 नास्ति प्रधानमिति या प्रतिपात्तिरजम्भिका ।
 न महानित्यसलिला नायाच्छा चानहंकृतौ ॥
 न वास्त्यदृष्टिस्तन्मात्रपञ्चकं भूतकारणम् ।
 सर्वमेवेदं ब्रह्मेति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ।
 यथा वेदान्तिनां तद्वत् सांख्यानामीदृशी मतिः ॥

(१) अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्या ।

असुता विषयार्जने प्रवृत्तिः

सुतरा परिरक्षणे प्रवृत्तिः ।

क्रयदोषमपश्यतो धने प्रवृत्तिः

असुनेत्रा परिकीर्त्यते हि सांख्यैः ॥

अकुर्मरीचिका(१)भोगशक्तिर्हि साद्यपश्यतः ।

अनुत्तमाग्भसिक्का दोषभोगादग्भः प्रवर्त्तनम् ॥

नवधा कथिता ह्येते तत्र तुष्टिविपर्ययाः ।

कथ्यन्ते सिद्धयो ह्यष्टौ ते ऽमी सिद्धिविपर्ययाः ॥

नानात्वमूहमानस्य सिद्धमेकमतारकम् ।

विपरीतग्रहः शब्दश्रवणादसुतारकम् ॥

नानात्वज्ञो मुक्त इति श्रुत्वैकज्ञो न मुक्तिभाक् ॥

अतारयन्तमज्ञानासदच्छास्त्रनिवेशतः ।

दुःखितस्याप्यनुद्वेगादप्रमोदा हि संसृतौ ॥

अप्रमुदं तदज्ञानमप्रमुदितमप्रमोदमानं वा ।

असम्यस्वचनादप्युपरोधेन वा गुरौ ॥

अभाग्यस्य न सिद्धिः स्यात् ज्ञाने तत्र समुदीरितम् ॥

स्निग्धसंसर्गतो ज्ञानोत्तराज्ञानमरम्यकम् ॥

व्याख्याताः पूर्वरीत्याष्टात्रेते सिद्धिविपर्ययाः ।

अष्टाविंशतिधाशक्तिर्व्याख्यातोभययोगतः ॥

(१) 'कुर्मरीचिका' इति क्वचित् ।

नवधा तुष्टिः ॥ १४ ॥

प्रकृतौ परमात्मत्वं प्रतिपद्यैव तुष्टिभाक् ॥
 माध्यस्थ्यमवलम्बेत अम्भः सा तुष्टिरुच्यते ।
 बुद्धौ च परमात्मत्वे तुष्टिः सा सलिला स्मृता ॥
 अहंकारे यदा सा स्यादायाच्छा इति शब्दिता ।
 तन्मात्रेषु यदा सा स्यात् तुष्टिर्दृष्टिर्निगद्यते ॥
 आध्यात्मिकाश्चतस्रस्तु तुष्टयः प्रभवन्ति हि ।
 मोक्षस्तास्वपि नास्त्येव तत्त्वज्ञानाद्यथोदिता ॥
 अर्थानामर्जने दुःखमर्जितानां च रक्षणे ।
 त्यागे दुःखं क्षये (१) दुःखं धिगर्थं दुःखभाजनम् ॥ इति
 दोषदर्शनसन्तुष्टः परब्रह्मैव मोक्षभाक् ।
 सुतेयं पञ्चमी तुष्टिस्तत्त्वज्ञानाद्यभावतः ॥
 रक्षणे सुतरा षष्ठी सप्तमी क्षयदर्शनात् ।
 सुनेत्रा सङ्गदोषा चाष्टमी कुर्मरीचिका ॥
 अर्थे हिंसादिदोषेण निवृत्तिश्च समस्करी ।
 तुष्टिस्तु नवमी प्रोक्ता ह्युत्तमाम्भसिका तव ॥

अष्टधा सिद्धिः ॥ १५ ॥

ज्ञानं यद्दूरमुत्पन्नं ताराख्या प्रथमा हि सा ।

(१) 'व्यथे' इति क्वचित् पाठः ।

शब्दमात्रेण भूतेषु सुतारा ज्ञानमिष्यते ॥
 ज्ञानमध्ययनेनैव तारयन्ती तृतीयका ।
 अध्यात्मदुःस्वापनयात् प्रमोदेत्यभिधीयते ॥
 भौतिकक्लेशहरणात् प्रमुदा सिद्धिरुच्यते ।
 आधिदैवक्लेशहरणात् ज्ञानमुत्पद्यते नृणाम् ॥
 प्रमोदमानेत्याख्याता षष्ठी सिद्धिः स्वयं सताम्
 स्निग्धसंसर्गनाशात्तु रम्यका सप्तमी स्मृता ॥
 प्रमुदा चाष्टमी सिद्धिः परिचर्यादिना गुरोः ।
 इत्येताः सिद्धयो ह्यष्टौ व्याख्याताः ज्ञानसाधिकाः ।

दश मूलिकार्थाः ॥ १६ ॥

अस्तित्वमेकत्वयथार्थवत्त्वे
 पारार्थ्यमन्यत्वमकर्तृकत्वम् ।
 योगो वियोगो बहवः पुमांसः
 स्थितिः शरीरस्य च शेषवृत्तिः ॥
 एषा सा दशमूलिकार्थगणना सङ्घातपारार्थ्यतः
 सिद्धा सा पुरुषास्तिता परिणतेर्भेदस्य तत्कारणम्
 अस्त्यव्यक्तमनन्तमेकमिति च प्रेमात्रिषादात्मकं
 नानापायपरार्थता त्रिगुणतो न्यत्वस्य सिद्धिस्तथा ।
 त्रिपर्यासादकर्तृत्वं योगः पुरुषदर्शनात् ।

प्राप्ते शरीरभेदे तु चरितार्थत्वदर्शनात् ॥
 जन्मादिकरणान्तानां भेदान्नाना हि ते स्मृताः ।
 चक्रभ्रमिवत् शेषवृत्तिः सिद्धार्थाः दश मूलिकाः ॥
 सप्तत्या प्रागुपदिष्टाः पञ्चाशत् प्रत्यया इमे ।
 दशषष्टिपदार्थैस्तु षष्टितन्त्र इतीर्यते ॥

अनुग्रहसर्गः ॥ १७ ॥

ब्रह्मानुग्रहमसृजद्रूपतन्मात्रतः पृथक् ।
 उत्पाद्यानुग्रहध्यानात् प्राक्तनाधारवर्जनात् ॥

चतुर्दशविधो भूतसर्गः ॥ १८ ॥

अष्टविकल्पं दैवं पैशाचं राक्षसं तद्वत् ।
 गान्धर्वमैन्द्रं ब्राह्मं च सौम्यं ब्राह्मयमथाष्टकम् ॥
 देवयोनय एवैते तिर्यग्योनिस्तु पञ्चधा ।
 मृगपशुपक्षिसरीसृपस्थावरमिति भेदसम्भिन्ना ॥
 मानुष्यकं चैकविधं ब्राह्मणादिचाण्डालान्तम् ।
 पशवो गवादिमूषान्ताः पक्षिणो गरूडादिकाः ॥
 मशकान्ता मृगाश्चापि सिंहादि च शिवान्तकाः ।
 शेषादि अलगदान्ताः सर्पाः पर्वतभूतृणाः ॥
 स्थावरा भौतिकः सर्ग एतत्संसारमण्डलम् ॥

त्रिविधो बन्धः ॥ १९ ॥

प्रकृतिबन्धः प्रकृतिलयः परत्वेनाभिमन्यतः ।
 संन्यासिनामिन्द्रियेषु लयो वैकारिकोऽपरः ॥
 गृहीणां दक्षिणबन्धो वदान्यत्वाभिमानिनाम् ।
 इत्येषस्त्रिविधो बन्धस्त्रिविधो मोक्ष उच्यते ॥

त्रिविधो मोक्षः ॥ २० ॥

ज्ञानोद्रेकादुपरतेश्च धर्माधर्मक्षयो भवेत् ।
 धर्माधर्मक्षयाच्चाथ कैवल्यमिति गीयते ॥
 तदुक्तम् ।
 आद्यो हि मोक्षो ज्ञानेन द्वितीयो रागसंक्षयात् ।
 कृत्स्नक्षयात् तृतीयस्तु व्याख्यातं मोक्षलक्षणम् ॥

त्रिविधं प्रमाणम् ॥ २१ ॥

दृष्टमनुमानमाप्तवचनं चैतत् प्रमाणकम् ।
 पञ्चेन्द्रियाणि प्रत्यक्षं वृष्टिर्मेघोदयेन तु ॥
 अनुमानमिन्द्रो देवानां राजाशब्दः प्रमापकः ।
 आगमेऽपि,
 स्वकर्मभिर्विनिर्मुक्तो रागद्वेषविवर्जितः ॥
 ज्ञानवान् शीलसम्पन्नः सोऽपि ज्ञेयश्च तादृशः ॥

त्रिविधं दुःखम् ॥२२॥

दुःखं तु त्रिविधं प्रोक्तमध्यात्ममधिभूतकम् ।
 आधिदैवं च तत्रापि प्रथमं द्विविधं स्मृतम् ॥
 शारीरं मानसं चेति वातकामादिदोषजम् ॥
 भूतेभ्यो मानुषादिभ्यो जातं स्यादाधिभौतिकम् ॥
 देवेभ्यः शीतवातादिभवं स्यादाधिदैविकम् ।
 एतत् समासतः प्रोक्ता सूत्रव्याख्या यथामति ॥
 प्रक्रियां च प्रवक्ष्यामि पौराणिकहिताय वै ॥

एतत् परम्परया याथात-

थ्यम् ॥ २३ ॥

एतत् सर्वं ज्ञात्वा कृतकृत्यः

स्यात् ॥ २४ ॥

न पुनस्त्रिविधेन दुःखेनाभि-

भूयते ॥ २५ ॥(१)

महान् अहंकारः पञ्च तन्मात्राणि अव्यक्तसंज्ञानि

(१) २३।२४।२५। सूत्राणि प्रथमादर्शपुस्तके न सन्ति ।

भवन्ति महच्छब्देन हैरण्यगर्भो बुद्धिरुच्यते । प्रधानं मूलमव्यक्तसंज्ञम् । ज्ञः पुरुषः । एतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि । तत्र प्रधानं कारणमेव न कार्यम् । महदादयः सप्त पूर्वपूर्वस्य कार्याणि उत्तरोत्तरस्य कारणानि । इन्द्रियाण्येकादश पञ्च महाभूतानि कार्याण्येव न कारणानि । पुरुषस्तु न कार्यं न वा कारणम् । तदुक्तम् । मूलप्रकृतिरित्यादि । महान् अहंकारः पञ्च तन्मात्राणि सप्त प्रकृतिविकृतयः । प्रधानाद् बुद्धिर्जायत इति प्रधानविकारः सैवाहङ्कारं जनयतीति प्रकृतिः अहङ्कारोऽपि बुद्धेर्जायत इति विकृतिः सोऽपि एकादशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि जनयतीति प्रकृतिः ॥

तत्र शब्दतन्मात्रमहंकाराज्जायत इति विकृतिस्तस्मादाकाशं जायत इति शब्दतन्मात्रं प्रकृतिः । तथा स्पर्शतन्मात्रमहंकाराज्जायत इति विकृतिः तदेव वायुं जनयतीति प्रकृतिः । एवं रूपतन्मात्रमहंकाराज्जायत इति विकृतिः तदेव तेजो जनयतीति प्रकृतिः । रसतन्मात्रमहंकाराज्जायत इति विकृतिस्तदेवाम्भो जनयतीति प्रकृतिः । तथा गन्धतन्मात्रमहंकाराज्जायत इति विकृतिः तदेवावनिं जनयतीति प्रकृतिः ॥

एतानि पञ्च तन्मात्राणि सूक्ष्मभूतानि स्थूलभूतानां

कारणानि षोडशकश्च विकारः । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि
पञ्च कर्मेन्द्रियाणि एकादशं मनः पञ्च महाभूतानि
एष षोडशको गणो विकार एव न प्रकृतिः । पुरुषस्तु
नोभयमित्यर्थः ॥

प्रत्यक्षानुमानशब्दरूपं त्रिविधं प्रमाणम् । तत्र प्रत्यक्षं
तावत् श्रोत्रादिपञ्चकं लोकोचितशब्दादिगुणग्राहकम् ।
अनुमानं चाप्रत्यक्षार्थग्राहकं धूमादि । शब्दस्तावत्
त्रिविधो भवति वागिन्द्रियविषयः श्रोत्रविषयो बुद्धि-
मात्रविषयश्च । तेषु कण्ठताल्वादिस्थलावच्छिन्नः शब्दो
वागिन्द्रियविषयः तत्कार्यत्वात् वागिन्द्रियव्यवाहित-
श्रोत्रस्थश्च शब्दतः शब्दः श्रोत्रस्य विषयस्तद्ग्राह्य-
त्वात् । घट इत्यादिपदानि तु बुद्धिमात्रस्य विषयः
वक्ष्यमाणयुक्त्या बुद्धिमात्रग्राह्यत्वात् ॥

तानि पदान्येवार्थस्य करणत्वात् स्फोट इत्युच्यते ।
तद्धि पदं वागिन्द्रियोच्चार्यप्रत्येकवर्णभ्योतिरिक्तं वर्णाना-
माशुतरविनाशितया मेलनाभावेनैकं पदमिति व्यवहार-
गोचरत्वासम्भवात् अर्थस्मारकत्वासम्भवाच्च । अस्य च
स्फोटस्य कारणमेकः प्रयत्नविशेषः प्रयत्नभेदेनोच्चारणो-
सति एकपदव्यवहाराभावादर्थप्रत्ययाच्च तस्य च स्फोटस्य
व्यञ्जक आनुपूर्वीत्रिशिष्टतया अन्त्यवर्णप्रत्ययः अतश्च

बुद्धेरेव स्फोटग्राहकत्वम् आनुपूर्व्या बुद्धैव ग्रहण-
सम्भवेन सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यैवानुपूर्वीप्रत्ययस्य
स्फोटाख्यपदाभिव्यक्तिहेतुत्वे लाघवात् । अत एव
स्फोटः श्रोत्रेण ग्रहीतुं न शक्यते घात्तरटत्वादिरूपिण्या
आनुपूर्व्याः श्रोत्रेण ग्रहणासम्भवात् आशुतरविना-
शितया वर्णानां मेलनासम्भवात् पूर्वपूर्ववर्णसं-
स्काराणां तत्स्मृतीनां चान्तःकरणनिष्ठानामन्तःक-
रणसहकारित्वस्यैवौचित्यादिति ।

स्यादेतत् स्फोटव्यञ्जकस्यानुपूर्वीविशिष्टचरमवर्ण-
स्यैव पदत्वमर्थप्रत्यायकत्वं वास्तु अलं स्फोटेन तद्धे-
तोरेव तदस्त्विति न्यायात् । एतदेव सांख्यसूत्रेणोक्तं
प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न स्फोटात्मकः शब्द इति । एकत्व-
प्रत्ययोऽप्यानुपूर्वीविशिष्टचरमवर्णस्यैकत्वेनोपपद्यते ॥

अतोच्यते । एवं सत्यवयव्युच्छेदप्रसङ्गः । अस-
मवायिकारणसंयोगविशेषावच्छिन्नानामवयवार्थानामेव ज-
लाद्याहरणहेतुत्वकल्पनायां लाघवात् तद्धेतोरेव त-
दस्त्विति न्यायसाम्यात् एको घट इत्यादिप्रत्ययाना-
मप्येकं वनमित्यादिप्रत्ययवदुपपत्तेः । अथ परमाणूनां
तत्संयोगानां चान्तीन्द्रियतया तद्रूपत्वेऽवयविनः प्रत्य-
क्षानुपपत्तिरित्यादिकमवयविसाधकमिति चेत् तुल्यं स्फोटे

ऽपि आनुपूर्व्याः क्षणाद्यतीन्द्रियघटिततया आनुपूर्वीवि-
शिष्टचरमवर्णात्मकत्वे पदस्य प्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यादिकं
स्फोटसाधकमिति । अपि च स्फोटशब्दोऽस्माभिः श्रुति-
प्रमाणेनैव स्वर्गादिवत् कल्प्यते इत्यतस्तत्र लौकिक-
प्रमाणाभावे ऽपि न क्षतिः ॥

तथाहि प्रणवस्याकारोकारमकाररूपमात्रात्रयं ब्रह्मा-
दिदेवतात्रयात्मकमुक्त्वा प्रणवं देवतात्रयातिरिक्तपर-
ब्रह्मात्मकं चतुर्थमात्रां श्रुतय आमनन्ति । सा चतुर्थी
मात्रा वर्णत्रयादतिरिक्तः स्फोट एव सम्भवति सैव
चार्द्धमात्रेत्युच्यते राशिवदविभक्तयोर्वर्णपदयोर्वर्णा ए-
कमर्द्धं पदं चान्यदर्द्धमित्युपपद्यते । यथा चावयवेभ्यो
विविच्यावयवी न व्यवहार्यो भवति एवमेव प्रत्येकवर्णे-
भ्यो विविच्य पदमुच्चारयितुं न शक्यत इति । अतः स्मर्य-
ते “अर्द्धमात्रा स्थिता नित्या यानुच्चार्या विशेषतः” इति ॥

ननु स्यादेवमर्द्धमात्रोपपत्तिः । नादबिन्दोस्तु किं
स्वरूपम् उच्यते । प्रणवे उच्चार्यमाणे शङ्खनादवेणुनादा-
दिवद्यः स्वरविशेषो भवति स नादः या च नादस्योपर-
मावस्था अतिसूक्ष्मा सा शून्यतुल्यतया बिन्दुरुच्यत
इति । तस्मादवयवेभ्योऽवयवीव वर्णेभ्योतिरिक्तं पदं तदेव
स्फोट इति सिद्धम् । नन्वेवं वाक्यमपि स्फोटः

स्यादिति चेन्न बाधकाभावे सतीष्यतामिति दिक् ॥

शब्दस्तावत् यथोपदेष्टृपुरुषवाक्यलक्षणः इन्द्रो देवराडित्यादिः । अर्थापत्तिसम्भवाभावैतिह्यप्रतिभो-
पमानानि यदि प्रमाणानि तर्ह्यत्रैवान्तर्भाव्यानि न पृ-
थक् । प्रकृतिपुरुषौ विद्यमानावपि नोपलभ्येते सूक्ष्म-
त्वात् यथाकाशे धूमोष्मनीहारपरमाणवः सन्तोपि नो-
पलभ्यन्ते । महदादिकार्यदर्शनेन तत्कारणमिव प्रधा-
नमनुमीयते । त्रिगुणप्रधानजन्यं महदादिकार्यं कि-
ञ्चित्प्रकृतिसदृशं किञ्चिद्विकृतिसदृशं लोके उभयथा
पुत्ररूपकार्यदर्शनात् । तच्च कार्यं सत् नासत् न सदस-
त् नानिर्वचनीयम् अत्यन्तासत्त्वे सिकताभ्योऽपि तैलमु-
त्पद्येत । अन्यौ च पक्षौ विरुद्धावेव अव्यक्तसञ्ज्ञं प्रधानं
स्वतन्त्रं व्यापि नित्यं च व्यक्तसञ्ज्ञं कार्यमस्वतन्त्रमव्या-
पि अनित्यं च । पुरुषः स्वतन्त्रो व्यापी नित्यश्च । तयाणां
लोकानां कारणं प्रधानं तच्चैकं लाघवात् । प्रलयकाले
महदादिकार्यं प्रधाने लीयते । तच्च प्रधानं सत्त्वरज-
स्तमोमयम् । गुणत्रयसाम्यावस्था प्रकृतिः । प्रधानमचे-
तनं पुरुषस्तु चेतनः । व्यक्तप्रधानविलक्षणः शुद्धो
गुणरहितः । कार्यस्य सुखदुःखमोहजनकत्वेन तत्र
कारणीभूतानि सत्त्वरजस्तमांसि अनुमेयानि । दृष्टं च

यथाक्रमं भर्तृसपत्नीवितेषु सुखदुःखमोहजनकत्वं कामि-
न्याः । त्रिगुणमये ऽपि कार्ये यदा सत्त्वमुद्रितं भवति
जनादृष्टात् तदा रजस्तमसी अभिभूय स्वकार्यं सुखं ज-
नयति । एवं यदा रज उद्रितं भवति तदा सत्त्वतमसी
अभिभूय स्वकार्यं जनयति दुःखम् । एवं यदा तम उद्रितं
भवति तदा सत्त्वरजसी अभिभूय स्वकार्यं मोहं जनयति ॥

दुःखं त्रिविधम् आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविक-
भेदात् । तथाहि तत्र आध्यात्मिकं द्विरूपं शारीरं
मानसं चेति । शारीरं तावत् वातपित्तश्लेष्मविपर्ययकृतं
ज्वरातीसारादि । मानसं तु प्रियत्रियोगाप्रियसंयोगा-
दिजम् । आधिभौतिकं तु चतुर्द्धाभूतग्रामनिमित्तं पशु-
पक्षिमृगमनुष्यसरीसृपदंशयूकामत्कुणस्थावरेभ्यो जरा-
युजाण्डजस्त्रेदजोद्भिजेभ्यो जायते । दिवः प्रभवति
तद्द्वैवं तदधिकृत्य यज्जायते तदाधिदैविकं शीतोष्णवात-
वर्षाशनिपातजम् । समुदिततन्तवः पटमिव गुणसमुदा-
यात्मकं प्रधानम् महदादिकार्यं जनयति । एकरसम-
पि यथा आकाशसलिलं वाप्यादौ पतितं सत् वाप्यादि-
संश्लेषात् रसान्तरमापद्यते तथा एकरूपादपि प्रधाना-
द्देवादयः क्रमेण सुखिनो दुःखिनो अत्यन्तमूढाश्च भव-
न्ति । तथा सत्त्वौत्कट्याद्रजस्तमसोरौदासीन्याद्देवाः

अत्यन्तं सुखिनः । रजस औत्कट्यात् सत्त्वतमसोरौदा-
सीन्यान्मनुष्याः अन्त्यन्तं दुःखिनः । तमस औत्कट्यात्
सत्त्वरजसोरौदासीन्यात्तिर्यञ्चः अत्यन्तं मूढाः । महदा-
दिसङ्घातः भोक्तृसापेक्षः भोग्यत्वात् पर्यङ्कवत् । महदा-
दिसङ्घः पराधीनः अचेतनत्वात् मालावत् । एवं पुरुषोऽनु-
मीयते । स च नाना जन्ममरणकरणानां प्रत्येकं भेदात् ।
अयमर्थः । एकस्य मरणे सर्वे म्रियेरन् यद्येक एव आत्मा
स्यात् एकस्य च जन्मनि सर्वे जायेरन् एकस्य कर-
णवैकल्ये सर्वे करणवैकल्यवन्तः स्युः । न चैवं दृश्य-
ते तस्मान्नाना । पञ्चत्रिंशतितत्त्वगोचरसम्यग्ज्ञानात्
पुरुषस्य कैवल्यं भवति । तच्चान्यत्वं प्रधानादिभेद
इति यावत् । अविवेकात् संसारः विवेकात् कैवल्यम् ।
अर्थतः अख्यातिवादाङ्गीकारः । अत एव इदं रजत-
मिति ज्ञानं न भ्रमः किंतु स्वरूपतः अर्थतश्च अविविक्तं
ज्ञानद्वयम् । यस्य यादृशमिदं रजतमिति रजतज्ञान-
विषयीभूतं तस्य तादृशमेव जगदिति निर्णयः ॥

अत एव वस्तुतस्तात्त्विकोऽन्यथाभावः परिणाम
इत्येव लक्षणलक्षितः परिणामोऽङ्गाकृतः स च पुरुषः प्र-
तिशरीरं नानेत्यत्रादि स्म अविकारित्वात् । वस्तुतोऽकर्त्ता
मुक्तवत् साक्षिवदुदासीनः । सत्त्वरजस्तमांसि कर्तृणि क-

र्माण्यपि भवन्ति । अकर्त्तापि पुरुषः कर्त्तव्यं व्यवहियते ।
 अचोरश्चोरैः सह धृतश्चोर एव । गुणाभेदात् प्रकृतिः
 कर्त्री न पुरुषः । दर्शनशक्तिमतः क्रियाशक्तिरहि-
 तस्य पुरुषस्य प्रधानेन सह संयोगः महदादिभूत-
 पर्यन्तं प्रधानं द्रष्टुम् । दर्शनशक्तिरहितस्य क्रियाशक्ति-
 मतः प्रधानस्यापि पुरुषेण संयोगः मोक्षार्थं पुरुषस्य भि-
 न्नत्वेन व्यक्ताव्यक्तपुरुषज्ञाने जाते प्रधानस्य मोक्षो भव-
 ति । नित्यसुखोपलब्धिर्मोक्ष इति चेदुपलब्धेरपि नित्या-
 नित्यविवेकग्रस्तत्वादसारम् । न च नित्यसुखगोचरस्या-
 विद्यादियत्किञ्चिदावरणभङ्ग एव पुरुषार्थो वाच्यः
 सुखानुभवस्यैव पुरुषार्थत्वाच्चैतन्यनित्यत्वेनावरणस्या-
 पि असम्भवाच्च । मोक्षे परमानन्दश्रुतिस्मृतयस्तु
 मोक्षशास्त्रपरिभाषामात्रा ।

दुःखमेवास्ति न सुखं यस्मात् तदुपलभ्यते ।

दुःखार्त्तस्य प्रतीकारे सुखसञ्ज्ञा विधीयते ॥

दुःखं कामसुखापेक्षा सुखं दुःखात्ययः स्मृतः ॥

इत्यादिस्मृतिभिर्दुःखनिवृत्तिरेव सुखत्वेन परिभा-
 षिता । सांख्यसूत्रमपि दुःखनिवृत्तिर्गौण इति विमु-
 क्तिप्रशंसा मन्दानामिति च । आनन्दावाप्तिस्तु गौण-
 मोक्षो ब्रह्मलोके भवति इति पश्चात् कृतार्थयोः प्रधानपु-

रुषयोर्वियोगो भवति अन्धपङ्गुसंयोगवत् । तथाहि एकः
 पङ्गुरपरश्चान्धः द्वावप्येतौ दुष्टे पथि गच्छन्तौ महता
 सार्थेन सह दैवाद्बन्धुभिः परित्यक्तौ यथायोगं गमन-
 शक्तिदर्शनशक्तिरहितौ दर्शनार्थं गमनार्थं च संयुक्तौ
 भवतः । तथा चान्धेन पङ्गुः स्कन्धमारोपितस्तद्दर्शि-
 तमार्गेणान्धो याति पङ्गुश्चान्धस्कन्धारूढः सन् याति ।
 पश्चात् स्वस्वदेशप्राप्त्यनन्तरं कृतार्थौ सन्तौ वियुक्तौ भ-
 वतः । तथा च प्रधानं पुरुषस्य मोक्षं कृत्वा निवर्त्तते ।
 पुरुषो न प्रवर्त्तते नापि निवर्त्तते । द्रष्टा भोक्ता च पुरु-
 षः । भोगश्चिदवसानता लक्षणः । न क्रियावेशात्मा स
 च पुरुषः अनाद्यविवेकात् संसरति । सच्छास्त्रश्रवणेन
 गुर्वनुग्रहेण च निर्विचिकित्सो विवेकज्ञाने जाते मुच्यते ।
 प्रकृतिपुरुषसंयोगात् संसारः सञ्जायते । स्त्रीपुरुषसंयोगा-
 दपत्यमिव प्रकृतेर्महत्त्वं जायते । महत्त्वादहङ्कारो जाय-
 ते । स च त्रिविधः वैकारिको भूतादिस्तैजसश्च । यो हि
 वैकारिकः स एव सात्त्विकः यो भूतादिः स एव तामसः ।
 यो हि तैजसः स एव राजसः तत्र वैकारिकादहङ्कारादे-
 कादशेन्द्रियाणि तदभिमानिन्यो देवताश्च जायन्ते । भू-
 त्तदेश्चाहंकारात् तन्मात्राणि जायन्ते तैजसादहंका-
 रादेकादशेन्द्रियगणस्तन्मात्रपञ्चकं च जायते । एतद्गण-

द्वयस्य यथासंख्यं वैकारिकाद्भूतादेश्चाहंकाराज्जातत्वात्
कथं पुनरुत्पात्तिरुच्यते इति चेच्छृणु ।

यदा रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वगुण उत्कटो वैकारिक-
सञ्ज्ञां लभमानोऽहंकारो ऽप्रवृत्तिधर्मा तैजसाहंकारं सहा-
यीकृत्य प्रवृत्तिधर्माण्येकादशेन्द्रियाणि जनयति तदा ता-
नि स्वसाहाय्यच्छलमधिगम्य तैजसस्वरूपेणापि कृतानी-
त्युच्यते । यदा च सत्त्वरजसी अभिभूय तमोगुणोत्कटो
भूतादिस्तैजसाहंकारस्य रूपं सहायीकृत्य तन्मात्रपञ्च-
कं प्रवृत्तिधर्मकं करोति तदा तत्तन्मात्रपञ्चकं स्वसाहा-
य्येनैव तैजसेनापि कृतमित्युच्यते तस्मात् प्रवृत्तिधर्मका-
त् तत्तन्मात्रपञ्चकाद् भूतपञ्चकमुत्पद्यते । एष परि-
णामक्रमः । वैकारिकादेकादशेन्द्रियाणि भूतादेस्त-
न्मात्रपञ्चकमिति ॥

अयमर्थः । वैकारिकस्य भूतादेश्च स्वस्वप्रवृत्तिधर्मक-
कार्यद्वयस्य यथासंख्यं जनने तैजसाहंकारस्य साहाय्यम् ।
तैजसाहंकारस्य साहाय्यकरणादेव एतद्गणद्वयलक्षणक-
कार्यस्य प्रवृत्तिधर्मकत्वम् । बुद्धिजनकानीन्द्रियाणि बु-
द्धीन्द्रियाणि तानि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगिन्द्रियाणि ।
तेषां च विषयाः रूपशब्दगन्धरसस्पर्शाः । कर्म कुर्वन्ती-
ति कर्मेन्द्रियाणि तानि च वाक्पाणिपादपायूपस्थानि ।

तेषां च त्रिषयाः वाग्वदनादानगमनोत्सर्गानन्दाः ।
 मनो बुद्धीन्द्रियं कर्मेन्द्रियं च यतो बुद्धीन्द्रियाणां वृत्तिं
 संकल्पयति कर्मेन्द्रियाणां च अत उभयात्मकं मनः ।
 मनोऽपि विभु धर्माधर्मवासनाश्रयतः प्रतिपुरुषमन्तःकर-
 णं नित्यमाकाशवत् । न च प्रकृतिधर्मा एव सन्त्वदृष्टादय
 इति वाच्यम् अन्यनिष्ठादृष्टादिभिरन्यत्र सुखदुःखा-
 द्युत्पादेऽतिप्रसङ्गात् । तच्च नाणु संभवति योगिनां सर्वा-
 वच्छेदेन एकदाखिलसाक्षात्कारासम्भवात् । न च यो-
 गिनां योगजधर्म एव प्रत्यासत्तिः स्यात् संयोगसं-
 युक्तसमवायादिलौकिकप्रत्यासत्त्यैवोपपत्तौ सन्निकर्षा-
 न्तरकल्पने मानाभावात् गौरवाच्च अन्योन्यव्यभिचा-
 राच्च । साक्षात्कारेष्वन्तरजातिकल्पने जातिसाङ्ग-
 र्यात् अतिगौरवाच्च । योगिमते सर्वार्थग्रहणसमर्थस्या-
 न्तःकरणस्य तमआख्यावरणभङ्ग एव योगजधर्मा-
 दिभिः क्रियते सुषुप्तौ तमसो वृत्तिप्रतिबन्धकत्वसिद्धेरि-
 ति नाप्यन्तःकरणं मध्यमपरिमाणमात्रं सम्भवति प्रलये
 विनाशेनादृष्टाद्याधारतानुपपत्तेः अतः परिशेषतोऽन्तःक-
 रणं त्रिभवेव सिद्ध्यति तदुक्तं ।

चित्ताकाशं चिदाकाशमाकाशं च तृतीयकम् ।

द्वाभ्यां शून्यतमं विद्धि चिदाकाशं वरानते ॥

स्यादेतत् । अन्तःकरणस्य विभुत्वे परिच्छिन्न-
वृत्तिलाभस्यावरणेनोपपत्तावपि लोकान्तरगमनादिकं नो-
पपद्यते । अत एव सांख्यसूत्रम् “न व्यापकं मनः करण-
त्वा”दिति । तद्वतिश्रुतेरिति वेति किं चैवं सति लाघवात्
चैतन्यस्यैवावरणकल्पनमुचितं किमर्थं विभवन्तःकरणं
परिकल्प्यते तत्र ज्ञानप्रतिबन्धकमावरणं कल्प्यते ॥

अत्रोच्यते । गतिश्रुतिस्तावत् आत्मनीवान्तःकर-
णेऽपि प्राणेन्द्रियाद्युपाधिनोपपद्यते कार्यकारणरूपेणान्तः-
करणद्वैतात् । कार्यान्तःकरणस्य स्वतोऽपि गतिरुपप-
द्यते कार्यकारणरूपेणान्तःकरणद्वैतं च सांख्यैरप्येष्टव्यम्
केवलकार्यत्वेन्तःकरणधर्मत्वं धर्मादीनामिति सांख्यसूत्रा-
नुपपत्तेः । केवलनित्यत्वे च महदाद्युत्पत्तिसूत्रानुपपत्तेः
यत्तुक्तं चैतन्यस्यैवावरणकल्पनं युक्तमिति तदयुक्तम् ।
कूटस्थचैतन्यस्य ज्ञानप्रतिबन्धरूपावरणासम्भवात् ।
न च चैतन्यस्यार्थसम्बन्ध एव प्रतिबिम्बादिरूपे प्रतिब-
न्धकं कल्पनीयमिति वाच्यम् एवमप्यात्मदर्शनानुपपत्तेः
करणद्वारं विना स्वस्मिन् प्रतिबिम्बादिरूपेण स्वस्वस-
म्बन्धासम्भवात् । अपि च इच्छाकृत्याद्याधारतयान्तः-
करणे सिद्धे स्वप्नादावन्तर्दृश्यमानघटादयोऽपि तस्यैव
परिणामाः कल्प्यन्ते कार्यकारणयोः सामानाधिकरण्या-

चित्यात् । एवं च घटाद्याकारपरिणताश्चैतन्ये भासन्ते तदविभागेनैव बाह्यघटादिकं भासते ऽतस्तादृशपरिणामप्रतिबन्धकमेवावरणं तत्रैव युक्तं किञ्च बाह्यकरणस्यावरणदर्शनेनान्तरावरणस्यापि करणनिष्ठत्वं चानुमीयते आत्मनो ऽनावृतत्वं श्रुतिस्मृतिभ्यां चेति ।

नन्वन्तःकरणस्य विभुत्वे सति कथं कार्यत्वं स्यादिति चेन्न विभ्व्या अपि आकाशप्रकृतेः कार्याकाशरूपपरिच्छिन्नपरिणामवद् गुणान्तरसम्भेदेनान्तःकरणप्रकृतेरपि परिच्छिन्नान्तःकरणरूपपरिणामोपपत्तिः श्रुतिस्मृतिप्रामाण्याच्चैतदिष्यत इति दिक् ॥

मनसः सङ्कल्पो विषयः । एतान्येकादशवैकृताहंकाराज्जातानि इत्यवादि स्मैव बुद्धिप्रतिबिम्बितमर्थं पुरुष उपलभते । तदुक्तं बुद्धिस्थमर्थं पुरुषश्चेतयते । अहं धर्मं करिष्यामीत्यध्यवसायो बुद्धेर्लक्षणम् । धर्मो ज्ञानं विरागः ऐश्वर्यमेतत् सात्त्विकबुद्धेः । तद्विपरीतमविरागादि तामसम् ॥

पञ्चविंशतितत्त्वैरेव जगद्भासं न न्यूनैर्नाधिकैश्च वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्येव अज्ञस्यापि प्रधानस्य पुरुषमोक्षार्थं प्रवृत्तिरुचितैव । लिङ्गशरीरं तु बुद्ध्यहंकारमनोबुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियपञ्चतन्मात्राणामष्टादशानां समु-

दायः त्रयोविंशतितत्त्वमध्ये पञ्चभूतानि वर्जयित्वा अ-
हंकारं च बुद्धौ प्रवेश्य सप्तदशकं लिङ्गशरीरसञ्ज्ञं भवति
वह्नैरिन्धनवदात्मनोभिव्यक्तिस्थानत्वात् । तच्च सर्वपुरुषा-
णां सर्गादावुत्पद्य प्राकृतप्रलयपर्यन्तं तिष्ठति तेन चैवेह
लोकपरलोकयोः संसरणं जीवानां भवति । प्राणश्च बु-
द्धेरेव वृत्तिभेद इत्यतो न लिङ्गशरीरात् पृथङ् निर्दिश्यते
तस्य च लिङ्गशरीरस्य सूक्ष्माणि पञ्च भूतानि आश्रयश्चित्रा-
दिवदाश्रयं विना परमसूक्ष्मस्य लोकान्तरगमनासम्भवात् ॥

इदं च लिङ्गशरीरमादौ स्वयंभुव उपाधिभूतमेकमेव
जायते तस्यैव विराडाख्यवक्ष्यमाणस्थूलशरीरवत् त-
तश्च व्यष्टिजीवानामुपाधिभूतानि व्यष्टिलिङ्गशरीराणि
तदंशभूतानि ततो विभज्यन्ते । पितुर्लिङ्गशरीरात् पुत्र-
लिङ्गशरीरवत् । तदुक्तं सूत्रकारेण । व्यक्तिभेदः कर्मवि-
शेषादिति मनुनाप्युक्तम् ।

तेषां त्ववयवान् सूक्ष्मान् षण्णामप्यमितौजसाम् ।

सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे ॥ इति ।
षण्णामिति षडिन्द्रियं समस्तलिङ्गशरीरोपलक्षकम्
तथा च स्वयम्भूः स्वलिङ्गशरीरावयवान् सूक्ष्मानल्पान्
आत्ममात्रासु स्वांशचेतनेषु संयोज्य सर्वप्राणिनः स-
सर्जेत्यर्थः इति लिङ्गशरीरम् । स्थूलशरीरोत्पत्तिस्तु दश-

गुणितमहत्तत्त्वमध्ये ऽहंकारस्तस्यापि दशगुणितस्य मध्ये
 व्योम्नोपि दशगुणितस्य मध्ये वायुर्वायोरपि दशगुणितस्य
 मध्ये तेजस्तेजसोऽपि दशगुणितस्य मध्ये जलं जलस्यापि
 दशगुणितस्य मध्ये पृथिवी समुत्पद्यते सैव च स्थूलशरीरस्य
 बीजं तदेव च पृथिवीरूपं बीजमण्डरूपेण परिणमते
 तस्यापि दशगुणिताण्डरूपस्य पृथिव्यावरणस्य मध्ये च-
 तुर्दशभुवनात्मकं स्वयम्भुवः स्थूलशरीरं तत्संकल्पादेवो-
 त्पद्यते तेनैव शरीरेण स्वयम्भूर्नारायण इत्युच्यते । त-
 दुक्तं मनुना स्वयम्भुवं प्रकृत्य ।

सोऽभिधाय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः।

अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत् ॥

तदण्डमभवद्वैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।

तस्मिन् यज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥

सं वै शरीरी प्रथमः सवै पुरुष उच्यते ।

आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्त्तत ॥

आपो नारा इति प्रोक्ता अपो वै नरसूनवः ।

ता यदस्पायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥

इत्यादिनेति ।

तत एव चादिपुरुषात् व्यष्टिपुरुषाणां विभागादन्ते च
 तत्रैव लयात् स एव चैक आत्मेति श्रुतिस्मृत्योर्व्यवहियते

अतो न व्यवहारपरतया नारायण एव सर्वभूतानामा-
त्मेत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोध इति । ततश्च स नारायणो
विराट्शरीरी स्वनाभिकमलकर्णिकास्थानीयस्य सुमेरो-
रुपरि चतुर्मुखाख्यं स्वयम्भुवं सृष्ट्वा तद्द्वारान्यानपि
व्यष्टिशरीरिणः स्थावरान्तान् ससर्ज तदुक्तम्—

तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः कारणैः सह ।

क्षेत्रज्ञाः समजायन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः ॥ इति ।

यत्तु शेषशायिनो नारायणस्य नाभिकमलश्रो-
त्रचक्षुरादिभ्यश्चतुर्मुखस्याविर्भावः श्रूयते तद्दैनन्दिनस-
र्गेष्वेव कल्पभेदेन मन्तव्यम् । दैनन्दिनप्रलयेष्वेव हि
नारायणशरीरे प्रविश्यैकीभूय सुप्तानां देवानां चतुर्मु-
खादिक्रमेणाविर्भावः शेषशायिनः सकाशात् घटते
न त्वादिसर्गेषु दैनन्दिनप्रलय एव लीलाविग्रहेण श-
यनादिति ॥

तदेवं संक्षेपतश्चतुर्विंशतितत्त्वानि तेषां सृष्टिक्षयं
प्रयोजनं चोक्तम् । तत्र यद्यस्माज्जायते तस्य तदाऽऽपूर-
णेनैव स्थितिः ततस्तस्य संहारोऽपि तत्रैव भवति । तथा
च भारते ।

यद्यस्माज्जायते तत्त्वं तच्च तत्र प्रलीयते ।

लीयन्ते प्रतिलोमानि जायन्ते चोत्तरोत्तरम् ॥ इति ।

एते च सृष्टिस्थितिसंहाररूपाः स्थूला एव परिणामाश्च-
तुर्विंशतितत्त्वानां कूटस्थपुरुषविवेकाय प्रदर्शिताः सूक्ष्मा
अप्यन्ये प्रतिक्षणपरिणामा एतेषां स्मर्यन्ते ।

नित्यदाह्यङ्गभूतानि भवन्ति न भवन्ति च ।

कालेनालक्ष्यवेगेन सूक्ष्मत्वात् तन्न गृह्यते ॥ इति ।

अतस्तु सर्वं जडवस्तु परमार्थतः सर्वदैवास-
दुच्यते । ततश्च तस्माद्विरज्य आत्मैव परमार्थसत्यो
दुःखभीरुभिर्द्रष्टव्यः तदुक्तम् ।

अव्यक्तबीजप्रभवो बुद्धिस्कन्धमयो महान् ।

महाहंकारत्रिटप इन्द्रियाङ्कुरकोटरः ॥

महाभूतप्रशाखश्च विशेषप्रतिशाखवान् ।

सदापर्णः सदापुष्पः शुभाशुभफलोदयः ॥

आजीवः सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षः सनातनः । •

एतज्ज्ञात्वा च तत्त्वेन ज्ञानेन परमासिना ॥

कृत्वा चाक्षरतां प्राप्य जहाति मृत्युजन्मनी ॥ इति ।

तदुक्तं—

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च नोपसर्पन्त्यतः खलु ।

हीनश्च करणैर्देही न देहं पुनरर्हति ॥

तस्मात्सर्वात्मकाद्रागाज्जायन्ते सर्वजन्तवः ॥ इति ।

नरकादौ विशेषरागाभावे ऽपि सामान्यराग-

सत्त्वाद्रागस्य कर्मसहकारित्वं विपाकारम्भे तदेव सक्तः
सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्येति
श्रुतावभिमानरागद्वेषादिजन्यस्य विषयवासनाख्यसङ्ग-
सामान्यस्यैव जन्मादिविपाकारम्भे सहकारित्वसिद्धेः ।

यत्रयत्र मनो देही धारयेत् सकलं धिया ।

स्नेहाद् द्वेषाद् गुणाद्वापि याति तत्तत्सरूपताम् ॥

इति स्मृतेः ।

सोऽथ प्रतिनिवृत्ताक्षो गुरुदर्पणबोधितः ।

स्वतोऽन्यां विक्रियां मौढ्यादस्थितामञ्जसैक्षत ॥

अथासौ प्रकृतिर्नाहमियं हि कलुषात्मिका ।

शुद्धबुद्धस्वभावोऽहमिति त्यजति तां विदन् ॥

एवं देहेन्द्रियादिभ्यः शुद्धत्वेनात्मनि स्मृते ।

निखिला सविकारेयं त्यक्तप्राया हि चर्मवत् ॥

नन्वनात्मन्यात्मबुद्धिरूपा या ऽविद्या तस्याः क-
थमात्मविशेष्यकविवेकज्ञाननाशयत्वं प्रकारादिभेदा-
दिति चेत् न तादृशाविद्याया अनात्मविशेष्यकवि-
वेकद्वारेणात्मविशेष्यकविवेकनाशयत्वादिति । यच्च यो-
गेन निर्विकल्पकमात्मज्ञानं जायते तद्विवेकज्ञानद्वारैव
मोक्षकारणं भवति न तु साक्षात् । अविद्यानिवर्तकत्वा-
भावात् अहं गौरः कर्त्ता सुखी दुःखीत्यादिज्ञानमेव ह्य-

विद्या संसारानर्थहेतुतया श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धा तस्याश्च निवर्तिका नाहं गौर इत्यादिरूपा विवेकख्यातिरेव भवति समाने विषये ग्राह्याभावत्वप्रकारकग्राह्याभावज्ञानत्वेनैव विरोधात् अन्यथा मुक्तिनिर्विकल्पकस्यापि इदं रजतमिति ज्ञानविरोधित्वापत्तेः । किञ्च यथोक्ताभावज्ञाने ग्राह्यज्ञानविरोधित्वस्यावश्यकतया निर्विकल्पज्ञानस्य भ्रमनिवर्तकत्वं न पृथक् कल्प्यते गौरवात् ॥

अपि च अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत् परमस्तीत्यादिश्रुत्या विवेकोपदेशापेक्षयोत्तम उपदेशो नास्तीत्युच्यते ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।

भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥

इति गीतावाक्यैश्च विवेकज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वमुच्यते ऽतो विवेकज्ञानमेव साक्षादविद्यानिवृत्त्या मोक्षहेतुः । योगेन केवलात्मसाक्षात्कारस्तु योग्यानुपलब्धिविधयोपाध्यादिगतधर्माभावमुपाध्यादिभेदं च ग्राहयति ततो ऽविद्यानिवृत्तिरिति । एतेन सर्वभूतेषु समताज्ञानम् आत्मनः सर्वात्मकत्वादिज्ञानं च श्रुतिस्मृत्योर्गीयमानं विवेकज्ञानस्यैव शेषभूतं सर्वदर्शनेषु मन्तव्यम् । ज्ञानान्तराणां साक्षादभिमानानिवर्तकत्वात् ब्रह्ममीमांसायां त्वयं वि-

शेषो यत्परमात्मविवेकशेषत्वम् । सांख्यशास्त्रे तु सामान्यात्मविवेकशेषत्वमिति दिक् ॥

विवेकख्यातिस्त्वविद्यानाशकत्वमेव न तु शुक्तिरजतविवेकदर्शिन इव पुनर्भ्रमदर्शनात् प्रतिबन्धकत्वं दृष्टान्ते पटलकामादिदोषत्राहुल्यात् पुनरुज्जीवनं भ्रमस्य । अत्र च अनात्मन्यात्माभिमाने ऽनादिवासनैव दोषः सर्वास्तिकसंमतः जातमात्रस्याभिमाने दोषान्तरानुपलब्धेः सा मिथ्याज्ञानवासना यदा विवेकख्यातिपरम्पराजन्यदृढवासनयोन्मूलिता तदैव विवेकसाक्षात्कारनिष्ठोच्यते तत्पूर्वमवश्यं वासनालेशतो मिथ्यांशस्य कस्याप्यात्मनि भानात् तस्यां च विवेकख्यातिनिष्ठायां जातायां न पुनरभिमानः सम्भवति वासनाख्यदोषाभावादिति । यदि तु बुद्धिपुरुषयोरन्योन्यप्रतिविम्बनादिकमविवेककारणं दोष इष्यते तदा तु तं दोषं बाधित्वैव विवेकसाक्षात्कार उदित इति न तस्य पुनर्भ्रमहेतुत्वं फलबलेन योगजधर्मासहकृतस्यैव तस्य दोषत्वकल्पनासम्भवादिति । यद्यपि विवेकप्रतियोगिपदार्थानामानन्त्याद्विशेषरूपेण विवेकग्रहो न सम्भवति तथापि दृश्यत्वपरिणामित्वादिरूपैः सामान्यविवेकग्रहसम्भवात् प्रकृत्यादिपदार्थानां विशिष्टज्ञानाभावे ऽपि सामान्यतो

विवेकख्यातेर्मोक्षहेतुत्वम् । तदुक्तम् ।

घटद्रष्टा घटाद्भिन्नः सर्वथा न घटो यथा ।

देहद्रष्टा तदा देही नाहमित्यादिरूपतः ॥ इति ।

आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यत्र तु न आत्मनो दृश्यत्वं वृत्तिव्याप्यत्वे ऽपि फलव्याप्यत्वरूपं यत्तु बौद्धैरपि सुखदुःखादिमत्त्वेनापि बुद्धिरनुभूयमाना स्वप्रकाशतया चैतन्यव्याप्या न भवति यथा वेदान्तिनामहमित्यनुभूयमानो ऽप्यात्मा चैतन्याख्यफलव्याप्यो न भवतीत्युच्यते तन्निःप्रमाणत्वादुपेक्ष्यम् । तत्प्रधानादिसर्गे उत्पद्यते । अधर्मवशात् पश्वादौ धर्मवशाद्देवादौ संसरति । अतत्त्वज्ञानादेव धर्माधर्मोपरञ्जितं प्रलयकाले प्रधाने लीयते । यद्यपि प्रधानपुरुषौ त्रिभू तथापि प्रकृतिरेव लिङ्गव्यवस्थां करोति । लिङ्गं सूक्ष्मैः परमाणुभिस्तन्मातैरुपचितं मानुषादिषु व्यवतिष्ठते नटवत् यथा नटः स्वरूपेण एकोपि वेषान्तरेण नानारूपः तथा लिङ्गमुदरान्तः प्रविश्य हस्ती स्त्री पुमानिति भवति पञ्चविपर्ययसंज्ञा भवति यथा तमो मोहो महामोहस्तामिश्रोऽन्धतामिश्र इति । धर्मेण प्राजापत्याद्यूर्ध्वलोकप्राप्तिः । अधर्मेण पश्वादिप्राप्तिरज्ञानेन बन्धः पञ्चत्रिंशतितत्त्वज्ञानेनापवर्गः । तच्च तत्त्वज्ञा-

नं गुरोः सकाशात् शास्त्रश्रवणेनैतादृशं जायते ।
 तथाहि प्रधानादन्यः पुरुषः अन्या बुद्धिः अन्योऽहंकारः
 अन्यानि तन्मात्राणि इन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि चेति ।
 सर्वं कार्यं त्रिगुणात्मकमपि उद्विक्तगुणापेक्षया सात्त्विक-
 कादिशब्दव्यपदेशभाक् चेतनः पुरुषः नानायोनिषु जरा-
 मरणकृतं दुःखं चेतयते प्राप्नोतीत्यर्थः । यावत् तत्त्वज्ञाने-
 न लिङ्गशरीरं न निवर्त्तते तावत् स्थूलं शरीरं प्रतिज-
 न्म नूतनं जायते नश्यति च । स्वप्रयोजनाभावेऽपि प्रत्यु-
 पकारनिरपेक्षं सुमित्तवत् प्रधानं महदादिविषयभूतपर्यन्तं
 कार्यं पुरुषस्य भोगाय मोक्षाय चारभते प्रकृतिः पुरुषस्य
 भेदेन बुद्ध्यहंकारादि दर्शयित्वा निवर्त्तते । यथा नर्त्तकी
 शृङ्गारादिरसैर्हास्यादिभावैश्च निबद्धगीतादीनि रङ्गस्य
 दर्शयित्वा निवर्त्तते कृतार्थत्वात् तद्वत् । किञ्च प्रकृति-
 गुणवती अगुणस्य पुंसः जगद्योनिभावेन सुखदुःख-
 मोहात्मकेन शब्दादिविषयभावेन वेत्येवंविधैरुपकारैरनु-
 पकारिणः पुरुषस्योपकुर्वती पश्चादात्मानं प्रकाश्य अह-
 मन्या त्वमन्य इति निवर्त्तते सुमित्तवत् आत्मनः प्रत्यु-
 पकारं नेच्छति ।

सर्गस्य नेश्वरः कारणं न स्वभावो न कालः
 कालोऽपि योगिनां क्षणरूप एव न तु न्यायवैशेषिकयो-

रिवात्मवदखण्डो नित्य एको लाघवात् स एव तत्तदुपा-
ध्यवच्छिन्नः सन् क्षणमुहूर्तादिवत्सरान्तं व्यवहारं
करोतीति । न तु क्षणनामा पृथक् पदार्थोऽस्तीति ॥

सांख्यैस्तु दिक्कालावाकाशादिभ्य इति सूत्रितं
महाकालो वा क्षणादिर्वा पृथक् पदार्थो नास्ति
किन्त्वाकाशमेवोपाधिभिर्विशिष्टं क्षणादिमहाकाला-
न्तव्यवहारं कुरुते इति मन्यते । तदेतन्मत-
द्वयमप्यसमञ्जसमित्याह योगी स्थिरेण केनाप्युपा-
धिना महाकालाकाशाभ्यां क्षणव्यवहारस्यासम्भवात् ।
तथाहि उत्तरदेशसंयोगावच्छिन्ना परमाण्वादिक्रिया
अन्यद्वा एतादृशं किञ्चिन्महाकालाकाशयोः क्षणरूप-
तायामुपाधिः परैरिष्यते तत्र उक्तं संयोगविशिष्टक्रियादिकं
चेत् विशेष्यविशेषणतत्सम्बन्धमात्रं तर्हि त्रयाणामपरैः
स्थिरत्वाभ्युपगमात् न तैः क्षणव्यवहारः सम्भवति यदि
च तत्तेभ्योऽतिरिक्तमिष्यते न तु तन्महाकाल आ-
काशं वा तेनैव क्षणव्यवहारोपपत्तौ तदवच्छिन्नस्यान्यस्य
क्षणव्यवहारहेतुत्वकल्पनावैयर्थ्यात् स च विशिष्टादि-
रस्थिरः क्षणः प्रकृतेरेवातिभङ्गुरः परिणामविशेष इत्यतो
न प्रकृतिपुरुषातिरिक्तत्वापत्तिः । तस्यैव क्षणस्य प्रच-
यविशेषैर्मुहूर्ताहोरात्रादिर्दिपरार्द्धान्तव्यवहारो भवति न

त्वखण्डो महाकालोऽस्ति प्रमाणाभावात् अद्यत्यादिव्यव-
हारः क्षणप्रचयेनैव कालनित्यत्वश्रुतिस्मृतयस्तु प्रवाह-
नित्यतापरा इति तस्मादावश्यकत्वात् क्षणात्मक एव कालो
नाखण्डो महाकालोऽस्ति नाप्याकाशं कालव्यवहारहेतु-
रिति किं तु प्रधानम्। पुरुषो न वध्यते न मुच्यते नापि
संसरतीति किं तु नानाश्रया प्रकृतिरेव तथेति सर्वं
समञ्जसम्(१) ॥

इति कान्यकुब्जश्रीषिमानन्ददीक्षितविरचितं
सांख्यतत्त्वविवेचनं समाप्तम् ॥

(१) अत्रादर्शपुस्तके समाप्तिसूचकं पुष्पिकादिवाक्यं नास्ति
किन्तु अतः परं कश्चित् पाठोऽपि नास्तीति ग्रन्थसमाप्तिरनुमीयत
इति । इदं पुस्तकं च ग्रन्थकर्तुरेवेति भूमिकायां निरूपयिष्यते ॥

अथ तत्त्वयाथार्थ्यदीपनम् ।

श्रीभावागणेशविरचितम् ।

श्रीकृष्णचन्द्राय नमः ॥

पुरुषः स जयत्याद्यः सा च प्रकृतिरीश्वरी(१) ।
याभ्यां संसृज्य सृज्यन्तेऽनन्तब्रह्माण्डकोटयः ॥ १ ॥
कपिलासुरिपञ्चशिखान् गुरुन् विज्ञानाचार्यवर्यांश्च ।
प्रणमामि बुद्धिवृद्ध्यै सिद्ध्यै वा सर्वकार्याणाम् ॥ २ ॥
समाससूत्राण्यालम्ब्य व्याख्यां पञ्चशिखस्य च ।
भावागणेशः कुरुते तत्त्वयाथार्थ्यदीपनम् ॥ ३ ॥

तत्र तावद्विविक्तपुरुषज्ञानं मोक्षसाधनमिति । ये-
भ्यो विवेक्तव्यो यश्च विवेचनीयः तदुभयं सूत्रत्रयेणो-
द्दिशति(२) ।

अष्टौ प्रकृतयः । प्रकर्षेण कुर्वन्तीति प्रकृतयः । तत्त्वान्-
न्तरारम्भकत्वं प्रकृतित्वमिति सामान्यलक्षणम् । ताश्च
अव्यक्तबुद्ध्यहंकार(३)पञ्चतन्मात्ररूपाः । तत्राव्यक्तं नि-

(१) प्रकृतिः सा जायत्यजा—पा० १ पु० ।

(२) लक्षणपरीक्षादिकं तु सांख्यप्रवचनेनैव कर्तव्यमित्या-
चार्याशयः ।

(३) महदहङ्कार—पा० २ पु० ।

त्यं शब्दादिगुणशून्यं सत्त्वादिगुणत्रयं च । साम्यावस्थो-
 पलक्षिता गुणाः प्रकृतिरित्येकं लक्षणं च । अकार्या गु-
 णा इत्यपरम् । तथा प्रकृतिपर्याया अव्यक्तं प्रधानं
 ब्रह्म अक्षरं क्षेत्रं तमः माया ब्राह्मी विद्या अविद्या
 प्रकृतिः शक्तिः अजा इत्यादयः । सत्त्वादिगुणवती
 सत्त्वाद्यतिरिक्ता प्रकृतिरिति तु न शङ्कनीयम् । किन्तु
 गुण एव प्रकृतिः । सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूप-
 त्वादिति सांख्यप्रवचनसूत्रेण सत्त्वादीनां प्रकृतिस्वरू-
 पत्वहेतुना प्रकृतिधर्मत्वप्रतिषेधात् । प्रकृतेर्गुण इत्यादि-
 वाक्यं तु वनस्य वृक्षा इतिवद् बोद्धव्यम् । “सत्त्वं
 रजस्तम इति प्रकृतेरभवन् गुणा” इति प्रकृ-
 तिकार्यत्ववचनं तु गुणनित्यतावाक्यविरोधेन मह-
 त्तत्त्वकारणीभूतकार्यसत्त्वादिपरमेव । महदादिसृष्टिर्हि
 गुणत्रैषम्याच्छ्रूयते तच्च वैषम्यं सजातीयसंवलनेन
 प्रकाशादिफलोपहितः सत्त्वादिव्यवहारयोग्यः कारण-
 गुणानां परिणाम इति । एतेनाष्टाविंशतितत्त्वपक्षोऽप्युपपा-
 दितो मन्तव्यः । सत्त्वादित्रयं च द्रव्यत्वेऽपि पुरुषोपकर-
 णत्वाद् गुणा इत्युच्यन्ते । द्रव्यत्वं चैषां संयोगविभागादि-
 मत्तया उपादानकारणत्वेन सिद्धम् । एषां सुखदुःख-
 मोहात्मकत्वप्रवादस्तु धर्मधर्म्यभेदात् । मनसः संक-

ल्पात्मकत्ववत् । तानि च सत्त्वादीनि प्रत्येकं संख्याव्य-
क्तिकानि लघुत्वादिधर्मैरन्योन्यं साधर्म्यं वैधर्म्यं च गुणा-
नामिति सांख्यप्रवचनसूत्रात् । अत्र हि सूत्रं लघुत्वादिना
वहूनां सत्त्वानां साधर्म्यं तेनैव रजस्तमोभ्यां वैधर्म्यम् । एवं
च लघुत्वादिना वहूनां रजसां गुरुत्वादिना वहूनां तमसां
साधर्म्यवैधर्म्ये उक्ते इति । तेषु त्रित्ववचनं तु सत्त्व-
त्वादित्रिभाजकोपाधितयेणैव वैशेषिकाणां नवद्रव्य-
वचनवदिति । तानि च सत्त्वादीनि यथोपयोगमणुत्रि-
भुपरिमाणकानि । मध्यमपरिमाणत्वे ऽनित्यत्वापत्तिः ।
सर्वेषां त्रिभुत्वे कार्याणां परिच्छिन्नत्वानुपपत्तिः ।
आकाशप्रकृतेर्विभुत्वस्यैवौचित्यात् । ननु प्रकृते-
श्चापरिच्छिन्नत्वैकत्वाक्रियत्वमिति सांख्यसिद्धान्तः । स-
च विरुध्यत इति चेत्तु मैवम् गन्धस्य पृथिवीव्यापकत्व-
वत्प्रकृतेर्व्यापकत्वम् । तच्च प्रकृतित्वस्य दैशिकाभा-
वप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम् । एकत्वं च सर्गभेदेन
नानात्वाभावः । अक्रियत्वं चाध्यवसायाभिमानादिप्र-
तिनियतक्रियाराहित्यम् । अन्यथा श्रुतिस्मृतिसिद्धप्रकृ-
तिक्षोभस्यानुपपत्तेरिति । प्रकृत्यनुमानं चेत्यं(१)
महदादिकार्यं पक्षः सुखदुःखमोहात्मकद्रव्यकार्यमिति

साध्यं कार्यत्वे सति सुखदुःखमोहात्मकत्वादिति हेतुः
वस्त्रादिकार्यशय्यासनवदिति दृष्टान्तः । श्रुतिस्मृती
चात्रानुग्राहकस्तर्कः ॥

ननु सुखस्यान्तरेवानुभवात् शय्यासनादौ सुखे
किं प्रमाणं येन दृष्टान्तता स्यादिति चेन्न कारणगुणा हि
कार्यगुणानारभन्ते इति न्यायेन विषयेषु त्रिगुणकार्येषु
सुखदुःखमोहसिद्धेः घटरूपमिति(१) प्रत्ययवत् चन्दन-
सुखं स्त्रीसुखमित्यादिसुखप्रत्ययादपि विषये सुखाद्युचितं
सुखदुःखोत्पादकत्वाच्च तद्गतमेव सुखदुःखादिकं सिध्यति
अन्तःकरणसुखादिहेतुतयापि विषये सुखादिकं सिद्ध्य-
ति । कालादिभेदैरेकस्या एव व्यादिव्यक्तेः सुखदुःखो-
त्पादकत्वाच्च तद्गतमेव सुखदुःखादिकं सिद्ध्यति ॥

इति मूलप्रकृतिनिरूपणम् ॥

अथ बुद्धिर्निरूप्यते । त्रिगुणात्मकमाद्यं कार्यं बुद्धि-
रित्येकं लक्षणम् । निश्चयवृत्तिकमन्तःकरणं बुद्धिरिति
द्वितीयं लक्षणम् । तस्या धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याख्यप्रकृष्ट-
गुणयोगात् महत्सञ्ज्ञा तदपि तृतीयं लक्षणम् । तस्याः
पर्यायाः । मनो मतिर्महान् ब्रह्मा पूर्वं बुद्धिर्वृत्तिः
ख्यातिः प्रज्ञा सन्ततिः स्मृतिरिति । अनुस्मृतौ च ।

महानात्मा मतिर्विष्णु(१)र्जिष्णुः शम्भुश्च वीर्यवान् ।
बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च तथा ब्रह्मा वृतिः स्मृतिः ॥

पर्यायवाचकैरेतैर्महानात्मा निगद्यते ।

सर्वतः पाणिपादश्च सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः ॥

सर्वतः श्रुतिमाँल्लोके सर्वं व्याप्य स तिष्ठति(२) ।

ज्ञानवन्तश्च ये केचिदलुब्धा जितमन्यवः ॥

विमुक्ताः सर्व एवैते महत्त्वमुपयान्त्युत ।

विष्णुरेवादिसर्गेषु स्वयम्भूर्भवति प्रभुः ॥ इति ।

इदमेव महत्त्वमंशतो रजस्तमःसम्भेदेन परिणतं
सत् व्यष्टिजीवानामुपाधिरधर्मादियुतं क्षुद्रमपि भवति ।
महदुपरागाद्विपरीतमिति सांख्यप्रवचनसूत्रात् । महदहं-
कारमनस्त्रितयात्मकस्यान्तःकरणवृक्षस्य महत्त्वम-
ङ्कुरावस्थेति । अत्र प्रकृतेर्महानित्यादिसृष्टिक्रमे शास्त्रमेव
प्रमाणम् । इदमेव महत्त्वं कार्येश्वरस्य स्वयम्भुव
उपाधिस्तेनैवोपाधिना स सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सर्वकर्ता
सर्वपालकः सर्वसंहर्ता च । मात्स्ये ।

सत्रिकारात् प्रधानात् तु महत्त्वमजायत ।

महानिति यतः ख्यातिर्लोकानां जायते सदा ॥

(१) मनुर्विष्णुः—पा० २ पु० ।

(२) सर्वमावृत्त्य तिष्ठति—पा० २ पु० ।

गुणेभ्यः क्षोभमाणेभ्यस्त्रयो देवा विजज्ञिरे ।

एका मूर्त्तिस्त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ इति ।

स च स्वयम्भूः क्रिवाशक्तिमतकेवलमहत्तत्त्वोपा-
धिकः सूत्रात्मेत्युच्यते । स एवार्द्धसुषुप्तावर्द्धलयात् प्राज्ञ
इत्युच्यते । समग्रसुषुप्तौ तु समग्रलयेन निर्विशेषचि-
न्मात्रस्वरूपेणावस्थानादीश्वर इत्युच्यते श्रुतिस्मृतिपुरा-
णेषु स च महांस्त्रिधा तदुक्तं वैष्णवे ।

सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महानिति ।
ब्रह्मशङ्करोपक्षयाप्यादौ विष्णुरेवाविर्भवतीत्यर्थेनोक्तम् ।
पूर्वोक्तधर्मादिषु धर्मेणोर्ध्वगमनमूर्ध्वगमनेन भोगस्थाना-
न्युपलक्ष्यन्ते । तेन पातालभूस्वर्गादीनामपि संग्रहः । ज्ञा-
नेन मोक्षः वैराग्येण प्रकृतिलयः पुरुषतत्त्वानभिज्ञस्य
वैराग्यात् प्रकृतिलयो भवति । तथा चोक्तं पुराणे ।

प्रकृतिचिन्तकानधिकृत्य “पूर्णं शतसहस्रं तु ति-
ष्ठन्ति विगतज्वरा” इति । अत्र प्रकृतिग्रहणेन महदहंका-
रभूतेन्द्रियाण्यपि गृह्यन्ते । तत्र वैराग्यपूर्वकं तेषु
तेष्व्वात्मभावेनोपास्यमानेषु लयो हि प्रकृताविति
च श्रूयते । पूर्ववाक्यानन्तरमेव ।

दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।

भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः ॥

बौद्धा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ॥ इति च ।
 अयं च प्राकृतिको बन्ध इत्युच्यते योगिभिः
 महदादिभावश्च वैकृतिको बन्ध इति । एश्वर्येणाप्रतिघातः
 ऐश्वर्यं चाणिमादिसिद्धयः ।

इति बुद्धिव्याख्याता ॥

अहङ्कारो व्याख्यायते । महत्तत्त्वादहङ्कार उत्प-
 द्यते अङ्कुराच्छाखावत् । तस्य चाहमाकारवृत्ति-
 मत्त्वादहङ्कार इति संज्ञा । अहंवृत्तिमदन्तःकरणमहङ्कार
 इत्येकं लक्षणम् । एकादशेन्द्रियोपादानत्वं द्वितीयं
 लक्षणम् । तन्मात्रोपादानत्वं तृतीयं लक्षणम् । तस्य च
 पर्यायाः ।

अहङ्कारोऽभिमानश्च कर्त्ता मन्ता च स स्मृतः ।
 आत्मा च प्रकुलो जीवो यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ इति ।
 कौर्मप्रोक्ता अविशेषा इति च । स चाहङ्कार-
 स्त्रिविधः । तदुक्तं कौर्मे ।

वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चैव तामसः ।

त्रिविधोऽयमहङ्कारो महतः सम्बभूवह ॥

तैजसानीन्द्रियाणि स्युर्देवा वैकारिका दश ।

एकादशं मनश्चात्र स्वगुणेनोभयात्मकम् ॥

भूततन्मात्रसर्गस्तु भूतादेरभवत् प्रजा ॥ इति ।

वैकारिकः सात्त्विकस्तैजसो राजसः । स्वगुणेन सर्वेन्द्रियेषु साहाय्यरूपेणोत्कर्षेणोभयात्मकं ज्ञानकर्मेन्द्रियोभयात्मकमित्यर्थः । इन्द्रियदेवताश्च दिग्वातार्कप्रचेतोश्विब्रह्मीन्द्रोपेन्द्रमित्रकामचन्द्रश्चेति एकादश ।

इत्यहंकारनिरूपणम् ॥

अथ तन्मात्रा उच्यन्ते । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा निर्विशेषास्तद्वन्ति सूक्ष्मभूतानि तन्मात्राः । निर्विशेषशब्दादिगुणत्रयद्रव्यं तन्मात्रा इति सामान्यलक्षणम् । अहंकारोपादानत्वे सति तत्त्वान्तरारम्भकत्वं द्वितीयं लक्षणम् । तत्तन्निर्विशेषगुणत्रयत्वं तत्तन्मात्रलक्षणम् । तानि च पञ्च शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रं चेति । शान्तघोरमूढाः पञ्चस्वपि विशेषाः शब्दत्वस्पर्शत्वादि-व्याप्या जातिविशेषा एव । शब्दे तु उदात्तानुदात्तस्वरिताः निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः पञ्चमश्चेति स्वराः । स्पर्शे शीतोष्णत्वे । रूपे शुक्लत्वादयो विशेषाः । ते च श्वेतपीतरक्तश्यामहरितकपिशाः । रसे मधुरत्वादयो विशेषास्ते च मधुरतिक्तकषायकट्वस्लक्षाराः षड्रसाः । गन्धे सुरमित्वासुरमित्वे । एतैर्विशेषै रहिता अविशेषास्तद्वन्ति द्रव्याणि तन्मात्राः । तेषां पर्यायाः

तन्मात्राणि तमोविग्रहाः सूक्ष्मविग्रहाः सूक्ष्मभूतानि
अविशेषा इति ॥

इति पञ्च तन्मात्राः ॥

एवमष्टौ प्रकृतयो व्याख्याताः ॥

षोडशविकारा इति द्वितीयं सूत्रम् । एकाद-
शेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि च एते षोडश विकाराः ।
तत्र श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि स्वस्वविषयकबुद्धि-
जनकत्वात् पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि । वाक्पाणिपादपायूप-
स्थानि स्वस्वकर्मकरणात् पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । तत्र
उच्चारणं वाचः हस्तयोरदानं पादयोर्गतिः पायोरुत्सर्गः
उपस्थस्यानन्दः । सर्वसहायत्वाद्बुभयात्मकं मनः ।
एतान्येकादशेन्द्रियाणि । तत्त्वान्तरानारम्भकत्वे सति
अहंकारोपादानत्वमित्येकं(१) लक्षणम् । अहंकारो-
पादानकत्वे सति शरीरसंयुक्तं क्रियाकरणमतीन्द्रियमि-
न्द्रियमिति द्वितीयम् । अथ पर्यायाः इन्द्रियाणि
करणानि निपातनानि(२) वैकारिकाणि तैजसानि ।

इतीन्द्रियनिरूपणम् ॥

अथ महाभूतानि । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशमिति ।

(१) अहङ्कारमात्रोपादानकत्वमिन्द्रियत्वमित्येकं—पा० २ पु० ।

(२) नियतानि—पा० १ पु० ।

सविशेषशब्दादिमत्त्वं महाभूतत्वमित्येकं लक्षणम् ।
 तत्त्वान्तरानारम्भकत्वे सत्यारम्भकत्वं द्वितीयं ल-
 क्षणम् । सविशेषशब्दगुणवत्त्वमाकाशस्य(१) लक्ष-
 णम् । सविशेषशब्दस्पर्शवत्त्वं वायोर्लक्षणम् । सविशेष-
 शब्दस्पर्शरूपवत्त्वं तेजसः । सविशेषशब्दस्पर्शरूपरस-
 वत्त्वमपाम् । सविशेषशब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्त्वं पृथि-
 व्याः । एतानि विशेषलक्षणानि । एतानि पञ्च महा-
 भूतानि परस्परोपकारीणि । अथामीषां पर्यायाः । भू-
 तानि विकारा विशेषा आकृतयः तमोविग्रहाः शान्ता
 घोरा मूढा इति ।

इति षोडशविकारा व्याख्याताः ।

पुरुष इति तृतीयं सूत्रम् । अनादिः सूक्ष्मश्चेतनः
 सर्वगतः निर्गुणः कूटस्थो नित्यो द्रष्टा भोक्ता क्षेत्रवित्
 अमनः प्रसवधर्मा चेति स्वरूपम् । कूटस्थनित्य
 इत्येकं लक्षणम् । मुख्यभोक्तृत्वमित्यपरं लक्षणम् ।
 वृत्तिसाक्षित्वमिति तृतीयं लक्षणम् । अथ पर्या-
 याः पुरुष आत्मा पुमान् पुद्गलजन्तुः जीवः
 क्षेत्रज्ञः नरः कविः ब्रह्म अक्षरः प्राणः ज्ञः यः कः स
 एक इति । एवमेतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि एत-

(१) गुणकत्वमाकाशस्य--पा० १ पु० १ :

ज्ज्ञानात् कृतकृत्यो भवति । तथा चोक्तं पञ्चशिखेन
प्रमाणवाक्यम् ।

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र कुत्राश्रमे स्थितः ।

जटी मुण्डी शिखी वापि मुच्यते नात्र संशयः ॥

स च पुरुषो नाना सुखदुःखमोहजन्ममरणबन्ध-
मोक्षव्यवस्थातः जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वमिति
सांख्यप्रवचनसूत्रात् । यद्येकः पुरुषः स्यादेकस्मिन् सुखिते
सर्वे सुखिताः स्युः एवं सर्वत्र एवं पुरुषबहुत्वं सिद्धम् ।
एवं तावत् साख्याचार्याः कपिलासुरिपञ्चशिखपतञ्जलि-
प्रभृतयो यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चिदिति न्यायवैशे-
षिकाश्च बहून् पुरुषानात्मत्वेन वदन्ति । औपनिषदाश्चा-
चार्या हरिहरहिरण्यगर्भव्यासादयः एभ्योऽतिरिक्तमेकमेव
नित्येश्वरं सर्वेषामात्मानं वदन्ति । कस्मादेवं पुरुष एवेदं
सर्वमिति । तदेवाग्निस्तदादित्य इति । तदक्षरं तद्विभुर्वरेण्यं
यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चित् स हि सर्वेषु भूतेषु स्था-
वरेषु चरेषु च वसत्येको महानात्मा येन सर्वमिदं ततम् ।

ब्राह्मणे कृमिकीटेषु श्वपाके गवि हस्तिनि ।

पशुगोदंशमशके रूपं पश्यन्ति सूरयः ॥

एकमेव यथा सूत्रं सुवर्णं वर्त्तते पुनः ।

मुक्तामणिप्रवालेषु मृण्मये रजते तथा ॥

तद्वत् पशुमनुष्येषु तद्वद्वस्तिमृगादिषु ।
 एकोऽयमात्मा विज्ञेयः सर्वत्रैव व्यवस्थितः ॥
 इत्यादि प्रमाणेभ्यः । सांख्यास्तु आदिपुरुषवि-
 षयतया लयावशिष्टनिर्विशेषचिन्मात्रविषयतया वा एता-
 नि श्रुतिवाक्यानि योजयन्ति ।

इति पुरुषनिरूपणम् ।

एवं पञ्चविंशतितत्त्वानि व्याख्यातानि ।

सांख्यकारिका च ।

मूलप्रकृतिरविकृति-

र्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकस्तु विकारो

न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ इति ।

इदानीं प्रथमसूत्रेणैव गुणात्मकप्रकृतेरुद्दिष्टत्वेऽपि
 गुणानामवान्तरविभागं तद्धर्माश्च त्रिवेचयितुं वक्ष्यमाण-
 सञ्चरप्रतिसञ्चरोपोद्घातसङ्गत्या(१)च सूत्रं प्रवर्त्तते ।
 त्रैगुण्यमिति चतुर्थं सूत्रम् । सत्त्वरजस्तमासि
 त्रयो गुणाः तेषां समाहारस्त्रिगुणं त्रिगुणमेव त्रै-
 गुण्यम् । तत्र सत्त्वं नाम प्रकाशलाघवप्रसन्न-
 ताभिष्वङ्गप्रीतितितिक्षादिलक्षणमनन्तभेदम् समास-

(१) चिन्तां प्रकृतसिद्धर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधा इति ।

तः सुखात्मकम् । रजो नाम शोकतापस्वेदस्तम्भोद्वेगो-
न्मादादिलक्षणमनन्तभेदं समासतो दुःखात्मकम् । तमो
नाम अदानापुण्यदैन्यगौरवालस्यनिद्राप्रमादादिलक्षण-
मनन्तभेदं समासतो मोहात्मकम् । एतेषां लक्षणानि ।

सत्त्वं प्रकाशकं विद्याद्रजो विद्यात् प्रवर्त्तकम् ।

तमो लयात्मकं विद्यात्रैगुण्यं नाम संज्ञितम् ॥

एते त्रयो गुणाः सर्वे उत्पत्तिस्थितिलयहेतवः ॥

इति त्रैगुण्यं व्याख्यातम् ।

इदानीं सगुणनिर्गुणश्रुतिविषयोपपत्त्यर्थं सर्गा-
दावुत्पन्नं स्वयम्भुवं प्रलयावशिष्टनिर्विशेषचित्सामा-
न्यं च दर्शयितुं सृष्टिप्रलययोः सूत्रद्वयं प्रवर्तते ।
सञ्चरः प्रतिसञ्चरः । सञ्चरः सृष्टिः प्रति-
सञ्चरः प्रलयः । तत्र सृष्टिर्यथा । अव्यक्ता-
ख्या प्रकृतिः प्रवृत्तिस्वभावा स्वतन्त्रा च । स-
र्गादौ स्वयमेव क्षुब्धा सती भात्रिनारायणबीजभूता पूर्व-
कल्पे स्वयम्भूपालकेन नामकेन व्यक्तेन नारायण-
पुरुषेण संयुज्यते ततश्च सजातीयैरन्यैः प्रकृत्यंशैर्न्यूना-
धिकभावेन मिलिता सती चेतनाचेतनात्मकं महत्त-
त्त्वमारभते । ननु पुरुषस्य प्रकृतिसंयोगित्वे असं-
योगो ह्ययं पुरुष इति श्रुतिविरोध इति चेन्न वि-

कारहेतुसंयोगस्यैव सङ्गशब्दार्थत्वात् अन्यथा श्रुति-
स्मृतिषु जलसंयोगिनोऽपि पद्मपत्रस्याऽसङ्गतादृष्टान्त-
ता न स्यात् । तत्र महत्त्वस्य स्वरूपेण मुख्योत्पत्तिः
चेतनस्य तु अभिव्यक्तिरूपा कार्यता । योगभाष्ये व्या-
सधृतवाक्यान्नवधा कार्यता ।

उत्पत्तिस्थित्पभिव्यक्तिविकारप्रत्ययासयः ।

त्रियोगान्यत्वधृतयः कारणं नवधा स्मृतम् ॥ इति ।

एवमादिशक्तिरपि चेतनविशेषो महत्त्वकारणी-
भूतगुणत्रयसम्बन्धात् स्वयम्भवाप्यादावुत्पद्यते ।
उत्पत्तौ च प्रमाणं प्रयोगसारे ।

तस्माद्विनिर्गता नित्या सर्वगा विष्णुसम्भवा ॥ इति ।

वायवीयसंहितायां च ।

शिवेच्छया परा शक्तिः शिवतत्त्वैकतां गता ।

ततः परिस्फुरत्यादौ सर्गे तैलं तिलादिव ॥ इति ।

पञ्चरात्रे ऽपि ।

एवमालोक्य तां शक्तिं सच्चिदानन्दरूपिणीम् ।

समस्ततत्त्वसन्धामस्फूर्त्यधिष्ठानरूपिणीम् ॥

व्यक्तां करोति नित्यां तां प्रकृतिं परमः पुमान् ॥ इति ।

प्रादुरासीजगन्माता वेदमाता सरस्वती ।

गुणत्रयमयी शक्तिर्मूलप्रकृतिसञ्ज्ञिता ॥

तस्यामहं समुत्पन्नस्तत्त्वैस्तैर्महदादिभिरित्यादिशि-
ववाक्याच्च । सैव प्रकृत्याधिष्ठात्री देवता महाल-
क्ष्मी अम्बा भवानी हैमवती दुर्गा इत्यादिपदैर-
भिलष्यते पुराणादिषु । सैव च लीलाविग्रहैरादिपुरुषेण
मिलिता सती सृष्टिं पालयति । तदुक्तं शङ्कराचार्यैः ।

शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं
न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि । इति ।

एवं सर्वतत्त्वानां तत्तद्देवतानां च सहैवोत्प-
त्तिर्ज्ञेया । उत्पत्तिक्रमस्तु निरूपणक्रमेणैव । एतस्मा-
न्महतो गुणान्तरसंवलितात् त्रिविधोऽहङ्कार उत्पद्यते
चेतनाचेतनात्मकः वैकारिको राजसस्तामसश्चेति ।
ततश्चाहङ्कारात् सङ्कल्पपूर्वकं देहेन्द्रियाणि पञ्च तन्मा-
त्राणि चोत्पद्यन्ते । स्वयम्भुव इन्द्रियाणि देवतारूपाणि
वैकारिकात् व्यष्टीन्द्रियाणि च तैजसात् तेष्विन्द्रियेष्वदादौ
मन उत्पद्यते ।

शब्दरागाच्छ्रोत्रमस्य जायते भावितात्मनः ।

रूपरागात् तथा चक्षुर्घ्राणं गन्धजिघृक्षया ॥

इत्यादिना मोक्षधर्मादौ श्रोत्रादीनां मनोवृत्तिरा-
गादिकार्यत्वश्रवणात् । इन्द्रियतन्मात्रयोश्च कार्यकारण-
भावस्याभावात् क्रमनियमो नास्ति । तत्रेन्द्रियेषु ना-

स्यवान्तरकार्यकारणभावः प्रमाणाभावात् । तन्मा-
 त्रेषु त्वस्ति स यथा अहंकाराच्छब्दतन्मात्रं तस्मादहं-
 कारोत्पन्नाच्छब्दतन्मात्रादहंकारसहितात् स्पर्शतन्मात्रं
 शब्दस्पर्शोभयगुणकम् । एवं क्रमेणैकैकगुणवृद्ध्या
 तन्मात्रत्रयमुत्पद्यते । ततश्च तन्मात्रेभ्यः पञ्च महा-
 भूतानि जायन्ते । तत्राहङ्कारात् पञ्चतन्मात्राणां तद्द्वारा
 रा पञ्चमहाभूतानां चोत्पत्तौ पुराणे क्रम उक्तः स यथा
 भूतादिस्तु विकुर्वाणः शब्दमात्रं ससर्ज हि ।
 आकाशं सुषिरं तस्मादुत्पन्नं शब्दलक्षणम् ॥
 आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज हि ।
 वायुरुत्पद्यते तस्मात् तस्य स्पर्शो गुणो मतः ॥
 इत्यादिक्रमेणेति । नन्वैवमाकाशादिभूतचतुष्टयस्या-
 पि तत्त्वान्तरप्रकृत्यापत्त्या कैवलविकृतित्वाष्टप्रकृति-
 त्वसिद्धान्तक्षतिरिति चेन्न आकाशादीनां स्पर्शादि-
 तन्मात्रेष्वहंकारोपष्टम्भमात्रेण कारणत्वस्य पुराणे-
 पूक्तत्वादिति । एवं त्रयोविंशतितत्त्वानां सृष्टिः ।
 तेषु पञ्चमहाभूतानि वर्जयित्वाहंकारं च बुद्धौ प्रवेश्य
 सप्तदशकं लिङ्गशरीरसञ्ज्ञं भवति । बह्नेरिन्धनवदा-
 त्मनोऽभिव्यक्तिस्थानत्वात् । तच्च सर्वपुरुषाणां स्व-
 स्वबीजभूतप्रकृतिसंयोगात् सर्गादावुत्पद्य प्राकृतप्रलय-

पर्यन्तं तिष्ठति । तेनैव चेहलोकपरलोकयोर्जीवाना
संसरणं भवति । प्राणश्च बुद्धेरेव वृत्तिभेद इत्यतो लिङ्ग-
शरीरं पृथक् न निर्दिश्यते बुद्धावेवान्तर्भावात् । तस्य
च लिङ्गशरीरस्य परमसूक्ष्माणि पञ्च महाभूतानि तेजः-
प्रधानान्याश्रयः चित्रादिवत् आश्रयं विना लोकान्तरग-
मनासम्भवात् । तदुक्तं सप्तत्याम् ।

चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छाया ।
तद्वद्विना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम् ॥ इति ।

इदं च लिङ्गशरीरमादौ स्वयम्भुवः समष्टिचे-
तनस्य उपाधिभूतमेकमेव समष्टिरूपं जायते ततश्च व्य-
ष्टिजीवानामप्युपाधिभूतानि व्यष्टिलिङ्गशरीराणि तदं
शभूतानि ततो विभज्यन्ते पितुर्लिङ्गशरीरात् पुत्रलिङ्ग-
शरीरवत् । तदुक्तं सांख्यप्रवचनसूत्रेण । व्यक्तिभेदः
कर्मविशेषादिति । मनुनाप्युक्तम् ।

तेषां त्ववयवान् सूक्ष्मान् षण्णामप्यमितौजसाम् ।

सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे ॥ इति ।

षण्णामिति षडिन्द्रियं समस्तलिङ्गशरीरोपलक्ष-
कम् । तथा चायमर्थः । स्वयम्भूः स्वलिङ्गशरी-
रावयवान् सूक्ष्मानल्पान् आत्ममात्रासु स्वांशचेतनेषु
संयोज्य सर्वप्राणिनः ससर्जेति ।

इति लिङ्गशरीरनिरूपणम् ।

अथ स्थूलशरीरोत्पत्तिः । दशगुणितमहत्तत्त्वमध्ये
ऽहंकारस्तस्मिन्नपि दशगुणे व्योम तथैव व्योमन्यपि वायुः
वायावपि तेजः तेजसि दशगुणे जलं तथैव जलस्यापि द-
शगुणस्य मध्ये पृथिवी समुत्पद्यते सैव स्थूलशरीरस्य
बीजमण्डरूपेण परिणमते । तस्यापि दशगुणितस्याण्ड-
स्य पृथिव्यावरणस्य मध्ये चतुर्दशभुवनात्मकं स्वय-
म्भुवः स्थूलशरीरं तत्सङ्कल्पादेवोत्पद्यते । तेनैव शरी-
रेण स्वयम्भूर्नारायण इत्युच्यते । स्वयम्भुवं प्रकृत्य
मनुनाऽप्युक्तम् ।

सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ।

अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत् ॥

तदण्डमभवद्द्वैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।

तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥

स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।

आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत ॥

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।

ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥

इत्यादिनेति । तत एवादिपुरुषाद्व्यष्टिपुरुषाणां
विभागात् अन्ते च तत्रैव लयात् स एवैक आत्मेति
श्रुतिस्मृत्योर्व्यवहियते । ततश्च स नारायणो विराट्शरी-

री पृथिवीरूपस्वनाभिकमलकर्णिकास्थानीयस्य सुमेरो-
रुपरि चतुर्मुखमवान्तरब्रह्माणं सृष्ट्वा तद्द्वारान्यानपि
व्यष्टिशरीरिणः स्थावरान्तान् ससर्ज । तथा च स्मर्यते ।

तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः करणैः सह ।

क्षेत्रज्ञाः समजायन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः ॥ इति ।

यत्तु शेषशायिनो नारायणस्य नाभिकमलश्रोत्रच-
क्षुरादिभ्यश्चतुर्मुखस्याविर्भावः श्रूयते । तद्वैनन्दिनस-
र्गेष्वेव हि कल्पभेदेन मन्तव्यम् । दैनन्दिनप्रलये-
ष्वेव हि नारायणशरीरे प्रविश्यैकीभूय सुप्तानां देवानां
चतुर्मुखादिक्रमेणाविर्भावः शेषशायिनः सकाशाद् घ-
टने न त्वादिसर्गेषु । दैनन्दिनप्रलय एव नारायणस्य
लीलाविग्रहेण शयनादिति । अस्यां सृष्टौ महत्तत्त्वस्य
बुद्धिपूर्वकः त्रिगुणात्मकः प्रथमः सर्गः । तदनन्तरं तदु-
पाधिकस्वयम्भुवः सकाशाद् बुद्धिपूर्वकः सर्गः । स्वयम्भु-
वोद्भूदेवताः स्वयम्भूश्च स्थूलदेहनैरपेक्षयेण ज्ञानवत्त्वात्
विदेहा देवा इत्युच्यन्ते । तासु स्वयम्भूरेवेश्वरः नित्येश्वरा-
नङ्गीकारात् । देवताश्चेश्वरकोटयः अविद्यानावृतोपाधि-
कत्वात् । अविद्यावृतोपाधिकाश्च जीवकोटय एव ।
अविद्यावृतानावृतोपाधिकत्वे एव जीवेश्वरविभाजके ।
तदुक्तं स ईशो यद्वशे माया स जीवो यस्तयार्दित इति ।

तदेवं सञ्चरो निरूपितः ।

तत्र यद्यस्माज्जायते तस्येतरापूर्णेनैव स्थितिः ।
तद्व्यतिरेकेणैव तत्संहारोऽपि तत्रैव भवति । तथा चोक्तं
महाभारते ।

यद्यस्माज्जायते तत्त्वं तत्तत्र प्रविलीयते ।

लीयन्ते प्रतिलोमानि जायन्ते चोत्तरोत्तरम् ॥ इति ।

एते च सृष्टिस्थितिसंहाररूपाः स्थूला एव परिणामाः
कूटस्थपुरुषविवेकाय प्रदर्शिताः । सूक्ष्मा अप्येषां
परिणामाः स्मर्यन्ते । यथा

नित्यदाह्यङ्गभूतानि भवन्ति न भवन्ति च ।

कालेनालक्ष्यवैगेन सूक्ष्मत्वात्तन्न दृश्यते ॥ इति ।

अत एव सर्वं जडवस्तु परमार्थतः सर्वदैव असदु-
च्यते । ततश्च तस्माज्जडवर्गाद्विरज्यात्मैव परमार्थसत्यो
दुःखभीरुभिर्द्रष्टव्यः । परमार्थसत्यत्वं च कूटस्थनित्य-
त्वम् । तत्र कूटस्थनित्यत्वासंहतत्वापरार्थत्वचि-
न्मात्रत्वाद्यसाधारणधर्मैरुत्कृष्टैः प्रकृत्यादिभ्यो वि-
वेक्तव्यः । इदानीं सदेवेत्यादिश्रुत्यर्थं उपपाद्यते ।
प्रतिसञ्चरान्ते यन्निर्विशेषं चित्सामान्यमवशिष्यते । तदे-
व सदेव सौम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे-
त्यादिश्रुतिषु सद्ब्रह्मादिपदवाच्यम् । अद्वितीयत्वं

तु अवैधर्म्याविभागाख्याभेदेनेति । इदानीमन्तकालीन-
भगवत्स्मरणस्य परमगतिहेतुत्वश्रवणात् तत्स्मरणस्य च
साध्यात्मसाधिभूतसाधिदैवभगवदनुचिन्तनजन्यत्वाद-
ध्यात्मादिविभागः प्रदर्श्यते सूत्रत्रयेण । तत्र च प्रमाणम् ।

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।

यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र शंसयः ॥ इति ।

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।

प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ इति ।

अध्यात्मम् ॥७॥ अधिभूतम् ॥८॥ अधिदैवम् ॥९॥

सूत्रत्रयस्यापि क्रमेणैव व्याख्या । बुद्धिरध्यात्मम् ।

बोद्धव्यमधिभूतम् । ब्रह्मा तत्राधिदैवतम् । अहङ्कारो-

ध्यात्मम् । अधिमन्तव्यमधिभूतम् । रुद्रस्तत्राधिदैव-

तम् । मनोध्यात्मम् । सङ्कल्पयितव्यमधिभूतम् । चन्द्र-

स्तत्राधिदैवतम् । श्रोत्रमध्यात्मम् । श्रोतव्यमधि-

भूतम् । दिशस्तत्राधिदैवतम् । त्वगध्यात्मम् । स्पर्शयि-

तव्यमधिभूतम् । वायुस्तत्राधिदैवतम् । चक्षुरध्यात्मम् ।

द्रष्टव्यमधिभूतम् । सूर्यस्तत्राधिदैवतम् । रसनमध्यात्मम् ।

रसोऽधिभूतम् । वरुणस्त्वधिदैवतम् । घ्राणमध्यात्मम् ।

गन्धोधिभूतम् । पृथिवी तत्राधिदैवतम् । वागध्यात्मम् ।

वचनमधिभूतम् । वह्निस्तत्राधिदैवतम् । पाणिरध्या-

त्मम् । आदेयमधिभूतम् । इन्द्रस्तत्राधिदैवतम् ।
 पादावध्यात्मम् । गन्तव्यमधिभूतम् । विष्णुस्तत्रा-
 धिदैवतम् । पायुरध्यात्मम् । उत्सृष्टव्यमधिभूतम् । मि-
 त्रस्तत्राधिदैवतम् । उपस्थमध्यात्मम् । आनन्दयि-
 तव्यमधिभूतम् । प्रजापतिस्तत्राधिदैवतमिति त्रयोद-
 शविधं त्रितयमपि । तत्रात्मानं सङ्घातमधिकृत्य वर्तते
 तदध्यात्मं त्रयोदशकरणवर्गः । भूतानि अधिकृत्य व-
 र्तते तदधिभूतं विषयवर्गः । देवतामधिकृत्य वर्तते इ-
 त्यधिदैवतम् । करणाभिमानिदेवतावर्गः एतत्सहि-
 तेश्वरानुचिन्तितस्यान्तकालीनभगवत्स्मृत्या परमगतिः
 फलम् । तस्मादेतत्त्रिकमवश्यं ज्ञातव्यमिति भावः ।
 सर्वतत्त्वानां ज्ञानफलं चोक्तं पञ्चशिखधृतत्राक्षयेन ।

तत्त्वानि यो वेदयते यथावद्

गुणस्वरूपाण्यधिदैवतं च ।

विमुक्तपाप्मा गतदोषसङ्घो

गुणांस्तु भुङ्क्ते न गुणैः स भुज्यते ॥

तत्त्वानीति तान्त्रिकी संज्ञा । तदर्थश्चात्मानात्मवि-
 वेकप्रतियोग्यनुयोगिनस्तत्पदार्थाः तेषां भावस्तत्त-
 त्पदप्रवृत्तिनिमित्तानि पुरुषत्वप्रकृतित्वादीनि पञ्च-
 विंशतिजातयः धर्मधर्म्यभेदात् व्यक्तयोपि तत्त्वानी-

त्युच्यन्ते । वेदयते वेत्तीत्यर्थः । गुणाः सत्त्वरजस्तमां-
सि तान्येव स्वरूपाणि तात्त्विकरूपाणि येषां तानि गुण-
स्वरूपाणि अधिदैवतञ्च अध्यात्माधिभूतयोरुपलक्षणम् ।
गुणांस्तु भुङ्क्ते गुणास्तस्य वशे भवन्तीति । न गुणैः
स भुज्यते गुणवशो न भवतीत्यर्थः ॥

इति तत्त्वपादः प्रथमः ॥

इदानीं द्वितीयः प्रकीर्णकपाद आरभ्यते । तत्र
पञ्चस्रोतोम्बुं पञ्चयोन्युग्रचक्रां पञ्चप्राणोर्मिं पञ्चबुद्ध्या-
दिमूलाम् पञ्चावर्त्तां पञ्चदुःखौघवेगां पञ्चाशद्भेदां पञ्च-
पर्वामधीम इत्यादिश्रुत्यर्थोपपत्तये पञ्चकानि निरूप-
यति सूत्रजातेन ॥

पञ्चाभिवुद्ध्यः ॥ १० ॥ अभिवुद्धिरभिमान इच्छा क-
र्त्तव्यता क्रियेति पञ्चाभिवुद्धिसङ्गिताः । तत्राभिवुद्धिर्नाम
अभिमुखी बुद्धिः इदमवश्यं करणीयमितिरूपा बुद्धि-
वृत्तिः । अभिमानश्चाहं करोमीतिवृत्तिः । इच्छा वा-
ञ्छा सङ्कल्पो मानसी वृत्तिः । कर्त्तव्यता ज्ञानेन्द्रि-
याणां शब्दादिविषया वृत्तिः । क्रिया वचनादिलक्ष-
णा कर्मेन्द्रियाणां वृत्तिरिति ॥

अभिवुद्ध्यो व्याख्याताः ॥

पञ्च कर्मयोनयः ॥ ११ ॥ कर्मजन्याः कर्मजनकाश्च

धृतिः श्रद्धा सुखाऽविविदिषा विविदिषा चेति पञ्च ॥
 वाचि कर्मणि सङ्कल्पे प्रतिष्ठां योभिरक्षति ।
 तन्निष्ठस्तत्प्रतिष्ठश्च धृतेरेतद्धि लक्षणम् ॥
 अनसूया ब्रह्मचर्यं यजनं याजनं तपः ।
 दानं प्रतिग्रहो होमः श्रद्धाया लक्षणं स्मृतम् ॥
 अर्थार्थी यस्तु सैवेत विद्याकर्मतपांसि च ।
 प्रायश्चित्तपरो नित्यं सुखेयं परिकीर्त्तिता ॥
 अविविदिषा वेदवेदनेच्छाप्रतिबन्धकक्रिया ॥
 विविदिषा यथा ।

एकत्वं च पृथक्त्वं च नित्यं चेदमचेतनम् ।
 सूक्ष्मं सत्कार्यमक्षोभ्यं ज्ञेया विविदिषा हि सा(१) ॥
 आत्मनि एकत्वपृथक्त्वादिविषयिणी जिज्ञासा
 विविदिषा । एतासु चतस्रो बन्धाय विविदिषैका मोक्षाय
 ज्ञानमोक्षप्रतिबन्धनाशककर्मजन्यत्वात्तज्जनकत्वाच्च ॥

पञ्च वायवः ॥ १२ ॥

हृदि प्राणो गुदेऽपानो व्यानः सर्वशरीरगः ।

उदानः कण्ठदेशे च समानो नाभिसंस्थितः ॥

एते पञ्च क्रियाशक्तिमदन्तःकरणवृत्तिभेदा अपि
 वायुसमानगतिकत्वाद्वायुदेवताकत्वाच्च वायव इत्युक्तम् ।

प्रकर्षेण अननाद्गमनात् प्राण इत्युच्यते । अधो गमना-
दपानः । भुक्तस्यान्नस्य रसादेर्विक्षेपणात् विजृम्भक्षणाच्च
व्यान इत्युच्यते । उद्गारवमनादिकं करोतीति उदानस्ते-
न गीयते । भुक्तस्य सजाशं रसं नयतीति समानः ।
तन्त्रान्तरोक्ता अप्यन्ये नागकूर्मकृकलदेवदत्तधनञ्जया-
ख्यास्तत्रैवान्तर्भाव्याः ।

इत्येते पञ्चप्राणा व्याख्याताः ॥

पञ्च कर्मात्मानः ॥ १३ ॥ वैकारिकस्तैजसो भूतादिः
सानुमानो निरनुमानश्चेति कर्मात्मानः कर्मिण इत्यर्थः ।
तत्र वैकारिकः शुभकर्मकर्त्ता । तैजसोऽशुभकर्मकर्त्ता ।
भूतादिर्मूढकर्मकर्त्ता । सानुमानः शुभमूढकर्मकर्त्ता ।
निरनुमानोऽशुभमूढकर्मकर्त्ता ॥

इति पञ्च कर्मात्मानो व्याख्याताः ॥

इदानीं पञ्चाशद्भेदां पञ्चपर्वामधीम इति श्रुत्यर्थो-
पपत्तये बुद्धेः पञ्चाशत्सर्गान् बहुभिः सूत्रैरुद्दिशति ।

पञ्चपर्वोऽविद्या ॥ १४ ॥ अनित्याशुचिदुःखानात्मसु-
नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या पतञ्जल्युक्ता सर्वदर्श-
नसम्प्रतिपन्ना । सा च पञ्चधा अविद्याऽस्मितारा-
गद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशजनकत्वात् क्लेशा इति यो-
गे परिभाषिताः । अस्मितादीनां चतुर्णामविद्याकार्य-

त्वादविद्यात्वम् । अस्मिता अनात्मन्यहंवृत्तिः अविद्या-
 स्मितयोरयं भेदः अविद्यायामधिकरणमपि पृथग् भासते
 ऽस्मितायां त्वारोपरूपत्वेऽपि नाधिकरणं भासते । विषयेषु-
 त्कटैच्छा रागः । द्वेषः वैरबुद्धिः । अभिनिवेशो मरणत्रा-
 सः । विदुषामपि स्वरसवाही अनादिमरणदुःखानुभवज-
 नितवासनाजन्यः श्रुतिस्मृतिपुराणेषु एते अविद्याभेदा-
 स्तमआदिशब्दैः परिभाषिताः । तमो मोहो महामोहस्ता-
 मिस्रोऽन्धतामिश्रश्चेति तत्तन्नामकनरकप्रदत्वात्तत्त-
 न्नामकाः । ते च विषयभेदात् द्विषष्टिभेदाः ते यथा ।
 अष्टप्रकृतिषु आत्मत्वारोपात् अष्टभेदं तमः । देवा अ-
 णिमाद्यष्टविधमैश्वर्यमासाद्य त्रयममृता इत्यभिमानिनो
 भवन्ति सोऽयमभिमानो मोहोऽष्टविधः । दृष्टानुश्रविकेषु
 द्वादशसु विषयेषु प्राप्तेषु मुक्तोऽहमिति मन्यते सोऽभि-
 मानो रागातिशयनिमित्तत्वात् महामोहो दशविधः । अ-
 णिमाद्यष्टगुणैश्वर्ये दशविधविषये च प्रतिहतस्य क्रोधाद्
 यद्दुःखमुत्पद्यते स तामिस्रोष्टादशविधः । देवा अणिमा-
 द्यष्टकमैश्वर्यं शब्दादींश्च दश विषयान् भुञ्जानाः क्षयश-
 ङ्क्यात्र सन्ति सत्तास एवाष्टादशविधोन्धतामिश्र इति
 द्विषष्टिभेदा पञ्चवर्णा अविद्या ॥

अष्टाविंशतिधाऽशक्तिः ॥ १५ ॥ नवधा तुष्टिः ॥ १६ ॥

अष्टधा सिद्धिः ॥१७॥ तत्राशक्तयः एकादशेन्द्रियवधाः
सप्तदश बुद्धिवधाः । तत्रेन्द्रियवधाः । स्वस्वार्थक्रिया-
ऽक्षमतारूपाः फलतो बुद्धेरेव ते ।

वाधिर्यं कुष्ठितान्धत्वं जडताऽजिघ्रता तथा ।

मूकता कौण्यपङ्गुत्वं क्लैव्योदावर्त्तमुग्धताः ॥

सप्तदश बुद्धेरेव वधाः तुष्टिसिद्धीनां विपर्ययरूपाः ।

तत्र तुष्टिविपर्ययाः । नास्ति प्रधानमिति ज्ञानमस्ती-
त्यभिधीयते । महत्त्वं नास्तीति ज्ञानमज्ञानसालि-
लाः । अहङ्कारो नास्तीति मोहा । नैव सन्ति पञ्च-
तन्मात्राणीति दृष्टिरदृष्टिः । विषयाणामर्जने प्रवृत्तिः अ-
सुतारा । रक्षणे प्रवृत्तिरसुपारा । क्षयदोषमपश्यतः प्र-
वृत्तिः असुनेत्रा । भोगे शक्तिः असुमात्रिका । हिं-
सादोषमपश्यतो भोगे प्रवृत्तिः अनुत्तमाम्भसिका । इति
तुष्टिविपर्याया नवधा ।

सिद्धिविपर्यासाद् अष्टौ बुद्धिवधा उच्यन्ते ।

नानात्वमूहमानस्यैकत्वानुसन्धानं सुतारमुच्यते । शब्द-
मात्रश्रवणाद्विपरीतग्रहणमसुतारा । यथा नानात्मज्ञो
मुक्त इति श्रुत्वा विपरीतं प्रतिपन्नो नानात्मज्ञो-
ऽहममुक्त इति । अध्ययनश्रवणनिविष्टस्यापि जडत्वा-
दसच्छास्त्रोपहतबुद्धित्वाद्वा पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानसिद्धिर्न

भवति तदज्ञानम् । यदा आध्यात्मिकेन दुःखेन-
चाभिभूयते तदज्ञानप्रमादम् । एवमाधिभौतिकदुःखे-
नाभिभूयते तत्प्रमोदमानम् । एवमेवाधिदैविकदुःखेना-
भिभवः प्रमुदितमिति । सुहृदुपदिष्टैप्यात्मनि अनिश्चय-
बुद्धिरनर्थकम् । स्वदानमनर्थकं ज्ञात्वा दानपात्रस्य गुरुणि
दुःखे जाते प्रमोदः प्रमुदिता । एवमष्टौ सिद्धिनिर्पर्यया
व्याख्याता । एवं सप्तदश बुद्धिवधाः ॥

नवधा तुष्टिरुच्यते । तत्र कारिका ।

आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः ।

वाह्या विषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोभिहिताः ॥

कुतश्चित् सर्वाकारेण परिणममाना प्रकृतिरैव ज्ञानं
करिष्यतीति श्रुत्वा या तुष्टिः सा प्रकृत्याख्या तस्या
अस्तौति संज्ञा । प्रव्रज्यैव ज्ञानं भविष्यतीति श्रुत्वा
प्रव्रज्योपादानेन या तुष्टिः सा सलिलसंज्ञा । कालेनैव
ज्ञानं भविष्यतीति श्रुत्वा प्रव्रज्यया बहुकालेन या
तुष्टिः सा आद्येत्युच्यते । भाग्येनैव ज्ञानं भविष्यति
मदालसा बालकानामिवेति कुतश्चिच्छ्रुत्वा या तुष्टिः सा
वृष्टिरितिसंज्ञा । एताश्चतस्र आध्यात्मिक्यः । अथ
वाह्याः पञ्च शब्दादिनिषयेष्वर्जनरक्षणक्षयभोगहिंसादि-
दोषदर्शनाद्या निवृत्तिनुष्टयस्तास्वेका तुष्टिः अपारमुच्य-

ते द्वितीया सुपारं तृतीया पारम् अनुत्तमाम्भसिका
चतुर्थी उत्तमाम्भः पञ्चमी इति नव तुष्टयो व्याख्याताः ॥

अथाष्टौ सिद्धयः । तत्र कारिका ।

ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखत्रिघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः ।

दानं च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोङ्कुशस्त्रिविधः ॥

अस्यार्थः । भगवत्कृपावशाद्दूहनेन तर्केणैव

ज्ञानमुत्पद्यते सा प्रथमा सिद्धिस्तारेत्युच्यते ।

शब्दश्रवणमात्रादेव यद् ज्ञानं सा द्वितीया

सुतारा । शिष्यभावेनाध्ययनेन यद् ज्ञा-

नं सा तृतीया तारतरेति । यदाध्यात्मिकदुःखस्याप-

नोदकं ज्ञानं सा चतुर्थी प्रमोदेति । यदाधिभौतिक-

दुःखापनोदकं ज्ञानं सा पञ्चमी प्रमुदितेति । यदाधि-

दैविकदुःखनाशकं ज्ञानं सा षष्ठी प्रमोदमाना । यत्

सुहृत्संसर्गितया ज्ञानं सा सप्तमी रम्यकेति । यद्दानेन

परितोषिताद् गुरोर्ज्ञानं साष्टमी सदामुदितेति । आ-

सु प्रथमास्तिस्त्रो दुःखत्रिघातात्मकानां मुख्यानां

तिष्ठणां सिद्धीनामङ्कुश आकर्षकः साधक इति या-

वत् सिद्धयस्त्वेता एव । अणिमाद्यास्तु ज्ञानप्रतिब-

न्धकत्वादसिद्धय एवेत्याचार्याशयः । एवमष्टौ सिद्ध-

यो व्याख्याताः ॥

इदानीं सांख्यशास्त्रस्य षष्टितन्त्रत्वप्रतिपादनाय
पञ्चाशत्सु सिद्धिसंर्गेषु दशान्यान् पूरयति सूत्रेण ।
दश मूलिकार्थाः ॥ १८ ॥

अस्तित्वमेकत्वमथार्थवत्त्वं

परार्थमन्यत्वमकर्तृता च ।

योगो त्रियोगो बहवः पुमांसः

स्थितिः शरीरस्य च शेषवृत्तिः ॥

मूलयोः प्रकृतिपुरुषयोरर्था धर्मा मूलिकार्थाः ।
तत्रास्तित्वं द्वयोर्धर्मः । एकत्वं सर्गभेदेन ना-
नात्वाभावरूपं प्रकृतेः । अर्थवत्त्वं पुरुषार्थत्वं पु-
रुषस्यैव । पारार्थ्यं च प्रकृतेरेव । अन्यत्वं
जडवर्गाद् भिन्नत्वं पुरुषस्यैव । अकर्तृता च पुरुष-
स्यैव । योगो त्रियोगश्च द्वयोः । बहुत्वं पुरुषस्यैव ।
जीवन्मुक्तस्य संस्कारमात्रेण चक्रभ्रमिवच्छरीरस्य या
स्थितिः सा शेषवृत्तिः पुरुषस्य । इति दशपदार्थाः प्र-
त्ययसर्गाख्याः पञ्चाशत् पूर्वोक्ताः एते च दश मूलिकाः ।
एवं षष्टिपदार्था षष्टितन्त्रे उक्ताः ॥

इदानीं पञ्चतन्मात्रसर्गं सूत्रयति । अनुग्रहस-
र्गः ॥ १९ ॥ पञ्चतन्मात्रा अनुगृह्योपादानकारण-
त्वेन स्वीकृत्य यः सर्गः सोऽनुग्रहसर्गः ।

पद्धानां ब्राह्मणानां सचतुर्मुखसनकादीनां स्वस्य
लीलाविग्रहे सर्गो भक्तानामनुग्रहार्थं सोऽप्यनु-
ग्रहसर्गः पञ्चतन्मात्रेभ्य एव ॥

इदानीं भूतसर्गमाह । चतुर्दशविधो भूत-
सर्गः ॥ २० ॥ ब्राह्मप्राजापत्यसौम्यैन्द्रगान्धर्वयक्षरा-
क्षसपैशाचा इत्यष्टौ देवसर्गाः । पशुपक्षिमृगसरी-
सृपस्थावरा इति पञ्चविधास्तैर्यग्योनयः । मानुष-
श्चैकविधो ब्राह्मणादिश्चाण्डालान्त इति । गवा-
दिमूषकान्ताः पशवः । गरुडादिमशकान्ताः पक्षिणः ।
सिंहादिशृगालान्ता मृगाः । शेषादिलुन्दुभान्ताः सरी-
सृपाः । पर्वतादितृणान्ताः स्थावरा इति । अत्र कारिका ।

अष्टविधो दैवस्तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति ।

मानुषश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः ॥ इति

एतत्संसारमण्डलम् अन्यानप्यनुक्तान् सर्गानुद्दिश-
ति सूत्रत्रयेण । त्रिविधो बन्धः ॥ २१ ॥ त्रिविधो मोक्षः
॥ २२ ॥ त्रिविधं प्रमाणम् ॥ २३ ॥ प्राकृतिको वैकृ-
तिको दाक्षिण इति त्रयो बन्धाः । प्राकृतोष्टप्रकृतिष्व-
भिमानरूपः । द्वितीयस्तु प्रव्रजितानामपि शब्दादिषु
मनसः सङ्गः । तृतीयस्तु गृहस्थादीनां कामोपहतचेतसां
दक्षिणां ददतां दक्षिणाबन्धः । उक्तं च पञ्चशिखाचार्यैः ॥

प्राकृतेन तु बन्धेन तथा वौकरिकेण च ।

दक्षिणाभिस्तृतीयेन बद्धो जन्तुर्विर्वर्तते ॥ इति

मोक्षत्रैविध्यं चोक्तम् ।

आदौ तु मोक्षो ज्ञानेन द्वितीयो रागसंक्षयात् ।

कृच्छ्रक्षयात् तृतीयस्तु व्याख्यातं मौक्षलक्षणम् ॥

ज्ञानोद्रेकादविद्यानिवृत्तिरूप एकः रागसंक्षया-
दिन्द्रियोपशमरूपो द्वितीयः कृच्छ्रक्षयाद्धर्माधर्मा-
करणरूपाद्धर्माधर्मानुत्पादरूपस्तृतीयः । एतत्त्रयं
ज्ञानद्वारभूतत्वाद् गौणं मोक्षत्रयम् । आत्यन्तिक-
त्रिविधदुःखनिवृत्तिरेव मुख्यो मोक्षः । तदुक्तं गोतमेन
सूत्रेण दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापा-
ये तदनन्तराभावादपवर्ग इति ।

उक्तानां पदार्थानां सिद्ध्यर्थं प्रमाणान्याह मा-
नाधीनत्वान्मेयसिद्धेः । त्रिविधं प्रमाणमिति । प्र-
त्यक्षानुमानशब्दा इति । तत्रानधिगतयथार्थज्ञानं
प्रमा तत्करणं प्रमाणमिति सामान्यलक्षणमेकम् ।
अर्थाकारानधिगतयथार्थान्तःकरणवृत्तिरिति द्वितीयम् ।
तत्र प्रत्यक्षमिन्द्रियजन्यमनधिगतयथार्थज्ञानं प्रत्यक्ष-
प्रमा । तत्करणं प्रत्यक्षप्रमाणम् । इन्द्रियजन्यानधि-
गतयथार्थान्तःकरणवृत्तिरिति द्वितीयम् । यथार्थलिङ्ग-

ज्ञानाजायमानं ज्ञानमनुमितिस्तत्करणमनुमानमित्ये-
कम् । लिङ्गज्ञानाजायमाना साध्यविशिष्टपक्षाकारान्तःक-
रणवृत्तिरिति द्वितीयम् । आप्तवचनजन्यज्ञानं शब्दप्रमा
तत्करणं शब्दप्रमाणमित्येकं लक्षणम् । आप्तवच-
नजन्या पदार्थसंसर्गाकारान्तःकरणवृत्तिरिति द्वितीयं
शब्दप्रमाणलक्षणम् ।

आप्तस्तु स्वकर्मण्यभियुक्तो रागद्वेषरहितो ज्ञान-
वान् शीलसम्पन्नः । इदं तु ज्ञानोपदेष्टुरेवाप्तलक्षणम्
वस्तुतो यथाभूतार्थस्योपदेष्टा पुरुष इत्येव ॥

उक्तपदार्थेषु केचित्प्रत्यक्षसिद्धाः केचिदनुमान-
सिद्धाः । उभाभ्यां यन्न सिद्धं तच्छब्दप्रमाणेन सिध्यति
यथेन्द्रो देवानां राजा उत्तराः कुरवः सौवर्णो मेरुः स्वर्गे-
प्सरसः एते पदार्था न प्रत्यक्षानुमानगम्याः किन्तु
शब्दैकगम्याः ।

अत्र चैषा ज्ञानप्रक्रिया । अन्तःकरणस्येन्द्रियाणा
चाविभक्तः सङ्कोचविकासशाल्यग्रभागो वृत्तिरभ्युपेयते
भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्तिः सम्बन्धार्थं सर्पतीति सां-
ख्यप्रवचनसूत्रात् । भागो विभक्तोवयवस्तस्माद्गुणाच्च
तत्त्वान्तरं पदार्थान्तरमविभक्तोऽवयव इत्यर्थः । तथा चा-
न्तःकरणवृत्तिरिन्द्रियवृत्तिद्वारार्थसन्निकृष्टा भवति तत्

इन्द्रियवृत्त्या सहार्थाकारा परिणमते सा चार्थाकारा वृत्ति-
 गुणरूपा सर्वात्मनां विभुत्वेपि स्वस्वामिन्येवात्मनि प्रति-
 बिम्बते नान्यत्र अबादिस्वस्वामिभावस्य प्रतिबिम्बनिया-
 मकत्वात् अन्यथातिप्रसङ्गात् प्रतिबिम्बश्चाधिष्ठानगताया
 बुद्धेर्विकारः परिणामः स्वत्वं च स्वामिप्रकाशितवृत्ति-
 जन्यसंस्कारवत्त्वम् । स्वामित्वं च स्वनिष्ठसंस्कारजनक-
 वृत्तिप्रकाशकत्वं सा च वृत्तिरात्मनि स्थिता सती अर्था-
 कारा आत्माकारा च स्वसमानाकारं परिणामान्तरं धत्ते
 स एवात्मनि वृत्तिप्रतिबिम्बो विषयताख्यः सम्बन्ध
 इति तदवच्छिन्नं चैतन्यं प्रत्यक्षप्रमा घटमहं जानामी-
 त्याकारार्थात्मविषयिणी तदुक्तम् ॥

अदृश्यो दृश्यते राहुर्गृहीतेन यथेन्दुना ।

तथानुभवमात्रात्मा दृश्येनात्मावलोक्यते ॥

दृश्येन वृत्त्या । इयं च प्रत्यक्षा वृत्तिर्विषयदेशे
 जायमाना तत्रैवात्मनि प्रतिबिम्बते आत्मनो विभुत्वात्
 यत्र चेन्द्रियद्वारं विना मनः स्ववासनावशाद्यत्रार्थेन
 सम्बध्यते तत्र तदाकारा वृत्तिर्मानसं प्रत्यक्षम् । उक्तं च ।

शरीरलयमुत्सृज्य यत्र चित्तविहङ्गमः ।

स्ववासनावशाद्याति तत्रैवात्मानुभूयते ॥

इति वासिष्ठे ।

इति प्रत्यक्षप्रक्रिया ॥

एवं व्याप्तिप्रमाजन्यसाध्याविशिष्टपक्षाकारा वृत्तिर-
नुमानम् तत्प्रतिबिम्बावच्छिन्नचैतन्यमनुमितिः । इत्यनु-
मानप्रक्रिया ॥

यथार्थपदस्मृतिजन्या पदार्थसंसर्गाकारा वृत्तिः श-
ब्दप्रमाणम् तत्प्रतिबिम्बावच्छिन्नचैतन्यं शाब्दी प्रमा
इदं प्रमाणद्वयमान्तरमेव । अपरोक्षत्वं परोक्षत्वं
स्मृतित्वं संशयत्वं विपर्ययत्वं प्रमात्वमप्रमात्वं च
सर्वे वृत्तिधर्मा एव तत्प्रतिबिम्बवशाच्चैतन्येप्युपचर्यन्ते
तत्रापरोक्षत्वपरोक्षत्वस्मृतित्वानि जातयः संशयश्च भा-
समानविरोधोभयकोटिस्पृग्वृत्तिः । यत्र यन्नास्ति तत्र
तन्निश्चयो विपर्ययः यथार्थवृत्तिः प्रमा अयथार्थवृत्तिर-
प्रमा अत्र प्रमात्रादिविभागविषये विज्ञानाचार्याणां
कारिका ।

प्रमाता चेतनः शुद्धः प्रमाणं वृत्तिरेव च ।

प्रमार्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिबिम्बनम् ॥

प्रतिबिम्बितवृत्तीनां विषयो मेय उच्यते ।

वृत्तयः साक्षिभास्याः स्युः करणस्यानपेक्षणात् ॥

साक्षाद्दर्शनरूपं च साक्षित्वं सांख्यसूत्रितम् ॥ इति ।

ज्ञानस्य च जन्यत्वं विनाशित्वमात्मधर्मत्वं

च प्रतिविम्बावच्छिन्नत्वेनोपपादनीयम् आत्मरूपस्य
ज्ञानस्य नित्यत्वात् । विशिष्टे हि विधिनिषेधौ त्रि-
शेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाध इति न्यायात् ।
आधाराधेयभावोऽपि खे खगोदय इतिवदुपपादनीयः
वृत्तीनामात्मनि प्रतिविम्बे प्रमाणम् ।

तस्मिंश्च दर्पणे स्फारे समस्तीं वस्तुदृष्टयः ।

इमास्ताः प्रतिविम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः ॥

इति वासिष्ठम् । इति समासतो ज्ञानप्रक्रिया ॥

अत्र शास्त्रेऽनुक्ताः स्वाऽविरोधिनः शास्त्रान्त-
रीया अपि पदार्थाः ग्राह्याः सारादानं षट्पदवदिति
सांख्यप्रवचनसूत्रात् । सर्वतः सारमादद्यात् पुष्पेभ्य इव
षट्पद इति स्मृतेश्च । एते च प्रकृत्यादयः पदार्थाः
संहतत्वपदार्थत्वजडत्वप्रतिक्षणपरिणामित्वादिदोषैर्दुष्टत्वा-
द्द्वेयास्तेभ्योप्यधिकं हेयमाह ।

त्रिविधं दुःखमिति ॥२४॥ आध्यात्मिकमाधिभौति-
कमाधिदैविकं चेति । तत्राध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसं
च । तत्र शारीरं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्येणोत्पन्नं ज्वराति-
सारादि । कामक्रोधलोभादिजन्यं मानसं मानुषमृगस-
र्पादिजन्यमाधिभौतिकं शीतोष्णवातवृष्टिजन्यमाधिदै-
विकम् । अनेन त्रिविधदुःखेनाभिभूतस्य तरति शोक-

मात्मविदिति श्रुत्वा आत्मनि जिज्ञासा जायते । यथा
तृषितस्य पानीयपिपासा ।

कृतस्य तत्त्वनिरूपणस्य पुरुषार्थसम्बन्धं द-
र्शयति । एतत्परं याथार्थ्यम् एतज्ज्ञात्वा कृतकृत्यः
स्यान्न पुनस्त्रिविधदुःखेनाभिभूयते ॥ २५ ॥ एत-
द्याथार्थ्यं परं शास्त्रान्तरोक्ताद्याथार्थ्यादुत्कृष्टं न्याय-
वैशेषिकोक्त्याथार्थ्यस्याष्टप्रकृत्यकथनादपूर्णत्वम् इदं तु
तत्कथनेन पूर्णं श्रुतिसम्मतत्वाच्च परं सर्वोत्कृष्टमि-
त्यर्थः । श्रुतिश्च गोपालतापनीये एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मा-
सीत् तस्मादव्यक्तादव्यक्तमेवाक्षरं तस्मान्महन्महतो-
हङ्कारस्ततः पञ्चतन्मात्राणि तेभ्यो भूतानि इति स्प-
ष्टमेव सांख्ययोगोक्तमहदादिक्रमेण सृष्टिः श्रूयत इति ।
एतज्ज्ञात्वा आत्मानात्मविवेकसाक्षात्कारद्वारा कृत-
कृत्यः स्यान्निष्प्रयोजनः स्यादित्यर्थः । किं पुनस्तत्प्र-
योजनं तत्राह । न पुनस्त्रिविधदुःखेनाभिभूयत इति ।
पूर्वोक्तत्रिविधदुःखेन न युज्यते दुःखात्यन्तनिवृत्ति-
रूपो मोक्षो भवतीत्यर्थः । ननु दुःखं तावत् त्रिविधम्
अनागतं वर्तमानमतीतं चेति । सांख्ययोगवेदान्ता-
नां सत्कार्यवादाश्रयणात् सर्वमेव कार्यमवस्थातयेण
नित्यम् । अनागतो घटो वर्तमानो घटोऽतीतो घट इ-

त्यत्रस्थात्रयेऽपि घटस्यावस्थाधर्मिणोऽनुगतप्रत्ययात् । प्रागभावप्रध्वंसयोश्चानङ्गीकारात् । न च तत्काले कथमभावप्रत्यय इति वाच्यम् वर्तमानप्रतियोगिकसामयिकात्यन्ताभावेनैव तदुपपत्तेरिति । एवं चानागतातीतदुःखयोरभावेऽपि न पुरुषार्थः भोग्यदुःखाभावस्यैव पुरुषार्थत्वात् । वर्तमानदुःखं च भोग्यमपि भोगेनैव नङ्क्ष्यतीति तदभावो न पुरुषार्थः पुरुषप्रयत्ननिरपेक्षत्वात् पुरुषप्रयत्नसापेक्षस्यैव पुरुषार्थत्वात् । तथा च कथं दुःखाभावस्य पुरुषार्थत्वमिति चेदुच्यते । अनागतदुःखस्य भोग्यहेतुतया तदभावस्य च पुरुषकृतिसाध्यतया पुरुषार्थत्वं दुःखहेतूच्छेदे पुरुषव्यापारात् प्रायश्चित्तवदिति । तदुक्तं पतञ्जलिना । हेयं दुःखमनागतं विव्रेकख्यातिरत्रित्प्रवा हानोपाय इति सूत्रद्वयेन ।

साख्यानां च सर्वात्मनामवैधर्म्याभेद एव तत्त्वमसिवाक्यार्थो नात्रिभागादिः तदज्ञानस्यैवाभिमाननिवर्त्तकत्वात् । तद्वाक्यस्य च श्वेतकेतोरनूचानत्वाद्यभिमानानिवृत्त्यर्थमेव प्रवृत्तेः तथा च लयावशिष्टचित्सामान्यं तत्पदार्थः तदुक्तं विज्ञानाचार्यवर्यैरस्मद्गुरुभिर्भाष्याद्यश्लोकेन ।

एकोऽद्वितीय इति वेदवचांसि पुंसि
सर्वाभिमानविनिवर्तनतोस्य मुक्त्यै ।
वैधर्म्यलक्षणभिदा विरहं वदन्ति

नाखण्डतां ख इव धर्मशताविरोधात् ॥ इति ।

तथा च प्रकृत्यादिविविक्तसर्वात्मनामवैध-
र्म्यभेदसाक्षात्कारात् कर्तृत्वाद्यभिमाननिवृत्तौ तत्कार्य-
रागद्वेषधर्माद्यनुत्पादात् पूर्वोत्पन्नकर्मणां(१) चाविद्यारा-
गादिसहकार्युच्छेदेन जन्माद्यनारम्भकत्वाद्भोगेन प्रा-
रब्धसमाप्त्यनन्तरं पुनर्जन्माभावेन भोगापवर्ग-
समाप्त्या चान्तःकरणस्य नाशेनैव त्रिविधदुःखात्यन्त-
निवृत्तिरूपो मोक्षो भवतीति परमकृतकृत्यता ।
इदं चात्रावधेयम् । गुरूपदेशशास्त्राभ्यामुत्पन्नमपि
ज्ञानमपरोक्षत्वायाभ्यसनीयमेव । तेन विनाऽपरोक्षा-
विद्यानिवृत्त्यसम्भवात्(२) । अपरोक्ष्यभ्रमे हि समा-
नविशेष्यकाऽपरोक्ष्यविपरीतनिश्चयस्यैव निवर्तकत्वाव-
धारणात् तदुक्तं वासिष्ठे ।

अपि विज्ञाततत्त्वेन नेत्यभ्यस्यमिदं सदा ।

न नाममात्रात् कतकफलमम्बुप्रसाधकम् ॥

(१) पूर्वोक्तकर्मणां—पा० १ पु० ।

(२) अपरोक्षज्ञानं विना परोक्ष्याविद्यानिवृत्त्यसम्भवात्—पा० १ पु० ।

अन्तर्ध्वान्त्रिनाशाय शाब्दबोधो न हि क्षमः ।
 न नश्यति तमो राम कृतया दीपवार्तया ॥ इति ।
 एवमभ्यासात् कोमलकण्टकन्यायेन ज्ञाने जाते यो-
 गरूढ इत्युच्यते योगी अस्मात् पूर्वस्तु युञ्जानः ततः पर-
 महंसाश्रमेण विक्षेपकाणि कर्माणि त्यक्त्वा ज्ञाननिष्ठापर्य-
 न्तमभ्यसेत् । सवासनाविधोच्छेदो ज्ञाननिष्ठा । ततः स
 युक्तो जीवन्मुक्तो गुणातीत इति चोच्यते । गुणाभि-
 मानशून्यत्वमेव गुणातीतत्वं जीवन्मुक्तस्य च लक्षणम् ।
 नोदेति नास्तमायाति सुखदुःखे मुखप्रभा ।
 यथापूर्वस्थितिर्यस्य स जीवन्मुक्त उच्यते ॥
 रागद्वेषभयादीनामनुरूपं चरन्नपि ।
 योऽन्तर्व्योमवदस्त्रच्छः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥
 एतावदेव खलु लिङ्गमलिङ्गमूर्त्तेः
 संशान्तसंसृतिचिरभ्रमनिर्वृतस्य ।
 तज्ज्ञस्य यन्मदनकोपविषादमोह-
 लोभापदामनुदिनं निपुणं तनुत्वम् ॥ इति ।
 अन्यच्चात्र सांख्यविद्यायां भगवद्भक्तेरेवासाधारण-
 कारणत्वं ज्ञेयम् अन्यथा देवकृतविघ्नैर्योगध्वंसो(१)
 भवत्येव यथोक्तं भागवते ।

येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिन-
 स्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः ।
 आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः
 पतन्त्यघोऽनादृतयुष्मदङ्घ्रयः ॥
 श्रेयःश्रुतिं भक्तिमुदस्य ते विभो
 क्लिश्यन्ति ये केवलबोधलब्धये ।
 तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते
 नान्यद्यथा स्थूलतुषावघातिनाम् ॥ इति ।

इदानींतनाः केचन वैष्णवा एतादृशत्राक्यैर्भगवद्भ-
 क्तिं पुरस्कृत्य सामान्यतो ज्ञानमार्गं खण्डयति ते तु
 विद्याविवेकानभिज्ञाः स्थूलमतय एव । नारदीये च
 सांख्यविद्याधिकारे ।

मायाप्रवर्तके विष्णौ कृता भक्तिर्दृढा नृणाम् ।
 सुखेन प्रकृतेरन्यं स्वं दर्शयति दीपवत् ॥
 चित्ते हि स्ववशे योगः सिद्ध्येत् तत्तु जगत्पतिम् ।
 कोऽनाश्रित्य निगृह्णीयादव्यक्तमतिचञ्चलम् ॥
 तस्मान्मुमुक्षोः सुसुखो मार्गः श्रीविष्णुसंश्रयः ।
 चित्तेन चिन्तयानेन वञ्च्यते ध्रुवमन्यथा ॥ इति ।
 गीतायां चतुर्दशाध्याये ।

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

स गुणान् समतीत्यैव (१) ब्रह्मभूयाय कल्प्यते ॥ इति ।

ब्रह्मभूयाय पूर्णत्वेनाभिव्यक्तये गुणाभिधानं तत्त-
दवच्छिन्नत्वेनैवाभिव्यज्यते(?) तस्माद् भगवद्भक्तिरेव
मुख्यं साधनं सांख्ययोगविद्यायामिति सिद्धम् ।

कृतं परोपकाराय तत्त्वयाथार्थ्यदीपनम् ।

तेन मे प्रीयतां कृष्णः परमात्मा जगद्गुरुः ॥

स्वतन्त्रत्वात् स एवैकः कर्ता गोपालबालकः ।

श्रीकृष्णाख्यो महेशानो दारुयन्त्रसमस्त्वहम् ॥

पुराणार्थं बुभुत्सूनां*** च मयेरितम् ।

तेभ्यः समर्पितं चैतत् तेनापि प्रीयतां हरिः ॥

इति श्रीभावाविश्वनाथदीक्षितसूनुभावागणेशत्रि-
चितं तत्त्वयाथार्थ्यदीपनं समप्ताम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ समाससूत्र—

सर्वोपकारिणी टीका ।

यद्वाग्निभूतिरमलाखिलतत्त्वजाता-
ज्ञानाद्य तत्त्वममलं परिबोधयन्ती ।
श्रेयः करोति जगतां भगवन्तमाद्यं
तं श्रीमहर्षिकपिलं प्रभुमानतोऽस्मि ॥ १ ॥
उद्दिधीर्षुस्तदुन्नीतसूत्रतत्त्वार्थबुद्ध्ये ।
सर्वोपकारिणीं कुर्वे टीकां गुणवशंवदः ॥ २ ॥
अथात्रानादिक्लेशकर्मवासनासमुद्रनिपातिताननाथ-
दीनानुद्दिधीर्षुः परमकृपालुः स्वतःसिद्धतत्त्वज्ञा-
नो महर्षिर्भगवान् कपिलो द्वाविंशतिसूत्राण्यु-
पादिक्षत् । सूचनात् सूत्रमिति हि व्युत्प-
त्तिः । तत एतैः समस्ततत्त्वानां सकलषष्टितन्त्रा-
र्थानां च सूचनं भवति । इतश्चेदं सकलसांख्यती-
र्थमूलभूतं तीर्थान्तराणि चैतत्प्रपञ्चभूतान्येव । सूत्र-
त्रषडध्यायी तु वैश्वानरावतारमहर्षिभगवत्कपिलप्र-

णीता इयं तु द्वाविंशतिसूत्री तस्या अपि बीजभू-
 ता नारायणावतारमहर्षिभगवत्कपिलप्रणीतेति वृद्धाः ।
 तत्रादौ प्रथमसूत्रत्रयेण सकलप्रपञ्चमूलभूतानि पञ्चविंश-
 तितत्त्वानि सूचयति । अष्टौ प्रकृतयः ॥ १ ॥ षोडश
 विकाराः ॥ २ ॥ पुरुषः ॥ ३ ॥ अयमर्थः सांख्यराद्धा-
 न्ते पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि । तत्र मूलप्रकृतिः महत्तत्त्वम्
 अहङ्कारः शब्दतन्मात्रा स्पर्शतन्मात्रा रूपतन्मात्रा
 रसतन्मात्रा गन्धतन्मात्रा चेत्यष्टौ प्रकृतयः सन्ति । अत्र
 तत्त्वान्तरारम्भकत्वं प्रकृतित्वम् अतश्च महहादीनां
 सप्तानां पूर्वपूर्वविकृतित्वे ऽपि न क्षतिः लक्षणसमन्वयात् ।
 पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनः गगनपवन-
 ज्वलनसलिलधरण्यास्थानि पञ्च भूतानि चैतानि षोडश
 विकाराः विकृतय एव न तत्त्वान्तरारम्भकाणि सर्वं
 वाक्यं सावधारणमिति न्यायात् । पुरुषः पञ्चविंशतितमं
 तत्त्वम् । अयं च न प्रकृतिर्न विकृतिः ताभ्यः पृथक्कृत्य
 निरूपणात् । अनेन जडत्वपरिणामित्वकर्तृत्वादिधर्मव-
 द्भ्यः प्रकृत्यादिभ्यः पुरुषस्य वैलक्षण्यमपि सूचितं भ-
 वति तथा च कारिका ।

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ इति ।

नन्वेतेभ्योऽतिरिक्त्वा अन्येऽपि ब्रह्मो घटप-
टादयः पदार्था दृश्यन्ते तत्कथमेषामुपपत्तिरत आह ।
त्रैगुण्यसञ्चारः ॥ ४ ॥ त्रिगुण एव त्रैगुण्यं सत्त्वरज-
स्तमांसि तेषां सञ्चारः मत्तकपोतकण्ठन्यायेन प्रतिक्षणं
विलक्षणपरिणामो वर्त्तत इति शेषः । अनेन मूलप्रकृ-
तिस्त्रिगुणात्मिका त्रित्वेन च भेदबोधकेन गुणाः पर-
स्परविरुद्धस्वभावाः प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः सञ्चा-
रेण च सङ्गनसम्यक्चरणार्थकेन तेषां नित्यसहभावः
पुरुषार्थे जननीये कार्यानुसारेण परस्परसहायता च । तत-
श्च प्रकृतेर्महदादीनां भूतेभ्यश्च घटपटादिसकलपदार्था-
नां त्रिगुणलक्षणपरिणामादेव संसिद्धिः कार्योत्पादश्च
नापूर्वः किन्त्वाविर्भावमात्रं सूक्ष्मकारणरूपेण स्थित-
स्य स्थूलकार्यक्षमरूपेण त्रिपरिणाम इति सद्व्याप्तिवा-
दश्च इत्येते सिद्धान्ताः संसूचिता भवन्तीति बोध्यम् ॥

ननु गुणानामनवरतपरिणतिस्वभावत्वात् कदाचिदपि
दृश्यजातादर्शनं न स्यात् ततश्च प्रलयोच्छेदः स्यादत
आह । प्रतिसञ्चारः ॥ ५ ॥ यथा सृष्टिप्रक्रियानिर्वाहकस्त्रिगु-
णपरिणामस्तथा प्रतिसञ्चारः प्रतिकूलोपि त्रिपरिणामोस्ति
तथा च प्रतिलोमपरिणामेन तत्तत्कार्याणां स्वस्वकारणे
लये जाते त्रिगुणायाः प्रकृतेः साम्यस्थितिरेव प्रलय इति

सूचितम् । तदा च समानपरिणामत्वेन वैलक्षण्यानावि-
र्भाव इति भावः ॥

अथ जायमानस्य सुखदुःखादेर्विवेकार्थं त्रैविध्यं
वक्तुमेकेनादावान्तरमाह । अध्यात्मम् ॥ ६ ॥ आत्मा-
नमधिकृत्येत्यधात्मम् तद्द्विविधं शारीरं मानसं चेति
शारीरं वातपित्तश्लेष्मवैषम्यनिमित्तं मानसं कामक्रो-
धलाभमोहेर्ष्याविषयविशेषदर्शनादर्शननिमित्तम् । एत-
दुभयमपि आन्तरोपायसाध्यत्वादध्यात्ममित्युच्यते ॥

वाह्यभेदद्वयमाह द्वाभ्याम् । अधिभूतम् ॥ ७ ॥
मानुषपशुपक्षिसरीसृपस्थावरादिभूतान्यधिकृत्य तदधि-
भूतमित्यर्थः ॥

आधिदैवम् ॥ ८ ॥ यक्षराक्षसविनायकग्रहाद्या-
वेशनिमित्तमेतत् । इदं द्वयमपि वाह्योपायसाध्यत्वाद्वह्य-
मित्युक्तम् ॥

ननु सत्स्वपि विलक्षणेषु बहुषु पदा-
र्थेषु पुरुषस्य तत्सम्बन्धाभावात् कथं ततो दुःख-
मतस्तत्सामग्रीं निरूपयिषुरादौ बुद्धीन्द्रियाण्याह ।
पञ्चाभिबुद्ध्यः ॥ ९ ॥ अभितो बुद्ध्यन्ते ज्ञायन्ते व-
स्तून्याभिरित्यभिबुद्ध्यः बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्रा-
णरसनत्वगाख्यानि रूपशब्दगन्धरसस्पर्शबोधकानि ।

October

1921.

THE

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES;

A COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NO. 286.

सांख्यसङ्ग्रहः ।

तत्र

कपिलसूत्रसंक्षिप्तवृत्तिः । तत्त्वसमाससूत्रविवरणम् ।
तत्त्वसमाससूत्रवृत्तिः । सांख्यतत्त्वप्रदीपिका । सांख्य-
तत्त्वप्रदीपः । तत्त्वमीमांसा । सांख्यपरिभाषा च ।

वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयभूतपूर्वपुस्तकालया-
ध्यक्षेण विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदिना
न्यायोपाध्यायदुण्डिराजशास्त्रिणा च परिशोधितः ।

SĀMKHYA SAMGRAHA,

a collection of the works of Sāmkhya Philosophy,

Edited by M. M. Vindheyśvārī Prasāda Dvivedin,
Late Librarian, Government Sanskrit College, Benares.

FASCICULUS II-३.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES OFFICE, BENRAES.

AGENTS:-OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PANDITA JYESHTHARAM MUKUNDAJI, BOMBAY:

PROBSTHAIN & CO; BOOKSELLERS, LONDON.

Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press, Benares.

1920.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥

सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—२८६

अनेन च ज्ञानद्वारा योगं दर्शयितुं कर्मेन्द्रिया-
 ष्याह । पञ्च कर्मयोनयः ॥ १० ॥ पञ्च इन्द्रियाणि कर्म-
 योनयः कर्मणां वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दानां यो-
 नयः कारणानि तानि च वाक्पाणिपादयायूपस्था-
 ख्यानानि । अनेन कर्मणा तत्तद्विषयसाम्निध्येन तत्तत्स-
 म्बन्धः सूचितः ॥ १० ॥

अथ महदहङ्कारमनसामध्यवसायाभिमानसङ्कल्पा
 असाधारण्यो वृत्तयः ताभिर्विनेन्द्रियद्वारा विषयग्र-
 हासम्भवात् तैस्तद्ग्रहोक्त्या तासां निरूपितप्राय-
 त्वेन तत्साधारणी वृत्तिराह । पञ्च वायवः ॥ ११ ॥
 पञ्चसंख्याकाः प्राणापानसमानोदानव्यानाख्याः वाय-
 वः महदहङ्कारमनसां साधारणवृत्तयः जीवनसाधना-
 नि । तत्र प्राणो नासाग्रहन्नाभिपादाङ्गुष्ठवृत्तिः अपानः
 कृकाटिकापृष्ठपायुपार्श्वोपस्थवृत्तिः समानो हन्नाभिसर्वस-
 न्धिवृत्तिः उदानो हृत्कण्ठतालुमूर्द्धभ्रूमध्यवृत्तिः व्या-
 नस्त्वग्वृत्तिरिति ॥ ११ ॥

पञ्चानामुपयोगमाह । पञ्च कर्मात्मानः ॥ १२ ॥ भुक्त-
 पीताहारजलादेरसरुधिरादेश्च यथायथं प्रापणमेषां कर्म
 तदेकानुमेयत्वेन तत्स्वरूपात्मकता (?) इत्यर्थः ॥ १२ ॥

नन्वस्तु ज्ञानक्रियाद्वारा महदभिमानसर्वसङ्कल्पानां

विषययोगित्वं पुरुषस्य स्वपरिणामितया तन्न घटते इत्या-
शङ्कं विनिवर्तयेषुराह । पञ्चपर्वाविद्या ॥ १३ ॥ अना-
त्मस्वात्मख्यातिरविद्या सा च विद्याविरोधिनी पञ्चप-
र्वा भवति तानि च पर्वाणि अविद्यास्मितारागद्वेषाभि-
निवेशाख्यानि । तथा च यदविद्यया विपर्ययेणावधार्यते
वस्तु अस्मितादयस्तत्स्वभावास्तदभिनिविशन्ते ततश्चा-
त्मनो विवेकेन तत्सम्बन्ध इति भावः ॥ १३ ॥

पञ्चाशद्भेदेषु प्रत्ययसर्गेषु पञ्चविपर्यया निरूपिताः
अधुना विशिष्टेष्वष्टाविंशतिमशक्तिमाह । अष्टाविंशतिधा-
ऽशक्तिः ॥ १४ ॥ इन्द्रियवधा एकादश बुद्धिवधाश्च सप्तदश
इत्येताः अशक्तय उच्यन्ते । इन्द्रियवधा यथा ।

वाधिर्यं १ कुष्ठता २ न्धत्वं ३ जडता ४
ऽजिघ्रता ५ तथा ।

मूकता ६ कौण्य ७ पङ्गुत्व ८ क्लैव्योदावर्त ९ ०
मन्दताः ११ । इति

बुद्धिवधास्तु नवतुष्टीनामष्टमिद्धीना च विपर्य-
याद्भवन्ति तदित्थं जात्रा अशक्तयोऽष्टाविंशतिधेति ॥ १४ ॥

प्रसक्ते तुष्टिसिद्धी एवाह द्वाभ्याम् । नवधा तुष्टिः
॥ १५ ॥ यथोक्तम् ।

आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभागाख्याः ।

वाह्याः विषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोभिहिताः ॥
इति ।

अस्यार्थः विवेकसाक्षात्कारो हि प्रकृतिपरिणामभेदः
तं च सैव करोतीति कृतं ध्यानाभ्यासेनेति केनचिदुपदिष्टे
तत्र तुष्टिः प्रकृत्याख्या १, अथ प्रकृतेः सर्वान् प्रत्य-
विशेषान्न केवलं तत एव विवेकसाक्षात्कारः किन्तु
प्रब्रज्ययेत्युपदिष्टे तुष्टिरुपादानाख्या २, प्रब्रज्यापि
कालविशेषादरेणैव विवेकं जनयत्यलमुत्तमतया इत्यु-
पदिष्टे तुष्टिः कालाख्या ३, भाग्येनैव विवेकख्यातिरिति
तुष्टिर्भागाख्या ४, इत्येताश्चतस्रः प्रकृतिव्यतिरि-
क्तमात्मानमधिकृत्य जायन्त इत्याध्यात्मिक्य उच्यन्ते ।
विषयाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्याः पञ्च तेषु अर्जनरक्षण-
क्षयभोगहिंसादोषदर्शनं तत उपरमा विरतयोपि पञ्च ते च
महदहङ्कारादीननात्मन आत्मनोभिमन्यमानस्य वैराग्ये
सत्युत्पद्यन्ते ऽनो वाह्या उच्यन्ते । इमाश्च नव उक्त-
त्रिपर्ययाः ५ अशक्तिभिः २८ सह द्विचत्वारिंशत् ४२
सिद्धिपरिपन्थित्वाद्धेयाः ॥ १५ ॥

अष्टधासिद्धिः ॥ १६ ॥ तद्यथा

ऊहः शब्दोध्ययनं ३ दुःखविघातास्रयः ६ सुहृत्प्राप्तिः
७ दानञ्च ८ सिद्धयोष्ठाविति तत्रोपदेशमन्तरेण तत्त्व-

ज्ञानस्य स्वयमूहाद्या असिद्धिः सा प्रथमा १ अन्यदीय-
शास्त्रपाठमाकर्ण्य ज्ञानोत्पत्तौ शब्दाख्या द्वितीया २
अध्ययनतस्तत्त्वज्ञाने तृतीया ३ आध्यात्मिकाधिदै-
विकाधिभौतिकदुःखत्रयविघातेन तत्त्वज्ञाने जाते सिद्धि-
त्रयम् ६ ज्ञानवत्सुहृदो लाभेन तत्त्वज्ञाने सुहृत्प्राप्त्याख्या
सप्तमी ७ धनादिनाराधिते ज्ञानिनि तत्त्वज्ञानेऽष्टमी ८
अत्र दुःखविघातरूपाणां तिसृणां सिद्धीनां मुख्यत्व-
मितरासां तदुपायत्वाद्गौणत्वं बोध्यम् । पञ्चविपर्ययादा-
रभ्याष्टसिद्धिपर्यन्तमेते प्रत्ययसर्गाः तेषु प्रकृतिप्रत्यया-
न्यताख्यातिप्रेप्सुभिर्द्विचत्वारिंशदादितो हेयाः सिद्धयस्तु
उपादेया इति तत्स्वरूपव्याक्रिययैव सूचितं भवति ॥ १६ ॥

प्रत्ययसर्गमभिधाय प्रकृतिसर्गमाह । दश मूलिकार्थाः
॥ १७ ॥ दश अर्थाः पदार्थाः मूलिकाः सन्ति मूलं प्रकृतिः
पुरुषश्च तावाश्रयत्वेन विद्येते येषाम् अथवा मूलं स्वभावः
स प्रयोजकत्वेनास्ति येषामिति मूलिका मूलप्रकृतौ
पुरुषे च विद्यमाना इति यावत् तथा च राजवार्त्तिकम् ।

प्रधानास्तित्त्व १ मेकत्व २ मर्थवत्त्व ३ मथान्यता ४ ।

पारार्थ्यं ५ च तथा नैक्यं ६ त्रियोगो ७ योग ८ एव च ॥

शेषवृत्ति ९ रकर्तृत्वं १० मौलिकार्थः स्मृता दश ॥
अत्रैकत्वमर्थवत्त्वं पारार्थ्यं ३ प्रधाने अन्यत्वं प्रकृत्य-

पेक्षया अकर्तृत्वं बहुत्वं ६ पुरुषे अस्तित्वं ७ योगो ८
त्रियोग ९ श्रोत्रयोः । शेषवृत्तिः १० अङ्गाङ्गिभावेन गुणा-
नां वृत्तिः स्थूलसूक्ष्मशरीरयोरिति । अत्र प्रकृतिपुरुषयोः
साधर्म्यवैधर्म्यनिरूपणेन द्वयोः पार्थक्येन ज्ञानं प्रकृ-
तिपुरुषान्यताख्यातिबीजमिति सूचितं भवति । तथा
चैतेषां धर्माणां तत्तत्स्वभावभूतत्वेन प्रकृतिसर्गताव्य-
वहार इति ॥ १७ ॥

ननु बुद्ध्यादिभिरेव त्रिगुणात्मकैः सकलकार्य-
सिद्धौ किमधिकप्रकृत्यङ्गीकारेण अत्र आह । अनुग्रह-
सर्गः ॥ १८ ॥ बुद्ध्यादिभिः स्वकार्येऽहङ्कारादौ जन-
यितव्ये प्रकृतेरनुग्रहसहायोपेक्ष्यते अन्यथा बुद्धिः क्षीणा
सती नालमहङ्कारं जनयितुमिति सकलोपि सर्गस्त-
दनुग्रहमूलक एवेत्यर्थः । अयमेव प्रकृत्यापूर इत्युच्यते
तथा च प्रकृत्यैवायं सर्गो नेश्वरेण नापि ब्रह्मोपादानो ना-
प्यकारणो नेश्वराधिष्ठितप्रकृतित इति सूच्यते ॥ १८ ॥

तन्मात्रसर्गमाह । चतुर्दशविधो भूतसर्गः ॥ १९ ॥
दैवतैर्यग्यांनमानुष्यभेदेन भूतसर्गश्चतुर्दशप्रकारको भव-
ति । तच्चेत्थम् ब्राह्म १ प्राजापत्यै २ न्द्र ३ पैत्र ४
गान्धर्व ५ याक्ष ६ राक्षस ७ पैशाच ८ भेदेनाष्टविधो दैवः
पशु ९ मृग १० पक्षि ११ स्थावर १२ सरिसृप १३ भेदेन

पञ्चविधस्तैर्यग्योन एकविधो मानुष्य १४ इति ॥१९॥

ननु पुरुषार्थशिरोमणीभूतमोक्षतत्त्वाकाङ्क्षा सति बन्धस्वरूपज्ञान एवोपपद्यतेऽतो बन्धानेवाह । त्रिविधो बन्धः ॥२०॥ विपर्ययादतत्त्वज्ञानाज्जायमानो बन्धस्त्रिविधः । प्राकृतो १ वैकृतो २ दाक्षिण ३ श्वेति । तत्र पुरुषधिया प्रकृत्युपासनं प्राकृतो बन्धः । तथा भूतेन्द्रियाहङ्कारबुद्ध्युपासनं वैकृतः पुरुषतत्त्वमजानतः केवलमिष्टापूर्तकारिणो दाक्षिण इति त्रयाणामपि पुरुषस्वरूपवेदकत्वाभावे बन्धकत्वम् ॥ २० ॥

नन्वेतदज्ञानत्रयनिवृत्तौ कीदृशो मोक्षो जायते इत्याह । त्रिविधो मोक्षः ॥२१॥ इष्टापूर्तादिकर्मस्वसारतां पुरुषस्वरूपोपलब्धेरेव सारतां बुद्ध्यमानस्य प्रथमः ततो भूतेन्द्रियादिष्वपि विकारतां(१) ततः पृथगात्मानं जानतः प्रकृतिरूपस्तृतीयः । यद्यपि प्रथमद्वितीयौ न तत्त्विकमोक्षौ तथाप्यैकदेशिकान्यताख्यत्या तावद्बन्धापगमेन मोक्षत्वव्यवहार इति द्रष्टव्यम् । अत्र बन्धमोक्षसंसारः प्रकृतावेव न पुरुषे सवासनक्लेशकर्माशयानामपरिणामिनि पुरुषेऽसम्भवात् तथा च भृत्यजयपराजययोः स्वामिन्युपचारात् प्रकृतिगतानां बन्धादीनां पुरुषे उपचार एव भोगा-

(१) अत्र काश्चिदंशो निपतितः ।

पवर्गयोः प्रकृतिगतयोरपि विवेकाग्रहात् पुरुषसम्बन्धः सुसाधितो भवति । एवं च धर्मज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्यैःसप्तभीरूपैः प्रकृतिभोगापवर्गरूपपुरुषार्थं प्रत्यात्मानं बध्नाति तत्त्वज्ञानेन विवेकख्यात्या एकेन रूपेण विमोचयति इतीदृशस्य तत्त्वज्ञानस्याभ्यासादादरनैरन्तर्यदीर्घकालसेवितात् सत्त्वपुरुषान्यतासाक्षात्कारि केवलं ज्ञानमुत्पद्यते तेनानादिरपि विपर्ययवासना प्रतिवध्यते ततश्चाध्यवसायाभिमानसङ्कल्पालोचनानि अन्तराणि बाह्याश्च सर्वे व्यापारा आत्मनि प्रतिषिद्धा भवन्ति अयमेव मोक्ष इति राद्धान्तः ॥ २१ ॥

ननु पुरुषप्रकृत्यादीनामलक्षणाणां लक्षणाणां च घटपटादीनामखिलप्रमेयाणां लौकिकैः कथमनुभवो त्रिधेयोऽत आह । त्रिविधं प्रमाणम् ॥ २२ ॥ असन्दिग्धाविपरीतानधिगतविषया चित्तवृत्तिर्बोधश्च पौरुषेयः फलं प्रमा तस्याः करणं प्रमाणम् । तत् त्रिविधं प्रत्यक्षानुमानशब्दभेदात् । एतेनाधिकान्युपमानादीनि नैयायिकाद्यभ्युपगतानि प्रमाणानि एष्वेवान्तर्भवन्तीति नातिरिक्तान्युपयुज्यन्ते । तत्रार्थसन्निकृष्टमिन्द्रियं प्रत्यक्षम् । व्याप्यव्यापकभावपक्षधर्मताज्ञानपूर्वकमनुमानम् । आप्तवचनाद्वेदा-

दिरूपाच्छब्दमिति । विशेषत एषां लक्षणोदाहरणान्या-
करादवसेयानीति शिवम् ॥२२॥

एकस्मिंस्त्रिगुणात्मतत्त्वयुतितो जाता द्विधा साप्यतो
द्वित्वं प्राप्य प्रकाशयत्यविरतं भोगापवर्गौ स्वतः ।
इत्येवं परिसूचयन् मतिमतां भोहापहं कापिलं
सूत्राणाममलं द्विकद्वयमिदं जीयाच्चिरं चेतसि ॥

इति सर्वोपकारिणी संक्षिप्तकापिलसूत्रवृत्तिः समाप्ता ॥

सांख्यसूत्रविवरणम् ।

श्रीकपिलाय नमः ।

प्रकृतिं पुरुषं नत्वा सांख्यसूत्रे विधीयते ।
संक्षेपतो विवरणमत्रिवेकापनुत्तये ॥

इह खलु भगवान् कपिलो मुनिरासुरये ऽनुक-
स्पया पञ्चविंशतितत्त्वान्युपदिश्य सूत्रयामास । अष्टौ
प्रकृतय इत्यादि । काः पुनस्ता इत्युच्यन्ते । प्रधानं महा-
नहंकारस्तन्मात्राणि च । प्रधानं प्रकृतिरव्यक्तमव्याकृतं
चेत्यनर्थान्तरम् । महान् महत्तत्त्वं बुद्धिरध्यवसा-
यलक्षणम् । अहंकारोऽभिमानलक्षणो वैकृतिकस्तैजसो
भूतादिश्चेति त्रिविधः । तन्मात्राणि तु पञ्च शब्दतन्मात्र-
माकाशहेतुः । स्पर्शतन्मात्रं वायुयोनिः । रूपतन्मात्रं
तेजोयोनिः । रसतन्मात्रमप्प्रकृतिः । गन्धतन्मात्रं
पृथिवीहेतुः । इति पञ्चतन्मात्राणि इत्यष्टौ प्रकृतयः ।

के पुनर्विकाराः कति । षोडशविकाराः । एकादशे-
न्द्रियाणि पञ्च महाभूतानि च । तत्र श्रोत्रत्वक्चक्षू-
रसनघ्राणाख्यानि बुद्धीन्द्रियाणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा-
लोचनवृत्तीनि । वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्मेन्द्रिया-

णि वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दवृत्तीनि । ज्ञानक्रियाशक्तिद्वयात्मकं सङ्कल्पविकल्पलक्षणं मन इत्येकादशेन्द्रियाणि । भूतानि चाकाशवायुतेजःसलिलपृथिवीलक्षणानि पञ्चेति षोडशविकाराः ॥

अथ कः पुरुष इत्युच्यते । पुरुषोऽनेकस्त्रिगुणरहितो विवेकी अविषयोऽसाधारणोऽप्रसवधर्मा चेतनः साक्षी केवलो मध्यस्थो द्रष्टाऽकर्ता च ॥

अथ के पुनस्त्रयो गुणा इत्युच्यन्ते । त्रैगुण्यं सत्त्वं रजस्तम इति । त्रय एव गुणास्त्रैगुण्यम् । सत्त्वं नाम पाटवमार्दवलाघवप्रसन्नताभिसङ्गः प्रीतितुष्ट्यनीहासन्तोषादिलक्षणमनन्तभेदं समासतः सुखावहम् । रजो नाम शोकतापखेदस्तम्भोद्गमोद्देगरोषमानादिलक्षणमनन्तभेदं समासतो दुःखावहम् । तमो नामाच्छादनावरणवीभत्सदैन्यगौरवालस्यनिद्राप्रमादादिलक्षणमनन्तभेदं समासतो मोहात्मकम् एतत् त्रैगुण्यं व्याख्यातम् ॥

सत्त्वं प्रकाशकं विन्द्याद्रजो विन्द्यात् प्रवर्तकम् ।

विनाशकं तमो विन्द्यात् त्रैगुण्यं नाम सञ्ज्ञितम् ॥

अत्राह कः सञ्चरः प्रतिसञ्चरश्चेति । उच्यते ।

उत्पत्तिः सञ्चरः । प्रलयः प्रतिसञ्चरः । तत्रोत्पत्तिर्नामाव्यक्तात् समुपदिष्टात् सर्वजगतः परेण रूपेणाधिष्ठानात्म-

कात् महान् महतोऽहंकारः । स च त्रिविधः । वैकृतिको भूतादिस्तैजसश्चेति । तत्र वैकृतादिन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते भूतादेस्तन्मात्राणि तैजसादुभयम् इन्द्रियाणि तन्मात्राणि चेति । तन्मात्रेभ्यो भूतानि । अयं सञ्चरः । प्रतिसञ्चरो नाम भूतानि तन्मात्रेषु लीयन्ते । तन्मात्राणीन्द्रियाणि चाहंकारे । अहंकारो बुद्धौ । बुद्धिरव्यक्ते । ततोऽव्यक्तं तु क्वचिन्न लीयते कस्मात् अनुत्पन्नत्वात् । इत्येवं प्रतिसञ्चरः । एवमेतौ सञ्चरप्रतिसञ्चरौ व्याख्यातौ ॥

अत्राह किंविधमध्यात्ममधिभूतमधिदैवतं च । अत्रोच्यते । बुद्धिरध्यात्मम् । बोधयितव्यमधिभूतम् । ब्रह्मा तत्राधिदैवतम् । अहंकारोऽध्यात्मम् । अभिमन्तव्यमधिभूतम् । रुद्रस्तत्राधिदैवतम् । मनोध्यात्मं संकल्पमधिभूतम् । चन्द्रस्तत्राधिदैवतम् । श्रोत्रमध्यात्मम् । श्रोतव्यमधिभूतम् । दिशस्तत्राधिदैवतम् । त्वगध्यात्मम् । स्पर्शयितव्यमधिभूतम् । वायुस्तत्राधिदैवतम् । चक्षुरध्यात्मम् । दर्शयितव्यमधिभूतम् । सूर्यस्तत्राधिदैवतम् । जिह्वाध्यात्मम् । रसयितव्यमधिभूतम् । ब्रह्मणस्तत्राधिदैवतम् । नासाध्यात्मम् । घ्रातव्यमधिभूतम् । पृथिवी तत्राधिदैवतम् । वागध्यात्मम् । वक्तव्यमधिभूतम् । अग्निस्तत्राधिदैवतम् ।

पाणिरध्यात्मम् । आदातव्यमधिभूतम् । इन्द्रस्तत्राधि-
 दैवतम् । पादावध्यात्मम् । गन्तव्यमधिभूतम् । विष्णुस्त-
 त्राधिदैवतम् । पायुरध्यात्मम् । उत्स्रष्टव्यमधिभूतम् ।
 मित्रस्तत्राधिदैवतम् । उपस्थमध्यात्मम् । आनन्दयि-
 तव्यमधिभूतम् । प्रजापतिस्तत्राधिदैवतम् । एवमेव
 त्रयोदशकरणस्याध्यात्ममधिभूतमधिदैवं च व्याख्यातम् ।
 कानि चत्वारीत्यत आह चेति । त्रीणि गुणरूपाणि च-
 तुर्थमधिदैवतमित्यर्थः ॥

चत्वारि यो वेदयते यथावद

गुणस्वरूपाण्यधिदैवतं च ।

त्रिमुक्तपाप्मा गतदोषसङ्गो

गुणांस्तु भुङ्क्ते न गुणैः स भुज्यते ॥

अथ कास्ता अभिबुद्धय इत्युच्यन्ते । पञ्चाभि-
 बुद्धयः । बुद्धिरभिमान इच्छा कर्तव्यं तत्क्रिया चेति ।
 अभिमुखी बुद्धिरभिबुद्धिः । इदं करणीयमित्येतदध्य-
 वसायो बुद्धिः क्रियात्मपरामर्शस्वरूपप्रत्ययः । अभि-
 मुखो मानोऽहं करोमीत्यहंकारोऽभिमानः । बुद्धिक्रिया
 इच्छा वाञ्छा । कर्तव्यं संकल्पो मनसो वृत्तिः । क्रिया
 एतद्वस्तुस्वरूपमिति कर्तव्यालोचनं यद्बुद्धीन्द्रियाणां सा
 क्रिया । इत्थमेतत् कर्तव्यमिति यत्प्रवृत्तिः कर्मेन्द्रियाणां

सा क्रियेति । एवमेताः पञ्चाभिवृद्धयो व्याख्याताः ॥

अथ काः पञ्चकर्मयोनयः उच्यन्ते । धृतिः श्रद्धा
सुखा अविविदिषा विविदिषा चेति पञ्च कर्मयोनयः ।

वाचि कर्मणि काये च प्रतीतिर्याभिरुज्यते ।

तन्निष्ठस्तत्प्रतिष्ठश्च धृतेरेतद्धि लक्षणम् ॥

अनसूया ब्रह्मचर्यं यजनं याजनं तपः ।

प्रतिग्रहोऽत्रहोमश्च श्रद्धाया लक्षणं स्मृतम् ॥

सुखार्थी यस्तु सेवेत विद्याकर्मतपांसि च ।

प्रायश्चित्तपरो नित्यं सुखेयं परिकीर्त्तिता ॥

त्रिषधूममूर्च्छितवदविविदिषा । विविदिषा ध्यानिनां
प्रज्ञायोनिः ।

एकत्वं च पृथक्त्वं च नित्यं चेदमचेतनम् ।

सूक्ष्मं सत्कार्यमक्षौभ्यं ज्ञेया विविदिषा हि सा ॥

कार्यकारणक्षमकरा विविदिषा प्राकृतिका वृत्तिः ।

धृतिः श्रद्धा सुखा अविविदिषा चतस्रो बन्धाय विवि-
दिषैका मोक्षाय इति पञ्च कर्मयोनयो व्याख्याताः ॥

अत्राह के ते पञ्चवायवः । उच्यन्ते ।

प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ।

इत्येते वायवः पञ्च शरीरेषु शरीरिणाम् ॥

तत्र प्राणो नाम वायुर्योऽयं मुखनासिकाधिष्ठान-

प्राणनात् क्रमेणाननात् प्राण इत्यभिधीयते । अपानो नाम वायुर्नाभेरधिष्ठाता अपनयनादधोगमनाच्चापान इत्यभिधीयते । समानो नाम वायुर्हृदधिष्ठाता समनात् समगमनाच्च समान इत्यभिधीयते । उदानो नाम वायुः कण्ठाधिष्ठाता ऊर्ध्वं गमनाच्च उदान इत्यभिधीयते । व्यानो नाम वायुः सन्ध्यधिष्ठाता प्राणादिजृम्भणाच्च व्यान इत्यभिधीयते । इति पञ्चवायवो व्याख्याताः ॥

आह के ते पञ्चकर्मात्मानः उच्यन्ते । वैकारिक-स्तैजसो भूतादिश्च सानुमानो निरनुमानश्चेति । तत्र वैकारिकः शुभकर्मकर्ता । तैजसोऽशुभकर्मकर्ता । भूतादि-मूढकर्मकर्ता । सानुमानः शुभमूढकर्मकर्ता । निरनुमानो-ऽशुभमूढकर्मकर्ता । इत्येते पञ्चकर्मकर्तारो व्याख्याताः ॥

आह का सा पञ्चपर्वाविद्येति । उच्यते । तमो मोहो महामोहस्तामिस्रोऽन्धतामिस्रश्चेति । तत्र तमोमोहावुभावेतावष्टात्मकौ । महामोहो दशात्मकः । तामिस्रान्धतामिस्रौ चाष्टादशात्मकौ । तत्र तमो नामाष्टासु प्रकृतिष्वव्यक्तबुद्ध्यहंकारपञ्चतन्मात्रसञ्ज्ञितासु अनात्मस्वात्मज्ञानाभिमानस्तम इत्यभिधीयते । मोहो नामाणिमाद्यष्टगुणैश्वर्यप्राप्तये योभिमान उत्पद्यते स मोह इत्यभिधीयते । महामोहो नाम दृष्टानुश्रविकेषु वि-

षयेषु दशसु निवृत्तेषु मुक्तोऽहमिति मन्यते स महामोह
इत्यभिधीयते । तामिस्रो नाम अष्टगुणैश्वर्येऽणिमाद्ये दश-
विधे च विषये प्रतिहतस्य दुःखमुत्पद्यतेऽसौ तामिस्र
इत्यभिधीयते । अन्धतामिस्रो नाम अणिमाद्यष्टगुणैश्वर्ये
दशविधे च विषये सिद्धे मरणकाले च यो विषादः प्रत्य-
पद्यते सोऽन्धतामिस्र इत्यभिधीयते । एवमेषा पञ्चपर्वा-
ऽविद्या द्विषष्टिभेदा व्याख्याता ॥

अत्राह काष्ठाविंशतिधाशक्तिः । अत्रोच्यते ।
एकादशेन्द्रियवधाः सप्तदशबुद्धिवधाः । एषाष्ठाविंशति-
धाशक्तिः । तत्रेन्द्रियवधास्तावत् । वधिरस्त्वक्वधिरः
अन्धः जडजिह्वः अजिघ्रः मूकः कुणिः पङ्गुः नपुसंकः
ऊर्ध्ववायुयुक्तः अमनाः । तदुक्तम् ।

वाधिर्यं कुष्ठितान्धत्वं जडताऽजिघ्रता तथा ।

मूकता कौण्यपङ्गुत्वं क्लैव्योदावर्तमत्तताः ॥

एतदिन्द्रियद्वारा बुद्धेरेव वधाः । साक्षाद्बुद्धिवधा
यथा । नवविधतुष्टिवैकल्यात् अष्टविधासिद्धिवैकल्याच्च
सप्तदशबुद्धिवधा इत्यष्टाविंशतिधाशक्तिः ॥

का पुनर्नवधा तुष्टिः उच्यते । चतस्र आध्या-
त्मिक्यस्तुष्टयः बाह्याः पञ्च । आद्याः प्रकृत्युपा-
दानकालभाग्याख्याः । प्रकृत्यैव मुक्तिः किं पुनः

साधनैरिति तुष्टिः प्रकृत्याख्या अम्भो नाम । साधनैः
 संन्यासादिभिरुपात्तैस्तुष्टिः साधानाख्या सलिलं नाम ।
 कालेनैव मुक्त्यादिकं सेत्स्यति किं दुःखैः संन्या-
 सादिसाधनैरिति तुष्टिः कालाख्याऽघो नाम । या तु भा-
 ग्यादेव सर्वं सेत्स्यति किं साधनादिध्यानादिक्लेशैरिति
 सा भाग्याख्या तुष्टिर्नाम । बाह्याः शब्दादिविषयवैरा-
 ग्यास्तुष्टयः अर्जनरक्षणक्षयभोगर्हिंसादोषदर्शनं वैराग्य-
 हेतुः पञ्चविधस्तद्भेदेन पञ्चतुष्टयः ॥

अथ काः सिद्धयः उच्यन्ते । अष्टौ सिद्धयः ।
 उच्यन्ते । अध्ययनं तारं नाम सिद्धिः । ततोऽर्थज्ञानं
 सुतारं नाम । ततस्तर्केणार्थपरीक्षणं तारतरं नाम
 सिद्धिः । ततः परीक्षकसंवादनं रम्यकं नाम । ततो
 विवेकख्यानिः सदामुदितं नाम । एताः पञ्च गौण्यः
 सिद्धयः । दुःखत्रयविघातास्तास्त्रयो मुख्याः सिद्धयः ।
 प्रमोदमुदितमोदनामाख्याः फलमित्यष्टौ सिद्धयः । तुष्टि-
 सिद्धीनां विपर्ययात् सप्तदशधा बुद्धिवधाः ॥

के पुनर्मौलिकार्थाः कतिधा उच्यन्ते । दशधा मौ-
 लिकार्थाः । एकत्वमर्थवत्त्वं पारार्थ्यं प्रधानस्य । अन्यत्व-
 मकर्तृत्वं बहुत्वं पुरुषस्य । अस्तित्वं योगो वियोगश्चेत्युभ-
 ययोः । शेषवृत्तिः परिशिष्टत्वं प्रलये तदुभययोः । तदुक्तम्

प्रधानास्तित्वमेकत्वमर्थवत्त्वं यथार्थता ।

पारार्थ्यं च तथा नैक्यं वियोगो योग एव च ॥

शेषवृत्तिरकर्तृत्वं मौलिकार्थाः स्मृता दश ॥ इति ।

अत्राह कोऽनुग्रहसर्गः । अनुगृह्णाति प्रत्य-
यभूतादिसर्गं यः सर्गः सोऽनुग्रहसर्गः । तन्मात्रसर्गं
एवाप्तौ विशेषापरनामा ।

के विशेषाः कियन्तश्च । उच्यन्ते । लिङ्गदेहाः
स्थूलदेहाः स्थूलभूतानि च । तत्र लिङ्गं स्थूल-
देहात् पूर्वमुत्पन्नमव्याहृतं स्थूलनाशे ऽप्यनश्वरम् ।
महदहंकारेन्द्रियतन्मात्रात्मकम् । धर्माधर्मज्ञानाज्ञान-
वैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्याख्यभावत्रासितं संसरति । स्थू-
लभूतानि तु भूगोलसमुद्रवंहिशिशुमारब्रह्माण्डविराटा-
दीनि । स्थूलदेहाः के कतिविधाश्चेति उच्यते ॥
शतुर्दशविधो भूतसर्गः । तत्राष्टविकल्पो दैवस्तैर्यग्योनः
पञ्चधा मानुष्य एकविधः ब्राह्मः प्राजापत्यः पैत्रो गा-
न्धर्वो याक्षो राक्षसः पैशाचश्च दैवसर्गः पशुमृगपक्षिसरी-
सृपस्थावराः तिरश्चां सर्गः । ब्राह्मणादिजातिभेदेऽपि
संस्थाने विशेषाभावात् एकविधो मानुष्य इति चतुर्दश-
विधाः स्थूलदेहाः । कः पुनर्बन्धः कतिधा च । त्रिविधो
बन्धः । काः पुनस्ता विधा उच्यन्ते । प्राकृतिको

वैकृतिको दाक्षिणकश्च बन्धः । प्रकृतिमात्मानं ज्ञात्वा
तच्चिन्तनात् प्राकृतिकः अत्रोच्यते पूर्णवर्षसहस्रं तु
तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तका इति । महदादीनात्मत्वेन ज्ञात्वा
तच्चिन्तनाद्वैकारिकः । अत्रोच्यते ।

दशमन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।

भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं चाभिमानिकाः ।

बौद्धा दशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ।

अमी विदेहाः ।

इष्टापूर्त्ती दक्षिणा तन्निमित्तो दाक्षिणिकः अत्रोच्यते ।

स्वर्गस्था नरकं यान्ति नारकाश्च त्रिविष्टपमिति ।

गतागतं कामकामा लभन्त इति च । अत एव

हि त्रिष्वपि बन्धेषु एकैकापाये ततस्ततो मोक्ष इति ।

त्रिविधो मोक्षः । कर्मणो विकारात् प्राकृतश्च

मोक्षः । यदुक्तम् ।

प्राकृतेन च बन्धेन तथा वैकारिकेण च ।

दक्षिणाभिस्तृतीयेन वृद्धो नान्येन मुच्यते ॥ इति ।

अथ कुतस्त्यानां तत्त्वानां सिद्धिः । प्रमाणादिति

ब्रूमः । तत्र प्रमाणं किं कतिविधं वा उच्यते त्रिविधं प्र-

माणम् । तिस्रो विधा यस्येति त्रिविधम् । कास्ता विधाः ।

उच्यते । दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च । अर्थसन्नि-
कृष्टेन्द्रियजो निश्चयो दृष्टम् । इन्द्रियाणि पञ्च चक्षुरादीनि
मनश्च । व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानपूर्वकमनुमानम् । तच्च
त्रिविधम् । पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतो दृष्टं च ।
पूर्ववद्यथा कर्दमेनं पूर्ववृत्तवृष्ट्यनुमानम् । शेषवद्यथा ।
समुद्रातपलमुदकं(?) क्षारमुपलभ्य शेषस्यापि क्षारत्वा-
नुमानम् । सामान्यतो दृष्टं च यथा । रूपाद्युपलभ्य त-
दुपलब्धेः कारणस्यानुमानम् । रूपाद्युपलब्धयः करण-
साध्याः क्रियत्वात् छिदिक्रियावत् । आप्तश्रुतिसप्त-
वचनं च । यथार्थवाक्यजार्थविषयोध्यवसाय इति
यावत् । प्रावादुकोद्भाषितानां तु उपमानार्थापत्तिसंभवा-
भावेतिह्यप्रतिभानामित्युक्तेष्वेवान्तर्भावः । यत् तद्यथा
गौर्गवयस्तथेति वाक्यम् । तदज्ञानिधीरागम एव । गव-
येपि गोसदृशस्य गवयशब्दो वाचक इति प्रत्ययः
सोयमनुमानमेतत्सङ्केतग्रहरूपत्वात् । यद् गवयस्य
चक्षुःसन्निकृष्टगोसादृश्यज्ञानं तत्प्रत्यक्षमेव । अत एव
स्मर्यमाणायाम् गवि सादृश्यज्ञानं प्रत्यक्षम् । गोगवययोः
सादृश्यस्य गवयान्तरवर्तिभूयोत्रयवसामान्यरूपस्य यो-
गरूपस्यैकत्वादित्युपमानं न मानान्तरम् । जीवतो गृहा-
भावदर्शनेन वहिर्भावकल्पनादित्यर्थापत्तिरनुमानमेव ।

सम्भवोपि स्वार्थादौ द्रोणाढकप्रस्थाद्यवगमरूपोऽनुमान-
मेव । इह भूतले घटो नास्तीत्यादिरभावावगमोपि
प्रत्यक्षमेवेति नाभावः पृथक् प्रमाणम् । अनिर्दिष्टप्र-
वक्तृकं प्रवादमात्रमैतिह्यमपीह वटे यक्षः प्रतिवसती-
त्यप्रमाणमेव । आप्तमूलत्वे त्वागम एव । द्वारवती पुण्य-
भूमिरिति श्रुतेः तत्र वसतः श्रेयांसस्तत्र गमने पुण्यं
भवतीत्यादिबुद्धिर्जायमाना प्रतिभा । यत्रोच्यते ।
अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जन इति । सा तु प्रायेणप्र-
माणमेव । आर्षं तु दर्शनं प्रत्यक्षमेव । या प्रतिभा सा-
प्यनुमानमेव ॥

त्रयोविंशतिसूत्रैर्हि सर्वशास्त्रार्थसंग्रहः ।

कृतो मुनिवरेणात्र यथामति सचीवृतः(?) ॥

इति सांख्यसूत्रविवरणाख्या

कापिलसूत्रवृत्तिः समाप्ता ॥

॥ श्रीः ॥

तत्त्वसमाससूत्रवृत्तिः ।

पञ्चत्रिंशतितत्त्वेषु जन्मना ज्ञानमाप्तवान् ।

आदिसृष्टौ नमस्तस्मै कपिलाय महर्षये ॥ १ ॥

अथातस्तत्त्वसमासाख्यसाङ्ख्यसूत्राणि व्याख्यास्यामः ।
इह कश्चिद्ब्राह्मणस्त्रिविधेन दुःखेनाभिभूतः साङ्ख्याचार्यं
कपिलमहर्षिं शरणमुपागतः । स्वकुलनामगोत्रस्वाध्यायं
निवेद्याह । भगवन् किमिह परं किं याथातथ्यं
किं कृत्वा कृतकृत्यः स्यामिति । कपिल उवाच
कथयिष्यामि । अष्टैः प्रकृतयः ॥ १ ॥ षोडश वि-
काराः ॥ २ ॥ पुरुषः ॥ ३ ॥ त्रैगुण्यम् ॥ ४ ॥ स-
ञ्चरः ॥ ५ ॥ प्रतिसञ्चरः ॥ ६ ॥ अध्यात्मम् अधि-
भूतम् अधिदैवतं च ॥ ७ ॥ पञ्चाभिवुद्धयः ॥ ८ ॥
पञ्चकर्मयोनयः ॥ ९ ॥ पञ्चवायवः ॥ १० ॥
पञ्चकर्मात्मानः ॥ ११ ॥ पञ्चपर्वाऽविद्या ॥ १२ ॥
अष्टाविंशतिधाऽशक्तिः ॥ १३ ॥ नवधा तुष्टिः ॥ १४ ॥
अष्टधा सिद्धिः ॥ १५ ॥ दशधा मूलिकार्थाः ॥ १६ ॥

अनुग्रहसर्गः ॥ १७ ॥ चतुर्दशविधो भूतसर्गः ॥ १८ ॥
 त्रिविधो धातुसर्गः ॥ १९ ॥ त्रिविधो बन्धः ॥ २० ॥
 त्रिविधो मोक्षः ॥ २१ ॥ त्रिविधं प्रमाणम् ॥ २२ ॥
 त्रिविधं दुःखम् ॥ २३ ॥ (१) एतत् परम्परया याथातथ्य-
 मेतत् सम्यग् ज्ञात्वा कृतकृत्यः स्यान्न पुनस्त्रिविधेन
 दुःखेनाभिमूयते । इति तत्त्वसमासाख्यसाङ्ख्यसूत्राणि ॥

अथ का अष्टौ प्रकृतय इत्यत्रोच्यते । अव्यक्तं
 बुद्धिरहङ्कारः पञ्च तन्मात्राणीत्येता अष्टौ प्रकृतयः ।
 तत्राऽव्यक्तं तावदुच्यते यथा लोके व्यज्यन्ते घटपट-
 कुड्यशयनकाद्या न तथा व्यजत इत्यव्यक्तम् ।
 श्रोत्रादिभिरिन्द्रियैर्न गृह्यत इत्यर्थः । कस्मात् अनादि-
 मध्यान्तत्वान्निरवयवत्वाच्च ॥

अशब्दमस्पर्शमरूपमथयं

तथा च नित्यं रसगन्धवर्जितम् ।

अनादिमध्यं महतः परं ध्रुवं

प्रधानमेतत् प्रवदन्ति सूरयः ॥

सूक्ष्ममल्लिङ्गमचेतनमनादिनिधनं तथाप्रसवधर्मि
 निरवयवमेकमेव हि साधारणमेतदव्यक्तम् । अव्यक्त-

(१) एतेषु सूत्रेषु व्याख्याकारमतभेदाद्बहुनि पाठान्तराण्युप-
 लभ्यन्ते इति तत्रतत्र द्रष्टव्यानि ।

स्यामी पर्यायशब्दा भवन्ति । अव्यक्तं प्रधानं ब्रह्म
परं ध्रुवं बहुधानकमक्षरं क्षेत्रं तमःप्रसूतमिति ।

का बुद्धिरत्रोच्यते । अध्यवसायो बुद्धिः । सोयमध्य-
वसायो गवादिषु द्रव्येषु यस्मात् प्रतिपत्तिः । एवमे-
तन्नान्यथा । गौरैवायं नाश्वः । स्थाणुरेवायं न पुरुषः ।
इत्येषा बुद्धिः । अस्यास्तु बुद्धेरष्टौ रूपाणि भवन्ति धर्मो
ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यमिति । तत्र धर्मो नामाऽधर्मविपर्ययः
श्रुतिस्मृतिविहितः शिष्टाचाराऽविरुद्धः शुभलक्षणः ।
ज्ञानं नामाऽज्ञानविपर्ययस्तत्त्वभावभूतानां सम्बोधः ।
वैराग्यं नामाऽवैराग्यविपर्ययः शब्दादिविषयेष्वप्रशक्तिः ।
ऐश्वर्यं नामाऽनैश्वर्यविपर्ययोऽणिमादयोऽष्टगुणाः । ए-
तानि सार्विकानि चत्वारि । अधर्मोऽज्ञानमवैराग्य-
मनैश्वर्यमिति अधर्मो नाम धर्मविपर्ययः श्रुतिस्मृ-
तिविरुद्धः शिष्टाचारविरुद्धोऽशुभलक्षणः । अज्ञानं नाम
ज्ञानविपर्ययस्तत्त्वभावभूतानामनवबोधः । अवैराग्यं
नाम वैराग्यविपर्ययः शब्दादिविषयेष्वभिषङ्गः । अनै-
श्वर्यं नामैश्वर्यविपर्ययोऽणिमादिरहितत्वम् । एतानि
तामसानि चत्वारि । तत्र धर्मेण निमित्तेनोर्ध्वगमनम् ।
ज्ञानेन निमित्तेन मोक्षः । वैराग्येण निमित्तेन प्रकृति-
लयः । ऐश्वर्यनिमित्तेनाऽप्रतिहतगतिर्भवति । एवमेषा-

ष्टरूपा बुद्धिर्व्याख्याता । बुद्धेरमी पर्यायशब्दा भवन्ति ।

मनो मतिर्महान् ब्रह्मा ख्यातिः प्रज्ञा श्रुतिर्धृतिः ।

प्रज्ञानं सन्ततिः स्मृतिर्धीर्बुद्धिः परिकथ्यते ॥

अत्राह कोऽहङ्कार इत्युच्यते । अभिमानोऽहङ्कारः ।

अहं शब्दे अहं स्पर्शे अहं रूपे अहं रसे ।

अहं गन्धे अहं स्वामी धनवानहमीश्वरः ॥ १ ॥

अहं भोगी अहं धर्मे ऽभिषिक्तो ऽसौ मया हतः ।

अहं हनिष्ये बलिभिः परैरित्येवमादिकः ॥ २ ॥

योऽयमभिमानप्रत्ययो सोऽहङ्कारः । अहङ्कार-
रस्याऽमी पर्यायशब्दाः । अहङ्कारो वैकारिकस्तैजसो
भूतादिः सानुमानो निरनुमानश्चेति ॥

अत्राह कानि पञ्चतन्मात्राणीत्युच्यते । अहङ्कार-
रान्वितानि पञ्चतन्मात्राणि शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं
रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रं चेति पञ्चत-
न्मात्राणि । तत्र तावच्छब्दतन्मात्राणि शब्देष्वे-
वोपलभ्यन्ते उदात्तानुदात्तस्वरितकम्पितषड्जर्षभ-
गान्धारमध्यमपञ्चमधैव्रतनिषादादयः शब्दविशेषादुप-
लभ्यन्ते । तस्माच्छब्दतन्मात्रे ऽविशेषः । अथ
स्पर्शतन्मात्राणि स्पर्शेष्वेवोपलभ्यन्ते तत्र मृदुकठिनक-
र्कशपिच्छिलशीतोष्णादयः स्पर्शविशेषा उपलभ्यन्ते ।

तस्मात् स्पर्शतन्मात्रे ऽविशेषः । रूपतन्मात्राणि रूपेष्वे-
वोपलभ्यन्ते । तत्र शुक्लरक्तकृष्णहरितपीतहारिद्रमाञ्जि-
ष्ठादयो रूपविशेषा उपलभ्यन्ते । तस्माद्रूपतन्मात्रे
ऽविशेषः । तथा रसतन्मात्राणि रसेष्वेवोपलभ्यन्ते । तत्र
कटुतिक्तकषायक्षारमधुराम्ललवणादयो रसविशेषा उपल-
भ्यन्ते । तस्माद्रसतन्मात्रेऽविशेषः । अथ गन्धतन्मात्राणि
गन्ध एवोपलभ्यन्ते । तत्र सुरभिरसुरभिश्च गन्धविशेषा
उपलभ्यन्ते(१) । तस्माद् गन्धतन्मात्रेऽविशेषः । एवमे
तत्पञ्चतन्मात्राणि सूचितानि । अथैषां पर्यायशब्दाः ।
तन्मात्राण्यविशेषाणि महाभूतप्रकृतयो भोग्यान्यणत्रः
शान्तघोरमूढानीति । एवमेता अव्यक्तबुद्ध्यहंकारतन्मात्र-
सञ्ज्ञिता अष्टौ प्रकृतयो व्याख्याताः । अथ कस्मात्
प्रकृतयः । प्रकुर्वन्तीति प्रकृतयः ।

अथ ते के षोडशत्रिकारा इत्यतोच्यते । एकादशे-
न्द्रियाणि पञ्चमहाभूतान्येते षोडशत्रिकाराः । तत्रे-
न्द्रियाणि तावदुच्यन्ते । श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा घ्राण-
मिति पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि । श्रोत्रं स्वविषयं शब्दं
गृह्णाति त्वक्स्पर्शविषयं चक्षू रूपविषयं रसना रसविषयं

(१) गन्धतन्मात्राद् गन्ध एवोपलभ्यते न सुरभिरसुरभिश्च गन्ध-
विशेषः—पा० २ पु० । एवमेव पूर्वं सर्वत्र पाठान्तराणि वर्तन्ते ।

घ्राणं गन्धाविषयमिति । वाक्पाणिपादपायूपस्था-
ख्यानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि स्वस्वं कर्म कुर्वन्ति । तत्र
वाग्वचनमुच्चरति । हस्तौ कर्म कुरुतः । पादौ विहर-
णम् । पायुर्विसर्गम् । उपस्थमानन्दम् । उभयात्मकं
मनः । स्वसंकल्पविकल्पवृत्ती कुरुते । एवमेकादशे-
न्द्रियाणि व्याख्यातानि । अथैषां पर्यायाः । इन्द्रियाणि
करणानि वैकारिकाणि खानि नियतानि पदानि अव-
धृतानि अणूनि अक्षाणीति ।

अथ कानि पञ्चमहाभूतानीत्यत्रोच्यते । पृथि-
व्यप्तेजोवाय्वाकाशानीति महाभूतानि । तत्र पृथिवी
धारणभावेन प्रवर्तमाना चतुर्णामुपकारं करोति । आपो
जलानि संग्रहभावेन प्रवर्तमानाश्चतुर्णामुपकारं कुर्व-
न्ति । तेजः पाचकभावेन प्रवर्तमानं चतुर्णामुपकारं
करोति । वायुर्वाहनभावेन प्रवर्तमानश्चतुर्णामुपका-
रं करोति । आकाशमवकाशदानेन प्रवर्तमानं चतुर्णा-
मुपकारं करोति । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवती पञ्चगुणा
पृथिवी । शब्दस्पर्शरूपरसवत्यश्चतुर्गुणा आपः । श-
ब्दस्पर्शरूपवत् त्रिगुणं तेजः । शब्दस्पर्शवान् द्विगुणो
वायुः । शब्दवदेकगुणमाकाशम् । एवमाख्यातानि पञ्च
महाभूतानि । अथैषां पर्यायाः । भूतानि भूतविशेषाः

विकाराः आकृतयः तनवः विग्रहाः शान्ताः घोराः
मूढाः इत्येते षोडशविकारा व्याख्याताः ।

अथाह कः पुरुष इत्युच्यते । पुरुषोऽनादिः सूक्ष्मः
सर्वगतश्चेतनोऽगुणो नित्यो द्रष्टा भोक्ताऽकर्ता क्षेत्र-
विदमलोऽप्रसवधर्मी चेति । अथाह कस्मात् पुरुषः
पुराणात् पुरिशयनात् पुरोहितवृत्तित्वाच्च पुरुषः ।
अथ कस्मादनादिः । नास्यादिरन्तो मध्यो वा
विद्यत इत्यादिः । कस्मात् सूक्ष्मः । निरवयवत्वादती-
न्द्रियत्वात् सूक्ष्मः । कस्मात् सर्वगतः । सर्वं प्राप्त-
मनेन नास्य गगनमस्तीति सर्वगतः । कस्माच्चेतनः ।
सुखदुःखमोहोपलब्धिमत्त्वात् । कस्मादगुणः । सत्त्वरज-
स्तमांस्यस्मिन्न सन्त्यतोऽगुणः । कस्मान्नित्यः अकृतक-
त्वादानुत्पादकत्वाच्च । कस्माद् द्रष्टा । प्रकृतिविकारानुप-
लम्भेन इति । कस्माद्भोक्ता । चेतनभावात् सुखदुःख-
परिज्ञानाच्च । कस्मादकर्ता । उदासीनत्वादगुणत्वाच्च ।
कस्मात् क्षेत्रविद् । क्षेत्रेभ्यो गुणान् वेत्तीति क्षेत्रविद् ।
अथ कस्मादमलः । शुभाऽशुभकर्माण्यस्मिन् पुरुषे न
सन्तीत्यमलः । कस्मादप्रसवधर्मी । निर्बीजत्वात् । न
किञ्चिदुत्पादयतीत्यर्थः । एवमेष सांख्यपुरुषो व्याख्यातः ।
अथास्य पुरुषस्य पर्यायाः । पुरुषः आत्मा पुमान् पुंगुणः

बहुलः जन्तुः जीवः क्षेतज्ञः नरः कविः ब्रह्म अक्षरः प्राणः
अजः यः कः सः एषः । एवमेतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि
व्याख्यातानि । अष्टौ प्रकृतयः षोडशविकाराः पुरुषश्चेति ॥

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र कुत्राश्रमे रतः ।

जटी मुण्डी शिखी वापि मुच्यते नात्र संशयः ॥

अत्राह पुरुषः किं कर्ता अकर्ता वेति । यदि
कर्ता पुरुषः स्यात् तदा शुभानि कुर्यात् । ननु वृत्तित्रयं
लोके दृष्टं पुरुषस्य ततः किं गुणानां कर्तृताऽसिद्धा ? ।

धर्माख्यं सौहित्यं यमनियमनिषेवणं प्रख्यानम् ।

ज्ञानैश्वर्यविरागाः प्रकाशनमिति सात्त्विकी वृत्तिः ॥

रागः क्रोधो लोभः परपरिवादोऽतिरौद्रता ऽतुष्टिः ।

विकृताकृतिपारुष्यं प्रख्यातैषा तु राजसी वृत्तिः ॥

प्रमादमदविषादा नास्तिक्यं स्त्रीप्रसङ्गिता निद्रा ।

आलस्यं नैर्घृण्यमशौचमिति तामसी वृत्तिः ॥

एतद्वृत्तित्रयं दृष्ट्वा लोके गुणानां कर्तृत्वं सिद्धमिति

चाकर्ता पुरुषः सिद्धो भवति ॥

प्रवर्त्तमानान् प्रकृतेरिमान् गुणान्

रजस्तमोभ्यां त्रिपरीतदर्शनात् ।

अहं करोमीत्यबुधोऽभिमन्यते

तृणस्य कुब्जीकरणे ऽप्यनीश्वरः ॥

सर्वभिदं मया कृतं ममेदमिति वदन्नभिमानाद्-
बुध उन्मत्तः कर्तृवद्भवति अत्राह ।

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥
अनादित्वाभिर्गुणत्वात् परमात्माऽयमव्ययः ।
शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥
एवम् ।

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥
तत्राह किमयमेकः पुरुषो बहवो वेत्युच्यते ।

सुखदुःखमोहसङ्करविशुद्धकरणपाटवजन्ममरणकरणा-
नां नानात्वात् पुरुषबहुत्वं सिद्धं लोकाश्रमवर्णभेदाच्च ।
यद्येकः पुरुषः स्यादेकस्मिन् सुखिनि सर्व एव सुखिनः
स्युः । एकस्मिन् दुःखिनि सर्व एव दुःखिनः स्युः ।
एकस्मिन् करणपाटवे सर्वेषामेव करणपाटवं स्यात् ।
एकस्मिज्जाते सर्व एव जायेरन् । एकस्मिन् मृते सर्व एव
म्रियेरन्निति । न चैवम् इतश्च बहवः पुरुषाः सिद्धाः ।
आकृतिगर्भाशयभावसङ्गतिशरीरविभागे लिङ्गबहुत्वात् ।
एवं तावत् सांख्याचार्याः कपिलासुरिपञ्चशिखपतञ्जलि-
प्रभृतयो बहून् पुरुषान् वर्णयन्ति । वेदान्तवादिन

आचार्या हरिहरहिरण्यगर्भव्यांसादय एकमेवात्मानं वर्ण-
यन्ति । कस्मादेवं तदाह ।

पुरुष एवेदं भूतं यच्च भाव्यम् ।
उतामृतत्वस्येशानो यदन्येनातिरोहति ॥
तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तद्धि चन्द्रमाः ।
तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदापः सः प्रजापतिः ॥
तदेव सत्यममृतं स मोक्षः सा परा गतिः ॥
तदक्षरं तत् सवितुर्वरेण्यं
यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् ॥

यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चिद् वृक्ष
इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ।
सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्त्य तिष्ठति ॥
सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
सर्वेषां प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं महत् ॥
सर्वतः सर्वतत्त्वानि सर्वात्मा सर्वसम्भवः ।
सर्वं विलीयते यस्मिन् तद्ब्रह्म मुनयो विदुः ॥
एक एव हि भूतात्मा देहेदेहे व्यवस्थितः ।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥
स हि सर्वेषु भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ।

वसत्येको महानात्मा येन सर्वमिदं ततम् ॥
 एकोयमात्मा जगतामेकेन बहुधा कृतः ।
 पृथग् वदन्ति चात्मानं ज्ञानादिकप्रवर्तने(?) ॥
 ब्राह्मणे कृमिकीटेषु श्वपाके शुनि हस्तिनि ।
 पशुगोदंशमशके समं पश्यन्ति पण्डिताः ॥
 एक एव यथा सूत्रं सुवर्णे वर्तते पुनः ।
 मुक्तामणिप्रवालेषु मृण्मये रजते तथा ॥
 तद्वद् गोषु मनुष्येषु तद्वद्द्वस्तिमृगादिषु ।
 एकोयमात्मा विज्ञेयः सर्वत्रैव व्यवस्थितः ॥

अत्राह किं त्रैगुण्यं नामोच्यते । सत्त्वरजस्तमां-
 सीति त्रिगुणा एव त्रैगुण्यम् । सत्त्वं नाम प्र-
 सादलाघवप्रसन्नताभिषङ्गप्रीतितुष्टितितिक्षासन्तोषादिल-
 क्षणमनन्तभेदं समासतः सुखात्मकम् । रजो नाम शोक-
 तापस्वेदस्तम्भोद्वेगरोषमानादिलक्षणमनन्तभेदं समासतो
 दुःखात्मकम् । तमो नामाऽऽच्छादनावरणवीभत्सदैन्य-
 गौरवालस्यनिद्राप्रमादादिलक्षणमनन्तभेदं समासतो मो-
 हात्मकम् । एतत् त्रैगुण्यं व्याख्यातम् ।

सत्त्वं प्रकाशकं विद्याद्रजो विद्यात् प्रवर्तकम् ।

तमोऽप्रकाशकं विद्यात्रैगुण्यन्नाम संज्ञितम् ॥

अत्राह कः सञ्चरः प्रतिसञ्चरश्च । अत्रोच्यते ।

उत्पत्तिः सञ्चरः प्रलयः प्रतिसञ्चरः । तत्रोत्पत्तिर्नामा-
 ऽव्यक्तात् प्रागुपदिष्टात् सर्वतः पुरुषेण परेणाधिष्ठी-
 ता बुद्धिरुत्पद्यते । अष्टगुणा बुद्धिः । बुद्धितत्त्वादह-
 ङ्कार उत्पद्यते । स चाऽहंकारस्त्रिविधो वैकारिकस्तैजसो
 भूनादिरिति । तत्र वैकारिकादहंकारादेव इन्द्रिया-
 णि चोत्पद्यन्ते । भूतादेस्तन्मात्राणि । तैजसादुभयम् ।
 तन्मात्रेभ्यो भूतानीति सञ्चरः । प्रतिसञ्चरो नाम भूतानि-
 तन्मात्रेषु लीयन्ते । तन्मात्राणीन्द्रियाणि चाहंकारे ।
 अहंकारो बुद्धौ । बुद्धिरव्यक्ते । तदव्यक्तं कचिन्न
 लीयते । कस्मादनुत्पद्यमानत्वात् प्रकृतिं पुरुषश्चैव वि-
 ज्ञानादि इत्येवं प्रतिसञ्चरो व्याख्यातः । तत्राह किं तद्-
 ध्यात्ममधिभूतमधिदैवतं चेति । तत्रोच्यते । बुद्धिरध्या-
 त्मम् बोद्धव्यमधिभूतं ब्रह्मा तत्राधिदैवतम् । अहंकारो
 ऽध्यात्मं मन्तव्यमधिभूतं रुद्रस्तत्राधिदैवतम् । मनो-
 ध्यात्मं संकल्पितव्यमधिभूतं चन्द्रस्तत्राधिदैवतम् ।
 श्रोत्रमध्यात्मं श्रोतव्यमधिभूतमाकाशस्तत्राधिदैवतम् ।
 त्वग्ध्यात्मं स्पर्शयितव्यमधिभूतं वायुस्तत्राधिदैवतम् ।
 चक्षुरध्यात्मं द्रष्टव्यमधिभूतमादित्यस्तत्राधिदैवतम् ।
 जिह्वाऽध्यात्मं रसयितव्यमधिभूतं वरुणस्तत्राधिदैव-
 तम् । घ्राणमध्यात्मं घ्रातव्यमधिभूतं पृथ्वी तत्राधि-

दैवतम् । वागध्यात्मं वक्तव्यमधिभूतम् अग्निस्तत्राधि-
दैवतम् । पाणी अध्यात्मं ग्रहीतव्यमधिभूतमिन्द्रस्तत्रा-
धिदैवतम् । पादावाध्यात्मं गन्तव्यमधिभूतं विष्णुस्तत्रा-
धिदैवतम् । पायुरध्यात्ममुत्सृष्टव्यमधिभूतं मित्रस्तत्राधि-
दैवतम् । उपस्थमध्यात्ममानन्दयितव्यमधिभूतं प्रजा-
पतिस्तत्राधिदैवतम् । एवमेतत् त्रयोदशविधस्य करण-
स्याध्यात्ममधिभूतमधिदैवतं व्याख्यातम् ।

तत्त्वानि यो वेदयते यथावद्

गुणस्वरूपाण्यधिदैवतं च ।

त्रिमुक्तपाप्मा गतदोषसङ्घो

गुणाँस्तु भुङ्क्ते न गुणैः स भुङ्गते ॥

अथ कास्ताः पञ्चाभिबुद्ध्य उच्यते । व्यवसायो-
ऽभिमानेच्छा कर्तव्यता क्रियेति । अभिमुखी बुद्धिरिदं
करणीयं मयेति व्यवसायो बुद्धिक्रिया । आत्मपरात्म-
स्वरूपप्रत्ययाभिमुखोऽभिमानोऽहंकारो बुद्धेः क्रिया ।
इच्छा वाञ्छा सङ्कल्पो मनसो बुद्धिक्रिया । शब्दा-
दिविषयालोचनश्रवणादिलक्षणकर्तव्यता बुद्धीन्द्रियाणा
बुद्धिक्रिया । वचनादिलक्षणबुद्धिक्रिया कर्मेन्द्रियाणा
सा क्रियेति । एवमेताः पञ्चाभिबुद्ध्यो व्याख्याताः ।

अथ कास्ताः पञ्चकर्मयोनय उच्यन्ते । धृतिः

श्रद्धा सुखाऽविविदिषा विविदिषा च पञ्चकर्मयोनिः ।
 बाह्यकर्माणि संकल्प्य प्रतीतं योऽभिरक्षति ।
 तन्निष्ठस्तत्प्रतिष्ठश्च धृतेरेतद्धि लक्षणम् ॥
 स्वाध्यायो ब्रह्मचर्यं च यजनं याजनं तपः ।
 दानं प्रतिग्रहो होमः श्रद्धाया लक्षणं स्मृतम् ॥
 सुखार्थं वस्तु सेवेत ब्रह्मकर्मतपांसि च ।
 प्रायश्चित्तपणो नित्यं सुखेयं परिकीर्तिता ॥
 विषयमधुभिश्चितान्तःकारणत्वमविविदिषा । वि-
 विदिषा च ध्यानानां प्रज्ञानयोनिः ।

एकत्वं च पृथक्त्वं च नित्यं चैवमचेतनम् ।
 सूक्ष्मं सत्कार्यमक्षोभ्यं ज्ञेया विविदिषा च सा ॥
 कार्यकारणक्षयकरी विविदिषा प्राकृतिकी वृत्तिः ।
 धृतिः श्रद्धा सुखाऽविविदिषा चतस्रो बन्धाय विदिषैका-
 मोक्षाय । एवमेताः पञ्च कर्मयोनिः व्याख्याताः ।

आत्राह के पञ्चवायव उच्यन्ते ।

प्राणोपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ।

इत्येते वायवः पञ्च शरीरेषु शरीरिणाम् ।

तत्र प्राणो नाम वायुर्मुखनासिकाधिष्ठाता प्रण-
 यनात्प्रक्रमणाच्च प्राण इत्यभिधीयते । अपानो ना-
 म वायुर्नाभ्यधिष्ठाताऽपनयनाद्द्वोगमनाच्चापान इत्य-

भिधीयते । समानो नाम वायुर्हृदधिष्ठाता समनयनात्
सङ्गमनाच्च समान इत्यभिधीयते । उदानो नाम वायुः
कण्ठाधिष्ठाता ऊर्ध्वगमनादुत्क्रमणाच्चोदान इत्यभिधीय-
ते । व्यानो नाम वायुः सन्ध्यधिष्ठाता विक्षेपणाद्विजृम्भ-
णाच्च व्यान इत्यभिधीयते । इति पञ्चवायवो व्याख्याताः ।

अत्राह के ते पञ्चकर्मात्मान इत्युच्यते । वै-
कारिकस्तैजसो भूतादिः सानुमानो निरनुमानश्च ।
तत्र वैकारिकः शुभकर्मकर्ता । तैजसोऽशुभकर्मकर्ता ।
भूतादिर्मूढकर्मकर्ता । सानुमानः शुभमूढकर्ता । निर-
नुमानोऽशुभमूढकर्ता चैवं पञ्चकर्मात्मानो व्याख्याताः ।

अत्राह का सा पञ्चपर्वाऽविद्येत्युच्यते ।
तमो मोहो महामोहस्तामिस्रोऽन्धतामिस्रश्चेति ।
तत्र तमोमोहावुभावष्टात्मकौ । महामोहो द-
शात्मकः । तामिस्रोन्धतामिस्रश्चाष्टादशात्मकौ । तमो
नामाष्टषु प्रकृतिष्वव्यक्तबुद्ध्यहंकारमञ्जतन्मात्रसंज्ञितास्व-
नात्मस्वात्माभिमानस्तम इत्यभिधीयते । मोहो नामा-
णिमाद्यष्टैश्वर्यप्राप्तये योऽभिमान उत्पद्यते स मोह इ-
त्यभिधीयते । महामोहो नाम दृष्टानुश्रविकेषु श-
ब्दादिविषयेषु दशसु वृत्तिषु मुक्तोहमिति मन्यते स म-
हामोह इत्यभिधीयते । तामिस्रो नामाष्टगुणैश्वर्ये-

ऽणिमाद्ये दशविधे च विषये यो द्वेषोऽप्रतिहतस्तत्र यद्
दुःखमुत्पद्यतेऽसौ तामिस्र इत्यभिधीयते । अन्धता-
मिस्रो नामाष्टगुणैश्वर्ये ऽणिमाद्ये दशविधे च विषये सिद्धे
मरणकाले यो विषाद उत्पद्यते सोऽन्धतामिस्र इत्यभि-
धीयते । एवमेषा पञ्चपर्वाऽविद्या द्विषष्टिभेदा व्याख्याताः ।

अत्राह का साऽष्टाविंशतिधाऽशक्तिरत्रोच्यते ।
एकादशेन्द्रियवधाः सप्तदश तुष्टिसिद्धि(बुद्धि)वधाः ।
एषाष्टविंशतिधाऽशक्तिरिति । तत्रेन्द्रियवधास्तावदुच्यन्ते ।
श्रोत्रे वाधिर्यं जिह्वायां जडत्वं त्राचि कुष्ठित्वं चक्षु-
ष्यरूपत्वं नासिकायामघ्राणत्वं वाचि मूकत्वं हस्तयोः
कुणित्वं पादयोः पङ्गुत्वं वागिन्द्रिय उदावर्त्त उ-
पस्थेन्द्रिये क्लैव्यं मनस्युन्माद इत्येकादशेन्द्रियवधाः ।
सप्तदशतुष्टिसिद्धिवधा नाम विपर्ययास्तुष्टिसिद्धीनाम् ।
तुष्टिविपर्ययास्तावदुच्यन्ते । तत्र नास्ति प्रधानमिति
या प्रतिपत्तिरनन्ता । एवमहमित्यात्मज्ञाने तामसर्लीना
तथाहंकारस्याऽदर्शनमविद्या । नैव सन्ति तन्मात्राणि
भूतकारणानीत्यवृष्टिः । विषयाणामर्जने प्रवृत्तिरसुतारा ।
रक्षणे तु प्रवृत्तिरसुपारा च । क्षयदोषमदृष्ट्वाऽर्थे प्रवृत्ति-
रसुनेत्रा । भोगा शक्तिरसुमरीचिका । हिंसादोषमपश्यतो
भोगारम्भोऽनुत्तमाम्भसिका । इति तुष्टिविपर्यया नव-

धाऽनुष्टयो व्याख्याताः । अथ सिद्धिविपर्यया असिद्ध-
योऽष्टौ चाभिधीयन्ते । नानात्वं भूतमात्रस्यैकत्व-
मात्रिर्भूतमतारमुच्यते । शब्दमात्रश्रवणाद्विपरीतग्रहण-
मासुतारं यथा नानात्वज्ञो मुक्त इति श्रुत्वा विपरीतं
प्रतिपन्नो नानात्वज्ञो ह्यमुक्त इति । अध्ययनश्रवणाभि-
निविष्टस्यापि जडत्वादसच्छास्त्रोपहतबुद्धित्वाद्वा पञ्च-
विंशतितत्त्वज्ञानसिद्धिर्न भवति तदाऽतारतारं तदज्ञा-
नम् । कस्यचिदाध्यात्मिकेन दुःखेनाभिभूतस्यापि संसारे-
ऽनुद्वेगादजिज्ञासोर्न ज्ञानं तत्प्रमादम् । एवमप्रमुदिता-
प्रमोदमानयोश्चान्योन्ययोर्द्वयमपरं द्रष्टव्यम् । सुहृदुप-
दिष्टेऽप्यनिश्चयबुद्धेरज्ञानम् परस्परमसम्पा । असम्पा-
वचनादथवा पराङ्मुखे गुरौ दुर्भाग्यस्य ज्ञानासिद्धि-
स्तदज्ञानमसत्प्रमुदितमिति । एवमेते सिद्धिविपर्यया अ-
सिद्धयोऽष्टौ व्याख्याताः । एवमेषाऽष्टविंशतिधाऽशक्ति-
व्याख्याता ।

अत्राह का सा नवधा तुष्टिरत्रोच्यते । प्रकृतिं
परमार्थत्वेन परिकल्प्य परितुष्टे माध्यस्थं लभते तस्य
तुष्ट्या सा तान्त्रिकी संज्ञाऽम्भ इति । अपरो बुद्धिं प-
रमार्थत्वेन प्रतिपद्य परितुष्टस्तस्यास्तुष्टेः शलिला इति
संज्ञा । अन्योऽहंकारं परमार्थत्वेनाभ्युपगम्य परितुष्टस्त-

स्यास्तुष्टेः रोध इति संज्ञा । इतरस्तन्मात्राणि भोग्यानि परमार्थत्वेन त्रिनिश्रित्य परितुष्टस्तस्य तुष्टेर्वृष्टिरिति संज्ञा । एवमाध्यात्मिक्यश्चतस्रस्तुष्टयो भवन्ति । चत-
सृष्वपि तुष्टिषु नास्ति मोक्षस्तत्त्वज्ञानस्यासम्भवात् ।
बाह्यार्थार्जनरक्षणक्षयसङ्गर्हिंसादिदोषदर्शनाद्विषयोपरमे ष-
ष्ठतुष्टयो भवन्ति । अर्थानामर्जने दोषदर्शनात् तुष्टः
प्रव्रजितस्यापि नास्ति मोक्षस्तत्त्वज्ञानाभावात् । सा ष-
ञ्चमी तुष्टिः सुतारेत्यभिधीयते । अन्योर्थानां रक्षणे
दोषदर्शनात् तुष्टः प्रव्रजितस्यापि नास्ति मोक्षस्तत्त्वज्ञा-
नाभावात् सा षष्ठी तुष्टिः सुपारेत्युच्यते । अन्योर्थानां
क्षयदोषदर्शनात् तुष्टः प्रव्रजितस्यापि नास्ति मोक्ष-
स्तत्त्वज्ञानाभावात् सा सप्तमी तुष्टिः सुनेत्रेत्यभिधीयते ।
अन्योर्थानां सङ्गदोषदर्शनात् तुष्टः प्रव्रजितस्यापि
नास्ति मोक्षस्तत्त्वज्ञानाभावात् साऽष्टमी तुष्टिः सुमरी-
चिकेत्यभिधीयते । अन्यो भूतानामर्थनिमित्तं हिंसादि-
दोषदर्शनाच्चिवृत्तस्तुष्टः प्रव्रजितस्यापि नास्ति मोक्ष-
स्तत्त्वज्ञानाभावात् सा नवमी तुष्टिरुत्तमाम्भसिकेत्यभि-
धीयते । इत्येता नवतुष्टयो व्याख्याताः ।

अत्राह काऽष्टौ सिद्धय इत्यर्थाच्यते । यदूहेन
ज्ञानमुत्पद्यते तत्त्वभावभूतेषु सा प्रथमा सिद्धिस्तारे-

त्यभिधीयते । यच्छब्दमात्रेण ज्ञानमुत्पद्यते तत्त्व-
 भावभूतेषु सा सिद्धिः सुतारेत्यभिधीयते । यदध्यय-
 नेन ज्ञानमुत्पद्यते तत्त्वभावभूतेषु सा तृतीया सिद्धि-
 स्तारयन्तीत्यभिधीयते । यदाध्यात्मिकस्य दुःखस्या-
 पनोदनं कृत्वा ज्ञानमुत्पद्यते तत्त्वभावभूतेषु सा चतुर्थी
 सिद्धिः प्रमुदितेत्यभिधीयते । यदाधिभौतिकस्य दुः-
 खस्यापनोदनं कृत्वा ज्ञानमुत्पद्यते तत्त्वभावभूतेषु सा
 पञ्चमी सिद्धिः प्रमुदितेत्यभिधीयते । यदाधिदैविकस्य
 दुःखस्यापनोदनं कृत्वा ज्ञानमुत्पद्यते तत्त्वभावभूतेषु
 सा षष्ठी सिद्धिः प्रमोदमानेत्यभिधीयते । यत्तु स्निग्ध-
 संसर्गाव्यपायाञ्ज्ञानमुत्पद्यते तत्त्वभावभूतेषु सा सप्तमी
 सिद्धिः रम्यकैत्यभिधीयते ! यत् परिचर्यादानेन ज्ञानमु-
 त्पद्यते तत्त्वभावभूतेषु परितोषिते गुरौ साष्टमी सिद्धिः
 सत्प्रमुदितेत्यभिधीयते । इत्येता अष्टसिद्धयो व्याख्याताः ॥

अत्राह के दशमूलिकार्था इत्यत्रोच्यते ।

अस्तित्वमेकत्वमथार्थवत्त्वम्

परार्थमन्यत्वमकर्तृता च ।

योगो वियोगो बहवः पुमांसः

स्थितिः शरीरस्य च शेषवृत्तिः ॥

इत्येते दशमूलिकार्थाः ।

सङ्घातपरार्थत्वादिति पुरुषास्तित्वं सिद्धम् । भिदान-
परिमाणात् कारणमस्त्यव्यक्तमिति पर्यायद्वयेन प्रधान-
स्यास्तित्वं सिद्धम् । हेतुमदनित्यमित्येकत्वं सिद्धम् ।
प्रीत्यप्रीतिविषादात्मका इत्यर्थवत्त्वं सिद्धम् । नाना-
विधैरुपायैरिति परार्थत्वं सिद्धम् । त्रिगुणमविवेकि-
विषय इत्यन्यत्वं सिद्धम् । तस्माच्च विपर्यासादित्यक-
र्तृत्वं सिद्धम् । पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधा-
नस्यापीति योगसिद्धिः । प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थ-
त्वादिति वियोगसिद्धिः । जन्ममरणकरणानामिति
पुरुषबहुत्वं सिद्धम् । चक्रभ्रमिवादिति शेषवृत्तिः
सिद्धा । एते दशमूलिकार्था व्याख्याताः । एतेषां दशानां
प्रागुपदिष्टानां च पञ्चाशत्प्रत्ययाः । एते च षष्टि-
पदार्थाः षष्टितन्त्रमित्युच्यते ।

अत्राह कोऽनुग्रहसर्गः अत्रोच्यते । बाह्यान् पञ्च-
तन्मात्रेभ्यश्चोत्पाद्याऽनुग्रहसर्गध्यानोत्पन्नेनाधारवर्जितान्
पुत्रान् दृष्ट्वा तेभ्यस्तन्मात्रेभ्योऽनुग्रहसर्गमसृजद्ब्रह्मा ।

अत्राह कश्चतुर्दशविधो भूतसर्ग इत्यत्रोच्यते ।
अष्टविकल्पो दैवः पैशाचो राक्षसो याक्षो गान्धर्व
ऐन्द्रः प्राजापत्यो ब्राह्म इत्यष्टौ देवयोनयः । पञ्च-
धा तिर्यग्योनश्च पशुपक्षिमृगसरीसृपस्थावरा इति ।

गवादिमूषकान्ताः पशवः । गरुडादिमशकान्ताः प-
क्षिणः । सिंहादिशृगालान्ताः मृगाः । शेषादिकी-
टान्ताः सरीसृपाः । पर्वतादितृणान्ताः स्थावराः ।
मानुष्यं चैकविधं ब्राह्मणादिचाण्डालान्तम् ।
अष्टविकल्पो दैवस्तिर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति ।
मानुष्यश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः ॥

समासतो ये त्रिधाः सर्गाः तत्राह कस्त्रिविधो धातु-
सर्गः अत्रोच्यते सूक्ष्माः मातापितृजाः प्रभूता इति ।
ज्ञानेन्द्रियपञ्चप्राणबुद्धिमनसां गणः सूक्ष्मः । लिङ्गशरी-
राणीत्यर्थः । मातापितृजाः षाट्कौशिकाः तत्र मातृतो
लोमलोहितमांसानि पितृतः स्नाय्वस्थिमज्जान इति
षट्को गणः । प्रभूताः पञ्चमहाभूतानि महाभूते घटा-
दीनां निवेश इति त्रिविधो धातुसर्गो व्याख्यातः ।
एतत्संसारमण्डलमुक्तम् ॥

अत्राह कस्त्रिविधो बन्ध इत्यत्रोच्यते । प्रकृति-
बन्धो वैकारिकबन्धो दक्षिणाबन्धश्चेति । तत्र
प्रकृतिबन्धो नामाष्टौ प्रकृतयस्ताः परत्वेनाभिमन्य-
मानस्य प्रकृतिलयः प्रकृतिबन्ध इत्युच्यते । तत्र
वैकारिकबन्धो नाम प्रव्रजितानां लौकिकानां वैकारि-
कैरिन्द्रियैर्वशीकृतानां शब्दादिविषये प्रशक्तानामाजि-

तेन्द्रियाणामज्ञानिनां काममोहिताना वैकारिकबन्ध इत्यु-
च्यते । दक्षिणाबन्धो नाम ब्रह्मचारिगृहस्थभिक्षुवैखा-
नसानां काममोहोपहतचेतसामभिमानपूर्विकां दक्षिणां
प्रयच्छतां दक्षिणाबन्ध इत्युच्यते । इति त्रिविधो
बन्धो व्याख्यातः । उक्तं च ।

प्राकृतेन तु बन्धेन तथा वैकारिकेण च ।

दक्षिणाभिस्तृतीयेन बन्धोयं च निगद्यते ॥

अत्राह कस्त्रिविधो मोक्ष इत्यत्रोच्यते । ज्ञानोद्रेका-
दिन्द्रियरागोपशमात् कृतस्नक्षयाच्चेति । ज्ञानोद्रेकादि-
न्द्रियरागोपशमात् स्वधर्माधर्मक्षयो भवति धर्माधर्म-
क्षयाच्च कैवल्यमिति । उक्तं च ।

आद्यो हि मोक्षो ज्ञानेन द्वितीयो रागसंक्षयात् ।

कृतस्नक्षयात् तृतीयस्तु व्याख्यातं मोक्षलक्षणम् ॥

किं त्रिविधं प्रमाणमित्यत्रोच्यते । दृष्टमनुमान-
माप्तवचनं चेति एतत् त्रिविधं प्रमाणम्(१) । दृष्टं तावद्
व्याख्यायते यावदिन्द्रियाणा पञ्चेन्द्रियार्थाः प्रत्यक्षा

(१) प्रत्यक्षमेकमिति चार्वाकः । प्रत्यक्षानुमाने इति कणादसुग-
तमतानुयायिनः । शब्देन सह प्रीणीति सांख्याः । प्रत्यक्षानुमानोप-
मानशब्दाः प्रमाणानीति नैयायिकाः । अर्थापत्त्या सह पञ्चेति प्राग्-
कराः । अनुपलब्ध्या सह षडिति वेदान्तिनः । संभवेन सह सप्तेति
भालङ्कारिकाः । पेटिह्येन सहाष्टौ प्रमाणानीति पौराणिका इति
प्रमाणनिर्णयः ॥

एव दृष्टम् । अनुमानम् प्रमाणं लिङ्गदर्शने जायमानं
ज्ञानम् । यथा मेघोदयेन वृष्टिः साध्यते वक्त्रङ्क्तिभिः
सलिलम् धूमेनाग्निः तदनुमानम् । प्रत्यक्षणानुमानेन
वा योर्थो न साध्यते स आसन्नवचनात् साध्यते । यथेन्द्रो
देवानां राजा उत्तराः कुरवः सौवर्णो मेरुः स्वर्गोऽप्सरस
इति । त इन्द्रादयः प्रत्यक्षानुमानासाध्याश्च वसिष्ठादयो
मुनयो वदन्ति सन्तीन्द्रादयः आगमोप्यस्ति ।

स्वकर्मण्यभियुक्तो यो रागद्वेषविवर्जितः ।

ज्ञानवान् शीलसम्पन्न आप्तो ज्ञेयस्तु तादृशः ॥

एवमेतत् त्रिविधं प्रमाणमभिहितम् । अत्राह तेन
त्रिविधेन प्रमाणेन किं साध्यते अत्रोच्यते । यथा लोके
मानेन प्रस्थादिना धान्यानि मीयन्ते । तुलया चन्द-
नादीनि द्रव्याणि । एवमनेन तत्त्वभावभूतानि प्रमीयन्ते ।
त्रिविधेन दुःखेनाभिभूतो ब्राह्मणः कपिलमहर्षिशरण-
मुपागतः अत्राह ।

किं त्रिविधं दुःखमित्यत्रोच्यते । आध्यात्मिकमा-
धिभौतिकमाधिदैविकमिति । तत्राध्यात्मिकं द्विविधं
शारीरं मानसं चेति । शरीरे भवं शारीरम् मनसि भवं
मानसमिति । तत्र शारीरं नाम वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्या-
द्यद्दुःखमुत्पद्यते ज्वरातिसारत्रिसूचिकामूर्च्छादिकं तच्छा-

रीरमुच्यते । कामक्रोधलोभमोहमदेर्ष्यादिकं प्रियत्रियो-
गादिकं तन्मानसमित्युच्यते । अधिभूतेभ्यो भवमाधि-
भौतिकम् । मानुषपशुमृगसरीसृपस्थावरेभ्यो यद्दुःख-
मुत्पद्यते तदाधिभौतिकम् । अधिदेवेभ्यो जातमाधि-
दैविकम् । शीतोष्णवातवर्षासन्निपातादिनिमित्तं(१)
यद्दुःखमुत्पद्यते तदाधिदैविकम् । अनेन त्रिविधेन
दुःखेनाभिभूतस्य ब्राह्मणस्य जिज्ञासोत्पन्ना । ज्ञातु-
मिच्छा जिज्ञासा । यथा तृषितस्य पानीयं पातुमिच्छा
पियासा । एतत्समासतो निःश्रेयसं ज्ञानम् । यज्ज्ञात्वा
पुनर्जन्म न स्यादिति ॥

एतन्महर्षेर्विज्ञानं कपिलस्य महात्मनः ।
यच्छुत्वा ब्राह्मणः श्रेयः कृतकृत्योऽभवत् तदा ॥
सांख्यसूत्रक्रमेणैषा व्याख्याता क्रमदीपिका ।
अनुष्टुपछन्दसा चात्र ज्ञेयं श्लोकशतत्रयम् ॥

. इति श्रीतत्त्वसमासाख्या सूत्रवृत्तिः समाप्ता(२) ॥

(१) वर्षाद्यावेशनिमित्तं-पा० ३ पु० ।

(२) इति सांख्यसूत्रप्रक्षेपिका-पा० ३ पु० ।

ॐ नमः परमात्मने ।

सांख्यतत्त्वप्रदीपिका ।

दुर्निवारमनस्तापनिवारणपटीयसीम् ।

जगदानन्दसन्दोहजननीमहमाश्रये ॥ १ ॥

भट्टकेशवसम्भूतसदानन्दात्मजः सुधीः ।

यजुर्वित् केशवः प्राह किञ्चित् सांख्ये यथामति ॥२॥

इह द्विविधं तत्त्वं प्रकृतिः पुरुषश्चेति । प्रकृतिरेव प्रधानमित्यभिधीयते सत्त्वादित्रिगुणा नित्येति प्रकृति-स्वरूपलक्षणम् । विकाररहितत्वाच्च नित्यैवेयम् । पुरुषे अतिव्याप्तिवारणाय सत्त्वादित्रिगुणेत्युक्तम् । सत्त्वादयस्त्रयो गुणा यस्या इति विग्रहः । महदादितत्त्वानामपि त्रिगुणात्मकत्वात् तत्रातिप्रसङ्गवारणाय नित्येति । तटस्थ-लक्षणं तु जगदुपादानकारणं प्रकृतिरिति । तथाहि विमतं सुखदुःखमोहसामान्योपादानकं नियमेन तदन्वितस्व-भावत्वात् यन्नियमेन यदन्वितस्वभावं तत् तत्सामान्यो-पादानकं यथा मृत्सामान्यान्वितस्वभावं घटशरावादि

तथाहि काचन तरुणी कस्यचित् कान्तस्य सुखमुत्पाद-
यति कस्यचिन्मोहं कस्यचिद्द्वेषमिति तत्कस्य हेतोस्तं
तं प्रति सुखदुःखमोहात्मकसत्त्वरजस्तमसामाविर्भावात् ।

सा च चतुर्विंशतिधा प्रकृतेः प्रथमो महानिति
विकारः परिणाम इति यावत् महत्तत्त्वमेव बुद्धितत्त्व-
मित्यभिधीयते अहमित्यहंकाराख्यो महत्तत्त्वस्य प्रथमो
विकारः तदनन्तरं पञ्चतन्मात्राः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा-
ख्या भवति अथाकाशादिभूतपञ्चकं अथैकादशाक्षाणि
श्रोत्रस्पर्शनचक्षुरसनघ्राणवाग्गुदलिङ्गकरचरणान्तःकर-
णान्येकादशेन्द्रियाणि भवन्ति । तत्र महत्तत्त्वमहंकारतत्त्वं
शब्दाद्याः पञ्चतन्मात्रा इत्येतत् तत्त्वसप्तकं प्रकृतिविकृति-
भावापन्नं पूर्वं पूर्वं प्रति कार्यत्वमुत्तरोत्तरं प्रति कारणत्व-
मित्यर्थः । तथाहि महत्तत्त्वं मूलप्रकृतेः कार्यं कारणं
चाहंकारतत्त्वस्य अहंकारतत्त्वं तथा महत्तत्त्वस्य कार्यं
कारणं च शब्दतत्त्वाख्यादितन्मात्रं प्रति तथाहि तदपि
पूर्वं प्रति कार्यमुत्तरं प्रति कारणं चेति बोध्यम् ।
आकाशादिभूतपञ्चकमेकादशेन्द्रियाणीत्येते पुनः षोड-
शभावाश्च प्रकृतिजन्या एव न तु कस्यचित् प्रकृतिः
तत्त्वान्तरोपादानरूपत्वाभावात् । सेयं प्रकृतिरचेतना
परिणामित्वात् ॥

ननु विषयाणां घटादीनां चेतनसम्बन्धः साक्षादे-
वास्तु किं महदादिप्रणालिकयेति चेत् तत् किं चित्तिरेव
विषयबन्धनस्वभावा तथा सति चैतन्यनित्यतया मोक्षः
कदापि न स्यात् । अथ चैतन्यं प्रकृतौ प्रतिबिम्बितं
प्रकृतिविषययोस्तु साक्षात् सम्बन्धः स्यात् किं महदादि-
नेति चेत् तथाहि पुरुषवन्नित्यतया पुनरनिर्मोक्षापत्तिरेव ।
अथ चित्तिर्विषयसम्बद्धस्वभावा मास्तु विषया एव चित्ति
सम्बद्धस्वभावाः सन्तु तथा च विषयतिरोभावे मोक्षः
स्यादिति चेत् तर्हीदं दृष्टमिति न स्यात् सर्वथा चित्ति-
सम्बन्धस्वाभाव्येनाव्यवधानात् । अथ विषया इन्द्रिय-
द्वारा चित्तिसम्बद्धात्मानः सन्तु दृष्टादृष्टव्यवहारादि स-
न्निकर्षविप्रकर्षाभ्यामुपपत्स्यत इति चेन्न व्यासङ्गानुपपत्तेः
इन्द्रियसम्बद्धे विषये ज्ञानोत्पत्तेरावश्यकत्वात् । अथ
व्यासङ्गानुपपत्त्या मनः कल्प्यतां किमहंकारेण मैत्रं एव
च सति स्वस्मिन् व्याघ्रोहं वराहोहमिति नारोपयेत् किं-
त्विन्द्रियं मनोद्वारा चित्तिसम्बद्धं स्वकीयं नरत्वमेव गृ-
ह्णीयात् । अथैवमहंकारोस्तु स्वप्नदशायामारोपार्थं बुद्धि-
तत्त्वे न मानमस्ति मैत्रं सुषुप्त्यवस्थायां मनोवदहंकारोपि
निवृत्तव्यापार एव तथा च श्वासप्रयोजकजीवनयोनि-
यत्नस्य व्यापारः स्यादिति तदनुरोधेन बुद्धितत्त्वस्या-

प्यावश्यकत्वात् तस्माद्बुद्धितत्त्वं परिगमेन(?) सम्बद्धो
विषयो गजतुरगमहिषादिः पुरुषेण चैतन्येन सम्बध्यते
तत आसंसारबुद्धितत्त्वनाशादेव च मोक्ष इति नानिमोक्षः ।

अकारणमकार्यं च कूटस्थचैतन्यरूपः पुरुषः अत्रायं
पुरुषः स्वयं ज्योतिरिति श्रुत्या तावत् स्वप्रकाशमात्मनो-
ऽभिधीयते स्वप्रकाशं च विज्ञानमेव तेनात्मनः स्व-
प्रकाशत्वमभिदधतीयं श्रुतिर्विज्ञानात्मकतां पुरुषस्यावे-
दयति । न च क्षणिकस्य ज्ञानस्य नित्यपुरुषात्म-
कत्वं सम्भवतीति ज्ञानस्य क्षणभङ्गुरत्वासिद्धेः विना-
शव्यवहारस्य तत्र घटाकाशादिविनाशव्यवहारवदौपाधि-
कृत्वेनाप्युपपत्तेः पुरुषातिरिक्तचैतन्यस्वीकर्तुस्तत्रापि मत्ते
ज्ञानस्य क्षणिकत्वे मानाभावः अन्यथा कालान्तरेऽनु-
भूतस्मरणानुपपत्तिः । न च संस्कारो द्वारं तत्कल्पनापेक्षया
ज्ञानस्य स्थैर्यकल्पेनायां लाघवात् नित्यत्वाच्चासौ न कस्य-
चिद्विकारः न वा कारणं स्वप्रकाशत्वात् यदि हि स्वप्र-
काशस्याप्यस्य प्रकृतित्वमाश्रीयते तर्ह्येतद्विकृतित्वेनाभि-
मतस्यापि स्वप्रकाशत्वमस्य वा जडत्वमापद्येत समानयो-
रेव प्रकृतिविकृतिभावोपलम्भात् भेदाग्रहाच्च निष्क्रियेषु
पुरुषे कर्तृत्वाभिमानः एवं सुखदुःखादिव्यवहारोपि तथा-
हि परिशुद्धचैतन्यविग्रहः प्रकृतिविकृतिभावानपेततटस्थः

पुष्करपलाशत्रनिर्लेपोऽप्यन्तःकरणाकारपरिणतप्रकृतिता-
दात्म्यमत्रिवेकलक्षणमविद्यया प्रतिपद्यते ततश्चेतरेतरा-
ध्यासादन्तःकरणावृत्तीनां दुःखादीनां पुरुषे पुरुषधर्मा-
णां चिच्चैतन्यादीनामन्तःकरणेऽध्यासादहं दुःखीत्यादि-
व्यवहारो भवतीति । अविद्यानामातास्त्रिकी रूपातिः
सा च तमोगुणोद्रेकादात्रिर्भवन्ती त्रिविक्तयोस्तादा-
त्म्यमवभासयति । ततश्चोत्तरेषामस्मितारागद्वेषाभिनि-
वेशानां क्लेशशब्दाभिधेयानां हेतुरविद्येति गी-
यते । तत्सिद्धं निर्लेप एवायमिति । असङ्गो ह्यय-
मिति श्रुतेरुपपद्यते च । न च कोप्यस्य व्यापार
इति आलोचनं तावदिन्द्रियव्यापारः विकल्पस्तु म-
नसः अभिमानोहंकारस्य कृत्यध्यवसायो बुद्धेः । अथ
कृत्यध्यवसायः कृतिमत्तया ज्ञानं तत्कथमचेतनाया
बुद्धेरिति बुद्धिरंशत्रयवती पुरुषोपरागो विषयोपरागो
व्यापारावेशश्चेति । भवति हि ममेदं कतव्यमिति
तत्र ममेत्यंशश्चेतनस्य दर्पणनिर्मलाया बुद्धेः प्रतिवि-
म्ब उपधानं तच्चातास्त्रिकमेव चैतन्येन बुद्धेर्वास्तवसम्ब-
न्धाभावात् यथा दर्पणं मुखसम्बन्धमन्तरेणापि पुरुष-
भ्रमस्तद्वदिहापि । इदमिति विषयोपधानं तच्च वास्त-
वमेक इन्द्रियप्रणालिकया बुद्धौ ज्ञानरूपविषयसम्ब-

न्धात् दर्पणस्येव निश्वासाभिहतस्य मलिनिमा पार-
मार्थिकः पुरुषोपरागः विषयोपरागमाहिम्ना च कृतिम-
त्तयाध्यवसायः अयमेव व्यापारावेशः । अथ ज्ञानमेव
चैतन्यं कथमनयोर्भेद इति उच्यते कृत्यध्यवसायलक्षण-
व्यापारविशिष्टा बुद्धिरिन्द्रियप्रणालिकया बुद्धेर्विषयस्य
घटादेः सम्बन्धो वृत्तिविशेषस्तदेव ज्ञानं विषयोपरागेण
सह यः पुरुषोपरागस्यातात्त्रिकः सम्बन्धः स उपल-
ब्धिः यथा दर्पणनिष्ठा मलिनिमा दर्पणप्रतिबिम्बितमुखे
दृश्यते तथेति यावत् । तथा घटमहं जानामीत्यनुव्यव-
सायाख्योपलब्धिरिति विभक्तनीयम् ।

तदेव ज्ञानं सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्म-
रूपा अष्टौ भावा बुद्धेरेव अहं जाने सुखीत्यादि-
सामानाधिकरण्यप्रतीतेः । ननु यत्रैते धर्माः स
एव चेतनः किं न स्यादिति चेन्न अनित्यधर्मरूप-
तया परिणामित्वात् धर्मधर्मिणोरभेदात् । ये पुनस्तयो-
र्भेदं प्रतिपन्नास्तार्किकप्रभृतयस्ते तावन्नीलो घट इत्याद्य-
भेदावगाहिप्रत्ययमपश्यन्त उपेक्षणीयाः । ननु प्रधानस्या-
चैतनस्य कथं जगत्कर्तृत्वं यत् खलु नाम्ना रूपेण
च व्याक्रियते तच्चैतनकर्तृकं दृष्टं यथा घटादि । विवा-
दाध्यासितं च जगन्नामरूपेण व्याकृतं तस्माच्चैतनकर्तृ-

कामिति सम्भाव्यते चेतनो हि बुद्ध्वात्रालिख्य नामरूपे घट इतिनाम्ना रूपेण च कम्बुग्रीवादिना बाह्यं घटं निष्पादयति । अत एव घटस्य निवर्त्यस्याप्यन्तःसंकल्पात्मना सिद्धस्य कर्मकारकभावो घटं करोतीति ।

अत्र वदामः चैत्यन्यस्य जगदुपानत्वे जगतो जडत्वानुपपत्तिः यत् कार्यं तच्चेतनकर्तृकमिति व्याप्त्या शरीरी कर्ता स्यात् किं च तथापि ज्ञानस्य चैतन्यविशिष्टस्य क्षित्यादिजनकत्वे मानाभावः कुलालादिज्ञानेच्छयोः कृतिजनकत्वेनैवान्यथासिद्धत्वात् ईश्वरकृतेश्च जन्यत्वात् । अथ यः कृतिमान् स ज्ञानवानिति व्याप्त्या तत्सिद्धिः एवं हि यो ज्ञानवान् स सुखीत्यादिव्याप्त्या सुखमपीश्वरे स्यात् अप्रयोजकत्वं चैत तुल्यं तत्रापि । कर्मेव जगत्कारणमित्यपि ये प्रतिपन्नास्ते तावन्नात्यन्तं परिहर्तव्याः धर्माधर्मात्मकार्यानर्थलक्षणचोदनालक्षणस्य प्रकृत्यभेदात् बुद्ध्वाकारपरिणताया एव प्रकृतैरष्टौ भावा इत्यभ्युपगमात् ।

अथेदानीं प्रमाणं विवेचयामः । तत् तावत् त्रिविधम् प्रत्यक्षानुगमानागमभेदात् । प्रत्यक्षप्रमाकरणं प्रत्यक्षम् । लिङ्गमनुमानम् । अथातीतानागतयोः कथं लिङ्गभावः जात्या धर्माधर्मात्मना तत्सत्त्वात् । आप्तवचनं शब्दः

यथास्मिन्नरपतिनिलये गजरथतुरगाः सन्तीति । पान्थ-
सकलाध्यायवचन(?)मनुमाने चरितार्थत्वान्नोपमानमर्हति

अर्थापतिरभावश्च सम्भवश्चेष्टितं तथा ।

नैतिह्यमागमात्तद्धि व्यक्तमन्यत्र विस्तरात् ॥

स चायं पुरुषः प्रतिशरीरं भिन्नः । तथाहि विम-
तानि शरीराणि स्वसंख्यासंख्येयात्मवन्ति शरीरत्वात् स-
म्प्रतिपन्नवत् किं चैवं यथैकस्मिन्नेव जीवति देवदत्ते
शरीरे जाते वा चेष्टावति वा मृते वा भावोपि जातचेष्टा-
वान् मृतः किलेति लोको व्यवहरति तथा शरीरान्तरेपि
तथैव व्यवहारात् तस्मात् पुरुषभेदोभ्युपेयः ।

एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिश्च कथञ्चिदुपचरिता-
र्थत्वेन तथा आत्मनो हि विभुनित्यत्वादभिन्नदेशकाला
इत्येकत्वेनोच्यते अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहा-
त्येनां भुक्तभोगामजो ऽन्य इत्यादिश्रुतेश्च पुरुषभेद-
मवगच्छामः । किं पुनरस्य प्रयोजनं निःश्रेयसं किं
तत् अखिलानर्थमूलभूताया अविद्यायाः सत्त्वातिशय-
विशेषात्त्रिभूतविद्यया विनाशे सति तत्पुरुषस्य सहजचै-
तन्यात्मनावस्थानं तन्मोक्षापरपर्यायं निःश्रेयसं प्रकृति-
पुरुषविवेकज्ञानं च तद्धेतुः ।

ननु प्रकृतेर्नित्यत्वात् पुनरपि तमोद्रेकसम्भवाद्-

विद्याविर्भावसम्भवे मुक्तिप्रच्युतिः स्यादिति । नैतत् दृढ-
तमचित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगबलात् पुनरुद्रेकानुपपत्तेः ।
यदाहुः स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारसेवितो दृढभूमि-
व्युत्थानसंस्कारेण न बाध्यत इति । अथ निर्लेपस्यास्य
महापुरुषस्य सम्बन्ध एव न कुतोऽपवर्ग इति सत्य-
माह किं तु प्रकृतेरेव बन्धमोक्षौ पुंस्युपचर्येते तदाहुः ।

रूपैः सप्तभिरेवं बध्नात्यात्मनमात्मना प्रकृतिः ।

सैव च पुरुषास्यार्थं त्रिमोचयत्येकरूपेण ॥ इति ।

अयमर्थः धर्माधर्मवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानिश्वर्यज्ञाना-
ज्ञानान्यष्टौ प्रकृतिरूपाणि तत्र ज्ञानव्यतिरिक्तैः धर्मा-
धर्माद्यैः सप्तभीरूपैः प्रकृतिरात्मनैवात्मानं बध्नाति एक-
रूपेण ज्ञानाख्येन च त्रिमोचयतीति । यदाहुः ।

धर्मेण गमनमूर्ध्वं गमनमधस्ताद्भवत्यधर्मेण ।

ज्ञानेन चापवर्गो विपर्ययादिष्यते बन्धम् ॥ इति ।

शिष्टं सकलमकलङ्कं चाभ्युदयसिद्धान्तसिद्धमि-
त्युपेक्षितमिति ।

दालितानर्थमूलाय सर्वतत्त्वार्थदर्शिने ।

करुणापूर्णचित्ताय कपिलाय नमो नमः ॥

इति सांख्यार्थतत्त्वप्रदीपिका समाप्ता ॥

अथ सांख्यतत्त्वप्रदीपः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

प्रकृतिं पुरुषं शुद्धं प्रणिपत्य प्रणीयते ।

प्रदीपः सांख्यतत्त्वस्य परोपकृतये मया ॥

इह खलु प्रवाहविध्वस्तोत्तरणोपाया इव सांख्य-
तन्त्राध्ययनपरिश्रमालसास्तत्प्रक्रियाज्ञानतरीविहीनाः
शब्दोदधावनन्यावलम्बनाः सीदन्ति तत्तरणोपायः सक-
लसांख्यप्रक्रियाद्योतको बह्वर्थोऽल्पाक्षरो मया प्रकाश्य-
ते । कापिलतन्त्राध्ययनालसैस्तत्प्रक्रियाजिज्ञासायामिद-
मेव प्रकर्णं सम्यगवलोकनीयमत्युग्रशुभाशुभादृष्टफल-
वत् प्रयत्नं त्रिनैव सर्वमत्रैवाधिगन्तव्यम् अयत्नलब्धेर्धे
यत्नादर्शनात् । उक्तं च सांख्याचार्यैः ।

अक्वे चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् ।

इष्टस्यार्थस्य संसिद्धौ को विद्वान् यत्नमाचरेत् ॥

ऋजुमार्गेण सिद्ध्यतीर्थस्य वक्रेण साधनायोगात्
इति केचित् ।

दुःखत्रयाभिघातोद्विभ्रचित्तास्तास्त्रिवृत्त्युपायमेव ता-
वदभिकामयन्ते । तं चाग्रे दर्शयिष्यामः । दुःख-
त्रयं च आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकं च ।
तत्राध्यात्मिकं द्विधा शारीरं मानसं च वातपित्त-
श्लेष्मणां वैषम्यनिमित्तं शारीरम् कामकोधलोभगोहेर्ष्या-
विषादाविषयाविशेषादर्शनकारणकं मानसम् । आन्नरोपा-
यसाध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखमिति व्यपदिश्यते । बाह्यो-
पायसाध्यमपि दुःखं द्विविधम् । आधिभौतिकमाधिदैविकं
च । तत्राधिभौतिकं मानुषपक्षिमरीसृपस्थावरनिबन्धनम् ।
आधिदैविकं पक्षराक्षसविनायकग्रहाद्यावेशनिमित्तम् ।
सर्वं मानसप्रत्यक्षम् । एतद् दुःखं रजःपरिणामविशेषो नि-
त्यपरिणामित्वादिदमपि नित्यमिति न शक्यते बाधितुम्
तथापि शक्य एव तदभिभवः कर्तुं साधनेन तच्च साधनं
शास्त्रजनितं प्रकृतिपुरुषान्यताज्ञानं नान्यदिति तच्छा-
स्त्रप्रतिपाद्यार्थश्चतुर्विधः तद्यथा कश्चिदर्थः प्रकृति-
रेव न तु कस्यचित् विकृतिर्यथा मूलप्रकृतिः सा सर्व-
स्य मूलमादिकारणं न तु तस्याः कारणान्तरं किञ्चित्
प्रमाणसिद्धं तथात्वे वा मूलक्षतिकारीत्यनवस्था स्यात्
स्वस्यैव स्यकारणत्वे तु तस्यापेक्षया कारणत्वात् स्वस्यैव
पूर्ववर्तित्वं कार्यत्वात् पश्चाद्वर्तित्वमित्यसंभवः । सकारण-

त्वे अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णामित्यजत्वप्रतिपादनपर-
श्रुतिविरोधः स्यात् । सा च प्रकरोतीति प्रकृतिः प्रधानं
सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था ।

कश्चिदर्थः प्रकृतिर्विकृतिश्च तच्च महत्तत्त्वमहङ्कारः
पञ्चतन्मात्राणि चेति सप्तसङ्ख्याको गणः कस्यचित्प्र-
कृतिः कस्यचिद्विकृतिः । तद्यथा महत्तत्त्वमहङ्कारस्य
प्रकृतिर्विकृतिश्च मूलप्रकृतेः तथा अहङ्कारः पञ्चत-
न्मात्राणामिन्द्रियाणां च प्रकृतिर्विकृतिर्महतः तथा पञ्च-
तन्मात्राणि भूतानामाकाशादीनां प्रकृतयो विकृतयश्चा-
हङ्कारस्य । पञ्च महाभूतान्येकादशेन्द्रियाणि चेति षोडश-
सङ्ख्याको गणो विकृतिरेव न तु कस्यचित्प्रकृतिः । ननु
पृथिव्यादीनामपि गोघटवृक्षादयो विकारा उपलभ्यन्ते
तथा तद्विकारविशेषाणां पयोबीजादीनां दध्यङ्कुरादय
इति कथं विकृतित्वमेव तेषामिति चेन्न तत्त्वान्तरोपादा-
नत्वं प्रकृतित्वमिहाभ्युपगतम् न त्वैतेषां तदस्ति स्थौल्ये-
न्द्रियग्राह्यतया गोघटादीनां समानत्वात् न तत्त्वान्तरता
पृथिव्यादिभ्यः । उक्तं च तत्त्वकौमुद्याम् “सर्वेषां गोघटा-
दीनां स्थूलतेन्द्रियग्राह्यता च समेति” न तत्त्वान्तरम् । पुरु-
षस्तु न कस्यचित् प्रकृतिरपरिणामित्वाच्चापि विकृति-
र्नित्यत्वादन्यथा साधनसाध्याभिष्पाक्तिः स्यात् घटवत् ।

प्रमाणविराहिणोऽर्थस्य नृश्रृङ्गसादृश्याभ्युपगमात् । उ-
 क्तप्रमेयसाधकं त्रिविधं प्रमाणमुररीकृतम् प्रत्यक्षमनु-
 मानमाप्तवचनं चेति साङ्ख्याचार्यैः । अन्यत्राद्यङ्गी-
 कृतप्रमाणानामेतेष्वेव त्रिष्वन्तर्भावः । उक्तं च 'सर्व-
 प्रमाणसिद्धत्वादिति' सर्वेषां वाद्यन्तराभ्युपगतानां
 प्रमाणानां सिद्धत्वात् त्रिष्वेवान्तर्भावादित्यर्थः । ननु
 यत्र यत्र प्रत्यक्षमप्रवर्तमानं तत्तदत्यन्ताऽसदिति व्याप्तिः
 सुप्रसिद्धा शशशृङ्गकूर्मलोमादौ एवं प्रधानस्यापि
 प्रत्यक्षासिद्धत्वात् तदत्यन्तासत्त्वमेव युक्तं गगनकुसुमा-
 दीनामिवेति चेन्न नहि यत् प्रत्यक्षागोचरं तदत्यन्तासदि-
 ति व्याप्तिग्रहो युक्तोऽन्यथा गृहान्निर्गतस्य गृहधनपुत्र-
 पशुवनितादीन् सुखसाधनभूतानपश्यतस्तन्नाशानिश्चयज-
 दुःखविप्लुष्टान्तःकरणस्य रुदतो मरणं स्यात् न
 त्वेवमस्ति । किञ्च किं सर्वप्रत्यक्षविषयत्वं सत्त्वे हेतुः
 किञ्चित्प्रत्यक्षविषयत्वं वा ? नाद्यः नहि गृहान्तर-
 देशान्तरकालान्तरगतं वस्तु केनाप्ययोगिना प्रत्य-
 क्षेण विषयीकर्तुं शक्यमन्यथा सर्व एव सर्वज्ञः स्यात्
 परबुद्धेरप्रत्यक्षतया सर्वैः सर्वं प्रत्यक्षेण गृह्यते नवेत्यस-
 र्वज्ञेन निश्चेतुमशक्यतया संशयानिवृत्तेः । नापि चरमः
 व्यभिचारात् नहि नगरस्थेन स्वेनानुपलब्धो गवय एता-

वतैवारण्यकोपलब्धस्य तस्यापलापसम्भवः । उक्तञ्च ली-
लावतीकारेण “सर्वादृष्टेश्च सन्देहात् स्वादृष्टैर्व्यभिचारत”
इति । तस्मात् प्रत्यक्षप्रवृत्तिप्रतिकूलाभावविशिष्टं प्रत्यक्षं
यत्र न प्रवर्तते तदत्यन्तासदिति निश्चेतुं शक्यम् न तु
प्रत्यक्षाप्रवृत्तिमात्रात् अन्यथा पुरुषप्रधानमहत्स्वर्गापूर्व-
देवतादीनामतीन्द्रियाणामत्यन्ताभावः स्यात् । तेन वि-
यति गच्छतः पतत्रिणो ग्रहणेऽतिदूरत्वमेव प्रतिकूलम्
तथा नेत्रगतकजलग्रहणेऽतिसामीप्यम् एवं रूपशब्दादि-
ग्रहणे आन्ध्यबधिरत्वादयः तथा विषयग्रहणे मनसः
कामाद्यभिव्याप्तिः यथा कामाद्यभिव्याप्तमनाः
स्फीतालोकमध्यवर्तिनमिन्द्रियसन्निकृष्टमप्यर्थं न पश्य-
ति । परमाण्वादिविषयतायां सौक्ष्म्यमेव प्रतिकूलम् यतः
प्रणिहितमना अपि तं न पश्यति । भित्त्यादिरवस्तु-
ग्रहणे तद्व्यवधानमेव प्रतिकूलं सम्प्रतिपन्नपदार्थग्रहणे
हस्तादिव्यवधानवत् । क्वचिदभिभवः यथा अहनि
सौरीभिर्भाभिरभिभूतं नक्षत्रसूर्यादिग्रहे चक्षुः समर्थं
न भवति । क्वचित् समानाभिहारः प्रतिकूलं यथा
जलाशयेऽम्बुदविमुक्तजलबिन्दुग्रहणे नेत्रासामर्थ्यम् ।
क्वचिदनुद्भवः यथा क्षीरदध्याद्यवस्थायां दधिघृतादिवि-
वेचनासामर्थ्यम् । एवं सति दृढतरप्रमाणान्तरप्रसिद्धे

वस्तुनि प्रत्यक्षाप्रवृत्तावेतदन्यतमं प्रतिबन्धकं कल्प्यते न तु तदभावादेवाप्रवृत्तिः । उक्तञ्च साङ्ख्यमूलकारेण “सौ क्ष्म्यात् तदनुपलब्धिर्नाभावात्” । ननु क्वचित्प्रत्यक्षप्रसिद्धस्य क्वचित्सन्देहादनुमानविषयता न त्वस्य तदस्तीत्यभाव- एव युक्त इति चेन्न कार्यं हि कारणानुमापकं भवतीति सर्वत्राद्यभिमतम् तथा च महदादिकार्यान्यथानुपपत्त्यैव प्रधानसिद्धिरिति न तदभावो युक्तः । ननु कार्यान्यथानुपपत्त्या कारणसिद्धौ तन्त्रान्तराभिमतकारण- सिद्धिः सेत्स्यति न तु त्वदभिमतप्रधानसिद्धिरिति चेन्न मतपर्यालोचनेन यन्मतं कपिलसूत्रनिबद्धं प्रधानसाध- नानुगुणं तदेव युक्तिसहमन्यत् तु बाह्यमतवत् मताभा- सत्वाद्वाह्यमेव । तद्यथा ‘असतः सजायत’ इति बौद्धमते प्रधानसिद्धिः ‘सतः सजायत’ इति साङ्ख्यमतविरुद्ध- त्वान्न पण्डितमुखमण्डनायालम् सदसतोः कार्यकारण- भावासम्भवात् असदलीकं कारणं सत्त्वादिरूपशब्दा- द्यात्मकं कथं स्यात् सदसतोस्तादात्म्यादर्शनात् कार्यं हि कारणसमवेतं तन्तुपटादिस्थलेषु प्रसिद्धम् तथा च घटोऽसन् पटोऽसन्नित्यसत्समवेतं सर्वो व्यवहर्ता व्यवहरेत् न तु सदिदमिति सत्तावैशिष्ट्येन प्रतीतिः स्यात् । अथ साद्विवर्तोऽयं प्रपञ्च इति यद्वेदान्तिमतम् ।

तदप्यसाधु अनेनापि सतः सजायत इति मतसिद्धिर्न स्यात् । अद्वयस्य सद्वयतया भाने रज्जोः स्रक्खण्डसर्पा-
घात्मना भानवत् भ्रान्तिरेव स्यात् बाधितविषयतया रज्जुसर्पप्रत्ययवत् प्रपञ्चज्ञानस्याप्रमाणतया प्रमारूपं ज्ञानमेवास्तमियात् । न चेष्टापत्तिर्गुरुशिष्योत्तरप्रश्नयोर-
प्रमाणबुद्ध्या व्यवहारमात्रोच्छेदः स्यात् लौकिकवैदिक-
व्यवहारानुष्ठाने च कस्यचित् प्रवृत्त्यनुपपत्त्या भोगापवर्गौ न स्यातामिति तच्छास्त्राप्रामाण्यं स्यात् । अपसिद्धान्तश्च नहि वेदान्तिमते ब्रह्म विवर्ति भवति । उक्तञ्च—

बालान् प्रति विवर्तोऽयं ब्रह्मणः सकलं जगत ।

अविवर्तितमानन्दमास्थिताः कृतिनः सदा ॥ इति ।

सतोऽसजायत इति सतः परमाणोरसद्व्यणुकार्ख्यं कार्यं जायत इति कणभक्षाक्षचरणमतमपि न युक्तिसहम् तथाहि परमाणुर्हि व्यणुकसमवायिकारणम् व्यणुकं चासदित्यसत्त्वाविशेषाच्छशशृङ्गादिसमवायिकारणतापि परमाणौ स्यात् सदसतोः समवायासम्भवाच्च असता तादात्म्ये सतोप्यसत्त्वं स्यात् । नन्वसत्त्वं नाम प्रागभावप्रतियोगित्वं न तु वायुरूपादिवत् त्रिकालासत्त्वमिति चेन्न किमिदं प्रागभावप्रतियोगित्वमसत्त्वम् किं प्रागभावप्रतियोगित्वाद्-
सत्त्वमसत्त्वाद्वा प्रागभावप्रतियोगित्वम् ? नाद्यः सर्वेषां

कार्यपदार्थानामसत्त्वाविशेषेणाकाशपुष्पादिष्विवासत्त्वेनैव व्यवहारः स्यात् तेषामपि प्रागभावप्रतियोगित्वात् तथा च कार्यपदार्थगतगुणसामान्यादीनामुच्छेदः स्यात् तेषां भावधर्मत्वेनासत्त्वेनावस्थानात् । न च कूर्मलोमादेरस्यासतो विशेषः सामान्याद्यभावेन भेदकधर्माभावात् । नापि चरमः असत्त्वात्प्रागभावप्रतियोगित्वे नरश्रृङ्गादीनामपि प्रागभावप्रतियोगित्वं स्यात् प्रागभावस्य च स्वप्रतियोग्युत्पादकत्वानियमेन सर्वेषामसतां सत्त्वं स्यात् सदसद्विभागो जगति दत्तजलाञ्जलिः स्यादिति न तार्किकवैशेषिकमतं विचारसहम् । तस्मात् सतः सजायत इति साङ्ख्यमतमेव युक्तिसहम् । सतः कारणात् स्वोत्पत्तेः प्रागपि सदैव कार्यं कारणव्यापारादभिव्यक्तिमाप्नोति । न च सिद्धसाधनता कारणवैयर्थ्यं चेति वाच्यम् कार्यसत्त्वंऽपि तदभिव्यक्तौ कारणं प्रयोजनवदिति न किञ्चिदवद्यम् । असत्कार्यपक्षे तु कारणवैयर्थ्यं स्फुटमेव न ह्यसतः कारणसम्बन्धो निरूपयितुं शक्यते सम्बद्धमेव सम्बद्धेन जन्यते असम्बद्धस्य जन्यत्वे सर्वस्मात् सर्वं स्यात् कारणनियमोऽस्तमियात् । असत्त्वेत्कार्यं न कारणव्यापारात् सदभवितुमर्हति उक्तञ्च तत्त्वकौमुद्याम्—नहि नीलं शिल्पसहस्रेणापि पीतं कर्तुं श-

कथम् । न च कारणव्यापारात् पूर्वं घटोऽसन् संश्च व्यापारानन्तरमिति घटस्य सत्त्वासत्त्वे धर्मा-
विति वाच्यम् धर्मस्य भावधर्मत्वेन तेनैव धर्मि-
णः सत्त्वं स्वस्थित्यन्यथानुपपत्त्या साधितमिति
सदेव कार्यं कारणव्यापारादूर्ध्वमिव प्रागपि । का-
रणव्यापारस्तु तदभिव्यक्तावनन्यथासिद्धः अन्य-
त्रापि कारणव्यापारादभिव्यक्तिरेव दृश्यते यथाऽव-
घातेन धान्येषु तण्डुलानाम् अवपीडनेन तिलेषु तैलस्य
दोहनेन सौरभेयीणां पयस इति । असदुत्पत्तौ तु न दृष्टा-
न्तोऽस्ति तस्मात् सदेव कार्यं कारणव्यापारेणाभिव्यज्यते ।
असता कारणसम्बन्धासम्भवात् न तस्य तदुत्पादकत्वम्
उक्तञ्च साङ्ख्याचार्यैः

असत्त्वान्नास्ति सम्बन्धः कारणैः सत्त्वसङ्घिभिः ॥

असम्बद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिः ॥

किञ्च सम्बद्धमपि तदेव करोति यत्र यत् कारणं
शक्तम् शक्तिश्च कार्यैकाधिगम्या यथा चक्षुषैव रूप-
ज्ञानं भवति नेन्द्रियान्तरेणेतीदमेव तत्र शक्तमि-
त्यधिगम्यते । तथा च सा शक्तिः शक्तकारणा-
श्रया शक्यकार्याश्रया सर्वत्र वा स्यात् ? अन्त्ये सर्वस्मात्
सर्वं स्यात् । अथ कार्ये सा शक्तिस्तदा कथमसतः कार्य-

स्य शक्त्याश्रयता तथा च शक्तेन शक्यमुत्पाद्यते श-
क्यं च कारणात्मकम् कारणं च सदिति कथं तदभिन्नं
कार्यमसत्स्यात् 'उक्तञ्च शक्तस्य शक्यकरणादिति' ।
उपादानोपादेयभावग्रहणाच्च न भेदस्तन्तुपटयोर्यथाभेदो
न तयोरुपादानोपादेयभावो यथाश्ववृक्षयोः । इतोऽपि ना-
र्थान्तरत्वं तन्तुपटयोः संयोगाप्राप्त्यदर्शनात् अर्थान्तरत्वे
संयोगो दृष्टो रज्जुघटकुण्डबदरादौ अप्राप्तिरपि दृष्टा सुभे-
रुविन्ध्ययोरिव इह च संयोगाप्राप्त्योरभावान्न तन्तुभ्यो-
ऽर्थान्तरं पटः । कार्यकारणयोरभेदसाधकं प्रमाणं चौक्तं
साङ्ख्याचार्यैः तद्यथा न पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते तद्धर्मत्वा-
त् इह यद्यतो भिद्यते तत् तस्य धर्मो न भवति यथा
गौरश्वस्य धर्मश्च पटस्तन्तूनान्तस्मान्नाथान्तरम् । गुरुत्वा-
न्तराग्रहणादपि न कारणादर्थान्तरं कार्यम् । एवमभेदे सिद्धे
तन्तव एव तेनतेन संस्थानविशेषेण परिणताः पटो न तु
पटस्तन्तुभ्योऽर्थान्तरम् । न चात्माश्रयबुद्धिभेदादर्थक्रिया-
भेदाच्च भेदसिद्धिः कार्यकारणयोरिति वाच्यम् एकस्मि-
न्नपि विशेषान्तराविर्भावतिरोभावाभ्यामात्माश्रयार्थक्रिया-
बुद्धिभेदसम्भवान्न तदन्यथानुपपत्त्या भेदसिद्धिः । तत्र
एकस्यापि कूर्मस्यावयवा निःसरन्त्याविर्भवन्ति त एव
कूर्मशरीरे निविशमानास्तिरोभवन्ति नहि ते कूर्मावयवा

उत्पद्यन्ते ध्वंसन्ते वा एवमेकस्यापि सुवर्णस्य मृदो वा कटककुण्डलादयो घटादयो निःसरन्त उत्पन्ना इति व्यवहारं भजन्ते त एव निविशमानास्तिरोभवन्ति नश्यन्तीत्युच्यन्ते न पुनः सदसतोर्निरोधोत्पादयोर्निर्दर्शनमस्ति । उक्तं च भगवता नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इति । यथा सङ्कोचविकाशवज्र्यः स्वावयवेभ्यः कूर्मो न भिद्यते तथा मृत्सुवर्णादिभ्योऽपि कटककुण्डलादयो न भिन्नाः । न च नाम बुध्यर्थक्रियाभेदात् कार्यकारणयोर्भेदासिद्धिरिति वाच्यम् नटे व्यभिचारात् । नटो हि दशरथोहं रामोहं युधिष्ठिरोऽहमिति स्वयमनन्तनामा भूत्वा नामान्तरेण वेशान्तरमर्थक्रियान्तरंश्च कुरुते तथा च सत्यपि भेदत्रये नटभेदादर्शनात् यथाहुः—

रूपमथो अपि कार्यमथो

अभिध्रापि नटस्य पृथग्विदिता ।

न पृथक्त्वमुपैति नटः किमिति

प्रतिवाच्यमवश्यमिदं कुशलैः ॥

एकस्यापि वह्नेर्दाहकत्वपाचकत्वभेदेन नानार्थक्रियाकारित्वं दृश्यते न ह्येतावता वह्निर्भेदमधिगच्छति एकैकस्य तृणस्यातपवृष्ट्यादिनिवृत्तावसामर्थ्येऽपि बहूनि मिलित्वावस्थाविशेषमवाप्य यथा तान्येव तन्निवृत्तौ सामर्थ्यमधि-

गच्छन्ति तथैक एव तन्तुः प्रावरणाद्यर्थक्रियाऽसमर्थोपि
 मिलितास्त एवावस्थाविकोषं प्राप्याविर्भूतपटभावाः प्राव-
 रणाद्यर्थक्रियां करिष्यन्ति तस्मात्सदेव कार्यं कारणात्
 तदभिव्यक्तिरिति । नन्वाविर्भावः कारणव्यापारात्पूर्वं
 सन्नसन् वा ? आद्ये कारणव्यापारासम्भवः नहि सदु-
 त्पत्तौ केनापि कारणानि व्यापार्यन्ते । अन्त्ये प्राप्तमसदु-
 त्पादनत्वमिति चेन्न तवापि केयमुत्पत्तिः सत्यसती वा ?
 आद्ये न कारणप्रयोजनं पश्यामः । अन्त्येऽसदुत्पत्तिरुत्प-
 द्यत इति तदुत्पत्तेरप्युत्पत्त्यन्तरं तत्राप्यन्यदिति स्फुटै-
 वानवस्था । अथ पटात् तदुत्पत्तिर्नातिरिच्यते तदा पट
 इत्युक्ते पुनरुत्पद्यते इति न वाच्यं पौनरुक्त्यात् तथोत्पद्यते
 इत्युक्त्वा पुनः पट इति न वाच्यं पूर्वोक्तदोषादेव पटो
 विनश्यतीत्यपि न वाच्यं विरोधात् तस्मात्स्वमत्तासमवायो
 वा स्वकारणसमवायो वा पटोत्पत्तिः समवायस्य च नित्यत्वे-
 न सर्वथापि न पटोत्पत्तिः सम्भवति न तदर्थञ्च कारणानि
 व्यापार्यन्ते तथा च सत एव पटादेराविर्भावे कारणापे-
 क्षेति न किञ्चिदवद्यम् । न च पटादिकार्यरूपेण कारणस-
 म्बन्धस्तस्याक्रियत्वात् क्रियासम्बधित्वात्कारणान्यथा
 कारकत्वक्षतिः स्यात् तस्मात्सत्कार्यमिति स्थितम् ।

दुःखत्रयाभिभवसाधनं प्रकृतिपुरुषान्यताज्ञानं तदु-

पयोगित्वात् व्यक्तवैरूप्यं प्रतिपादनीयम् । तच्च व्यक्तं पृ-
थिव्यादि तच्चाव्यक्तात्प्रधानाद्विलक्षणम् यत इदं सकार-
णकं तत एवानित्यं पराभिमतविनाशसामग्र्या तिरोभ-
वति । अव्यापकं च कारणं हि कार्यं व्याप्नोति न तु
कार्यं कारणम् । साक्रियं च बुद्ध्यादयः पूर्वपूर्वोपात्तं देहं परि-
त्यजन्ति देहान्तरं चोपाददते सैव तेषां क्रिया पृथिव्यादी-
नां क्रिया परिणामरूपेण प्रसिद्धैव । प्रतिपुरुषं बुद्ध्यादिभे-
दादनेकम् तथा घटशरीरादिभेदेन पृथिव्याद्यप्यनेकम् ।
स्वकारणाश्रितम् यद्यपि बुद्ध्यादीनां प्रधानभेदाभावात् ना-
श्रयाश्रयिभावस्तथापि कथञ्चित् भेदत्रिवक्ष्याश्रयाश्रयिभावो
यथेह वने तिलकाः । सावयवमवयवावयविसंयोगसंयोगि
बुद्धिप्रधानयोस्तु न संयोगस्तादात्म्यात् नापि सत्त्वरज-
स्तमसां संयोगः अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः संयोगस्तदभावात् ।
नित्यमेव परतन्त्रं स्वकार्येऽहङ्काराख्ये जनयितव्ये प्रकृ-
त्या पूरमपेक्षते अन्यथा क्षीणा सती नाहङ्कारं जनयितुं
क्षमा भवति तथाहङ्कारोऽपि स्वकार्ये प्रकृत्या पूरमपे-
क्षते एवं कारणमात्रं स्वकार्ये जनयितव्ये तदपेक्षां
कुरुते तथा च स्वकार्ये जनयितव्ये परतन्त्रं व्यक्तम् ।
यत इत्यभिव्याप्य यदुक्तं तद्विपरीतमव्यक्तम् यद्यप्य-
व्यक्तस्य परिणामलक्षणाक्रियास्ति तथापि न परिस्पन्दः ॥

इदानीं व्यक्ताव्यक्तयोः साधर्म्यं पुरुषाच्च वैधर्म्यं प्रतिपादनीयम् । व्यक्तं हि त्रिगुणं त्रयो गुणाः सुखदुःख-
मोहात्मका अस्येति । अत्र कार्यकारणयोरभेदात् सुखादि-
शब्दैः सत्त्वादयोऽभिधीयन्ते त्रिगुणमित्युक्त्या सत्त्वादी-
नामात्मगुणत्वं पराभिमतमपाकृतं वेदितव्यम् । तथा अ-
विवेकि यथा प्रधानं सतो न विविच्यते तथा महदादयोऽपि
प्रधानान्न विविच्यन्ते तत्स्वरूपत्वात् । यद्वा संभूयकारिता-
ऽविवेकः नह्येकं किञ्चित्कार्यं जनयितुं क्षमं भवंत्यपि तु
संभूय सर्वः सर्वं करोति । एवमचेतनं प्रधानबुद्ध्यादयः
सर्वे अचेतना तथा प्रसवरूपधर्मवन्तः । एते व्यक्तधर्माः
कथितास्त एवाव्यक्तस्यापीत्यत्रगन्तव्यमिदमेव व्यक्ता-
व्यक्तयोः साधर्म्यम् ॥

एते साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां व्यक्ताव्यक्ते निरूपिते तदु-
भयगतधर्मराहितत्वात् विपरीतः पुरुष इति पुरुषस्य
व्यक्ताव्यक्तवैधर्म्यम् । नन्वहेतुमत्त्वनित्यत्वादि प्रधान-
साधर्म्यं पुरुषस्य प्रतीयते तथाचानेकत्वं व्यक्तसाधर्म्यमेवं-
सति कथं व्यक्ताव्यक्तविपरीतः पुरुष इति चेन्न अहे-
तुमत्त्वादिसाधर्म्येऽप्यत्रैगुण्याद्यस्यास्त्येव वैधर्म्यमिति न
दोषः । न च त्रैगुण्यमप्रसिद्धम् प्रीत्यप्रीतिविषादात्मका
गुणा इति सांख्याचार्याः । अत्र क्रमेण प्रीतिः सुखं

तदेव सत्त्वम् तथा अप्रीतिर्दुःखमप्रीत्यात्मको रजो गुणः
 एवं त्रिषादो मोहो त्रिषादात्मकस्तमोगुणः । यन्मते प्री-
 तिर्दुःखाभावः तथा दुःखमपि प्रीत्यभावस्तन्निवृत्त्यर्थं
 मूलकारेणात्मग्रहणं कृतमात्मशब्दस्य भावतत्त्वेन नेत-
 रंतराश्रयस्तथासत्यैकस्यापि सिद्धिर्न स्यात् । प्रकाश-
 प्रवृत्तिनियमनमेषां क्रमेण प्रयोजनमप्यवगन्तव्यम् ।
 क्रियात्मकेन रजसा लघु सत्त्वं सर्वत्र नीतं स्यादतिवायु-
 ना तूलावयववद्यदि गुरुणा तमसा नियमनं न स्या-
 त्तमोनियनं तु क्वचिदेव प्रवर्तयति ततस्तमो नियमा-
 र्थम् । अन्योन्याभिभववृत्तयः । एतेषामन्यतमेनार्थव-
 शाद्ब्रूतेनान्यतममभिभूयते तद्यथा सत्त्वं रजस्तमसी
 अभिभूयाऽऽत्मनः शान्तां वृत्तिमधिगच्छति तथा रजः
 सत्त्वरजसी अभिभूय घोरां वृत्तिमेति एवं तमः सत्त्व-
 रजसी अभिभूय मूढामिति । तथाऽन्योन्याश्रयवृत्तयः ।
 यथाहुः सत्त्वं प्रवृत्तिनियमावाश्रित्य रजस्तमसोः प्रका-
 शेनोपकरोति रजः प्रकाशनियमावाश्रित्य प्रवृत्त्येतरयोः
 तमः प्रकाशप्रवृत्ती आश्रित्य नियमनेतरयोरिति । तथा
 अन्योन्यजननवृत्तयः । अन्यतमोऽन्यतमं जनयति ज-
 ननमत्र परिमाणः स च गुणानां सदृशरूपः । अत
 एव न हेतुमत्त्वं तत्त्वान्तरस्य हेतोरभावात् । नाप्यनि-

त्यत्वं तत्त्वान्तरे लयाभावात् । अन्योन्यसंज्ञाव्यभिचारिणश्च । उक्तञ्च

अन्योन्यामिथुनाः सर्वे सर्वे सर्वत्रगामिनः ।

रजसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः ॥

तमसश्चापि मिथुने ते सत्त्वरजसी उभे ।

मिथुनवृत्तित्वं सहचाराव्यभिचारित्वम् ॥

उभयोः सत्त्वरजसोर्मिथुनं तम उच्यते ।

नैषामादिः संप्रयोगो त्रियोगो बोधलभ्यते ॥ इति ।

नियतकृत्यं तु तेषामिदं लघुत्वं प्रकाशकत्वं च सत्त्वस्यैव न तु तयोः कस्यचित् तत्रोर्ध्वगमनहेतुभूतो धर्मो लाघवं गौरवासहवर्ति यतोऽग्नेरूर्ध्वज्वाला गतिर्भवति तदेव कस्यचित्तिर्यग्गमने हेतुर्यथा वायोः । एवं करणानां वृत्तिकुशलताहेतुर्लाघवं गुरुत्वे तु तानि मन्दानि स्युरिति सत्त्वस्य प्रकाशात्मकत्वमुक्तम् । सत्त्वतमसी अक्रियतया स्वकार्योत्पादनेऽवसीदन्ती रजसोपष्टेभ्येते । अवसादाद्विमुच्योत्साहे प्रयत्नवती क्रियेते । उक्तं च

सत्त्वं लघु प्रकाशकामिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः ।

कुत उपष्टम्भकं यतश्चलमिति । रजश्चलतया सर्वतस्त्रैगुण्यं चालयेद्यदि गुरुणा आवृण्वता तमसा तत्र प्रतिबन्धो न स्यात् तमसा तु ततस्ततो व्यावृत्त्य

क्वचिदेव प्रवर्त्यते इति नियामकं तमः । यथाहुः गुरु
 वरणकमेव तम इति । तथाच लघु प्रकाशकं सत्त्वमेव
 उपष्टम्भकं चलं च रज एव गुरु वरणकं तम एव । ननु
 परस्परं विरोधशीलानां गुणानां सुन्दोपसुन्दन्यायेन पर-
 स्परं बाध एव युक्तो न त्वेककार्यकर्तृत्वमिति चेत् न
 एवंभूतानामप्येककार्यकर्तृतायाः प्रदर्शनात् । तद्यथा
 वर्त्तितैले अनलविरोधिनी अथानलेन मिलित्वा रूपप्र-
 काशलक्षणं कार्यं कुरुतः यथाच वातपित्तश्लेष्माणः
 परस्परं विरोधशीला अपि मिलिताः सन्तः शरीरधा-
 रणकार्यकारिणः तथा सत्त्वरजस्तमांसि विरुद्धशीला-
 न्यपि सह वर्त्सन्ति मिलित्वा चैकं कार्यं करि-
 ष्यन्ति च पुरुषार्थवशात् । उक्तञ्च प्रदीपवच्चार्थतो
 वृत्तिरिति । गुणानां प्रधानात्मकत्वादैक्येऽप्यभि-
 भाव्याभिभावकरूपेण नानात्वम् । उक्तं एकैव स्त्री
 गुणकुलरूपशालिषौवनसम्पन्ना स्वामिनं सुखाकरोति
 तत् कस्य हेतोस्तं प्रति तस्याः सुखरूपसमुद्भवात्
 सैव सपत्नीर्दुःखाकरोति तत्कस्यहेतोस्तां प्रति तस्याः
 दुःखरूपसमुद्भवात् एवं पुरुषान्तरं तामविन्दमानं सैव
 मोहयति तत्कस्य हेतोस्तं प्रति तस्याः मोहरूपस-
 मुद्भवात् । अनया स्त्रिया सर्वे भावा व्याख्याताः । तत्र

यत्सुखकारणं तत्सुखात्मकं सत्त्वम् एवं यत् दुःखकारणं
 तत् दुःखात्मकं रजः तथा यन्मोहहेतुस्तन्मोहात्मकं
 तमः । तस्मात्कारणव्यापारात्सदेव कार्यं पूर्वम् । तदेव
 पुनस्तद्व्यापारादाविर्भवति यथा सन्त्येव कूर्माङ्गानि निः-
 सरन्ति विभज्यन्ते इदं कूर्मशरीरमेतानि तदङ्गानि तेन
 तानि सङ्कोचिनानि तस्मिन्नव्यक्तीभवन्ति तथा मृ-
 त्सुवर्णादिभ्यः सन्त्येव घटकुण्डलादीन्याविर्भवन्ति वि-
 भज्यन्ते इयं मृदयं तत्कार्यो घट इत्यादि । तथा
 सन्त्येव पृथिव्यादीनि कारणान्तन्मात्रादाविर्भवन्ति वि-
 भज्यन्ते इदमस्य कारणमिदमस्य कार्यमिति तथा
 सन्त्येव तन्मात्राण्यहङ्कारादाविर्भवन्ति विभज्यन्ते एवं
 सन्नेवाहङ्कारो महतोऽभिव्यक्तिभेति सन्नेव च महान्मूल-
 प्रकृतेरभिव्यक्तिं याति । एवं कारणभूतात्परमाव्यक्ता-
 त्साक्षात्पारम्पर्येण समन्वितस्य कार्यभूतस्य प्रपञ्चस्य
 विभागः । सर्गमात्रं मृत्पिण्डं हेमपिण्डं वा विशन्तो
 घटकुण्डलादयोऽव्यक्तीभवन्ति कारणरूपेणाभिव्यक्ता
 अपि कार्यरूपेणानभिव्यक्ती भवन्ति तथा पृथिव्यादय-
 स्तन्मात्राणि विशन्तः स्वस्वरूपेण तन्मात्राण्यभिव्यक्तय-
 न्ति स्वस्वरूपेण कारणमभिव्यक्तमपि कार्यस्वरूपं स्व-
 कीयं स्वस्मिन्नभिव्यक्तयति तन्मात्राणि तथाहङ्कारं वि-

शन्त्यहङ्कारं स्वापेक्षयाऽव्यक्तयन्ति तथाहङ्कारो महान्तं
 विशन् महान्तमव्यक्तयति महान्प्रधानं स्वकारणं विशन्
 तदव्यक्तयति प्रधानस्य तु न क्वचित्प्रवेशोऽकारणत्वाद-
 पि तु तत्सर्वकार्याणामव्यक्तम् कारणम् एवमत्रिभागः ।
 प्रकृतौ विश्वस्यैवं विभागाविभागौ ।

केचन अव्यक्तं वा महान्तं वाहङ्कारं वा इन्द्रिया-
 णि वा भूतानि वा आत्मत्वेनादाय तानेवोपासते ते
 तु वक्ष्यमाणरीत्याऽपाकरणीयाः । अव्यक्तादेर्व्यतिरिक्तः
 पुरुषोऽस्ति अव्यक्तमहदहङ्कारादयः परार्थाः कुतः स-
 ङ्घातत्वात् यः सङ्घातो भवति स परार्थो दृष्टस्तैलता-
 म्बूलघृतदधिदुग्धान्नवस्त्रादिवत् सुखदुःखमोहात्मकत्वेन
 सर्वे सङ्घातास्तथाच यदर्थं सङ्घाताः स एव पुरुषः ।
 ननु शयनासनादिः सङ्घातः सङ्घातशरीरादिपरार्थो दृष्टो
 न त्वात्मानं प्रति परार्थः तस्मात्सङ्घातान्तरमेव साधये-
 युर्नासंहतमात्मानमिति यदुक्तम् तन्न साधु सङ्घातस्य स-
 ङ्घातान्तरार्थत्वे तस्यापि सङ्घातत्वात्संघातान्तरार्थता
 तस्यापि सङ्घानत्वात्तथात्वं तस्यापि तथात्वमित्यनव-
 स्था दुस्तरा स्यात् । किञ्च सङ्घातस्य पारार्थ्यमात्रेण
 व्याप्तिर्न तु सङ्घातपारार्थ्येन । न च दृष्टान्तदृष्टत्वात्तथा
 कल्प्यत इति वाच्यम् । दृष्टान्तदृष्टयावद्दर्माणां दार्ष्टी-

न्तिके साधनायानुमानमिच्छतो दृष्टान्तमहानसादिगत-
महानसत्त्वादेः पर्वतादावभावात्सर्वानुमानोच्छेदः स्यात् ।
यथाहुः त्रिगुणत्वादयो हि धर्मा सङ्घातत्वेन व्याप्ताः ते
तु अस्मिन्परे व्यावर्तमानास्त्रैगुण्यादि व्यावर्तयन्ति
ब्राह्मण्यमिव निवर्तमानं कठत्वादिकम् । अधिष्ठानादपि
पुरुषास्तित्वं सिद्ध्यति त्रिगुणात्मकानां बुद्ध्यादीनामधि-
ष्ठीयमानत्वात् यथा रथादिर्यन्त्रादिभिरधिष्ठीयते तथा
सुखदुःखमोहात्मकं बुद्ध्यादि परेणाधिष्ठातव्यम् । भो-
क्तृभावादपि पुरुषास्तित्वमवसेयम् भोग्ये हि सुखदुःखे
अनुकूलप्रतिकूलवेदनीये प्रत्यात्ममनुभूयेते तेनानयोर-
नुकूलतया प्रतिकूलतया वाऽनुभवित्रा केनचिद्भवित-
व्यम् । न च बुद्ध्यादिरेव तथेति वाच्यम् । तेषां सुखा-
द्यात्मकत्वेन स्वेनैव स्ववेदने आत्माश्रयः स्यात् । कैव-
ल्यार्थं प्रवृत्तेरपि पुरुषास्तित्वं सिद्धम् दुःखत्रयात्यन्तिक-
निवृत्तिलक्षणं कैवल्यं न तावद्बुद्ध्यादीनां ते हि सुख-
दुःखमोहात्मकाः कथं स्वभावाद्धियोजयितुं शक्याः त-
स्मात्कैवल्यार्थमागमानां महाधियां च प्रवृत्तेरस्ति बु-
द्ध्याद्यतिरिक्त आत्मेति पुरुषास्तित्वं सिद्धम् । ननु
भवत्वेवं बुद्ध्याद्यतिरिक्तात्मसिद्धिस्तथापि स किं प्रति-
शरीरं भिन्न एक एव वेति चेद्भिन्न एवेति ब्रूमः जन्म-

मरणादिव्यवस्थान्यथानुपपत्त्या बहुत्वस्यैव सम्भवात् ।
उक्तं च सांख्याचार्यैः !

जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च ।
पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव ॥

जातिविशिष्टाभिरपूर्वाभिर्देहेन्द्रियमनोहृङ्कारबुद्धिवे-
दनाभिः पुरुषस्याभिसम्बन्धो जन्म न तु पुरुषस्य प-
रिणामस्तस्यापरिणामित्वात् तेषामेव च देहादीनामुपा-
त्तानां परित्यागो मरणं न त्वात्मनो विनाशस्तस्य
कूटस्थस्य नित्यत्वात् । बुद्ध्यादीनि करणानि त्रयोदश
तेषां जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमो व्यवस्था सा त्वियं
शर्वशरीरेष्वेकस्मिन्पुरुषे न सम्भवति तथासत्येकस्मि-
न्सुखिनि सर्वे सुखिनः स्युः दुःखिनि वा दुःखिनो भवेयुः
तथा एकस्मिन् म्रियमाणे सर्वे म्रियेरन् जायमाने च
जायेरन् एवमेकस्मिन्नन्धबधिरादौ सर्वे एव तथा स्युः
न त्वेवमस्ति तथा एकस्मिन्विचित्ते सर्वे विचित्ताः
स्युरित्यव्यवस्था पुरुषभेदे तु सम्यगुपपद्यते व्यवस्था । न-
चैकस्मिन्नपि पुरुषे देहान्तरोपाधिवशात् उपपद्यत एव
व्यवस्थेति वाच्यम् करचरणस्तनादिभेदेनापि जन्मम-
रणादिव्यवस्था स्यात् । गुणत्रयविपर्ययादपि पुरुषबहु-
त्वमत्रसेयम् । तद्यथा केचित्सत्त्वबहुलाः यथोद्ध्वंसोत-

सः केचिद्रजौबहुलाः यथा मनुष्याः केचित्तमोबहुलाः
यथा तिर्यग्योनयः ।

पुरुषस्य बहुत्ववदत्रिगुणत्वं त्रिवेकित्वमविषयत्व-
मसाधारणत्वं चेतनत्वमप्रसवधर्मित्वं साक्षित्वादिकमपि
बोद्धव्यम् ।

प्रधानपुरुषयोः संयोगकृतोऽयं सर्गः स चापेक्षां
विना भिन्नयोर्न सम्भवति अपेक्षा च स्वदर्शनार्थं पुरुषेण
प्रधानस्य प्रधानं हि विषयात्मकतया भोग्यम् भोगश्च
भोक्तारमन्तरेण न भवतीति भोक्तृपेक्षा प्रधानस्य पुरुष-
स्य स्वकैवल्यार्थं प्रधानापेक्षा प्रधानेन हि भोग्येन स-
म्भिन्नः पुरुषस्तद्गतं दुःखत्रयं स्वात्मन्यभिमन्यमानः
कैवल्यं प्रार्थयते तत्तु सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिकारणकं
सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिश्च प्रधानमन्तरा न भवतीति पुरु-
षस्य प्रधानापेक्षा पङ्ग्वन्धवदुःभयोः संयोगः भोगाया-
नादिपरम्परासंयुक्तोपि कैवल्याय पुनः संयुज्यते स च
संयोगो महदादिसर्गमन्तरेण भोगाववर्गयोः समर्थो न
भवतीति संयोग एव महदादिसर्गं करोति । उक्तञ्च ।

प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्रणश्च षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥

एकादशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि चेति षोडशसंख्या-

मितो गणः षोडशकः । उक्तञ्च तत्र शब्दतन्मात्रा-
दाकाशं शब्दगुणम्, शब्दतन्मात्रसाहिताच्च स्पर्शतन्मा-
त्राद्वायुः शब्दस्पर्शगुणः, शब्दस्पर्शतन्मात्रसाहिताद्रूपत-
न्मात्रात्तेजः शब्दस्पर्शरूपगुणं, शब्दस्पर्शरूपतन्मात्र-
साहिताद्रसतन्मात्राच्छब्दस्पर्शरूपरसगुणं जलम्, शब्द-
स्पर्शरूपरसतन्मात्रसाहिताद्रन्धतन्मात्राच्छब्दस्पर्शरूप-
रसगन्धगुणा पृथिवी जायते ।

अध्यवसायो बुद्धिः क्रियाक्रियावतोरभेदविवक्षया
व्यपदेशः । धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यमिति सात्त्विकाः
बुद्धिधर्माः एतद्विपरीतास्त्वधर्मादयस्तामसाः । बुद्धि-
धर्मादैश्वर्यादणिमादिप्रादुर्भावः । तच्च

अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा ।

प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्टसिद्धयः ॥ इति ।

नन्वेकादशक इन्द्रियगणः पञ्चतन्मात्रकं चेति
द्वित्रिधः प्रवर्तते सर्गोऽहङ्कारात् तथा चैकस्मादहङ्कारात्
कारणात्कथं प्रकाशजडात्मको विलक्षणः सर्ग इति यदु-
क्तं तन्न सुन्दरम् प्रकाशलाघवाभ्यामेकादशक इन्द्रिय-
गणः सात्त्विकादहङ्काराद्भवति भूतादेस्त्वहङ्कारात् ताम-
सात्तन्मात्रगणः । यद्यप्येकोऽहङ्कारस्तथापि गुणोद्भवाभि-
भवाभ्यां भिन्नं कार्यं करोति । ननु यदि सत्त्वतमो-

भ्यामेव सर्गः कृतं तर्हि रजसा अकिञ्चित्करेणेति चेन्न
 तैजसादुभयमिति मूलकारः तैजसादुभयं गणद्वयं भ-
 वति सर्गद्वयं सत्त्वतमसोरिति । यद्यपि रजसो न का-
 र्यान्तरमस्ति तथापि सत्त्वतमसी स्वयमक्रिये समर्थे
 अपि न कार्यं कुरुनो रजसा चालिते तु तत्प्रसादा-
 त् प्राप्तक्रिये स्वकार्योत्पादने समर्थे भवत इति राजसा-
 दुभयम् । यथाहुः उभयस्मिन्नपि कार्ये सत्त्वतमसोः
 क्रियोत्पादनद्वारेणास्ति रजसः कारणत्वमिति न व्यर्थं
 रज इति । इन्द्रियविचारस्तु तत्त्वदीपे कृत इति विस्त-
 रभयान्नेह प्रतन्यते । महदहङ्कारमनांस्यन्तरिन्द्रियाणि
 तानि स्वलक्षणानि स्वमसाधारणं लक्षणं येषां तानि
 स्वलक्षणानि तच्च महतोऽध्यवसायः अहङ्कारस्याभिमा-
 नः सङ्कल्पो मनसो वृत्तिर्व्यापारः । एतेषां वृत्तिद्वैवि-
 ध्यं साधारणत्वासाधारणत्वाभ्यामाह सैषा भवत्यसामा-
 न्या इति । एषोक्ताऽसाधारणी वृत्तिः साधारणी वृत्ति-
 स्तु करणानां प्राणाद्या वायवः पञ्च करणत्रयस्य पञ्च
 वायवो वृत्तिर्जीवनं तद्भावे भावात् अभावे चाभावात् ।
 तत्र प्राणो नासाग्रहृन्नाभिपादाङ्गुष्ठवृत्तिः अपानः कृ-
 काटिकापृष्ठपार्श्वपायूपस्थवृत्तिः समानो हृन्नाभिसर्वस-
 न्धिवृत्तिः उदानो हृत्कण्ठतालमूर्धभ्रूमध्यवृत्तिः व्यान-

स्त्वग्वृत्तिरिति पञ्च वायवः ।

अत्रिद्या पञ्चविधा तथाहि अत्रिद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशा यथासंख्यं तमोमोहमहामोहतामिस्रान्धतामिस्रसंज्ञका चेति पञ्चपर्वा ।

प्रत्ययसर्गतद्भेदास्त्वतिविस्तरभयात्सन्तोऽपि न निदर्श्यन्तं प्रत्ययसर्गो बुद्धिसर्गः उक्तञ्च एष प्रत्ययसर्गो विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः । प्रतीयतेऽनेनेति प्रत्ययो बुद्धिस्तस्य सर्गः प्रत्ययसर्गः । दैवसर्गस्तु मूलकारणैव स्पष्टो निरुक्तः । स च अष्टत्रिकल्पो दैवः सर्गः ब्राह्मप्राजापत्यैन्द्रपैत्र्यगान्धर्वयाक्षराक्षसपैशाच इत्यष्टत्रिकल्पो दैवसर्गः । निर्यग्योनयश्च पञ्चविधा भवन्ति पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावराः । मानुषश्चैकविधः ब्राह्मणत्वाद्यवन्तरजातिभेदाविवक्षया संस्थानस्य चतुर्ष्वप्यविशेषादिति ॥

ननु प्राधानिकोऽयं सर्गः प्रधानं च जडं कथं स्वार्थं परार्थं वा प्रवृत्तिं कर्तुमर्हति तस्मात्केनचिच्चेतनेन प्रकृत्यधिष्ठात्रा भवितव्यम् । न च क्षेत्रज्ञास्तथा तेषां प्रकृतिस्वरूपानभिज्ञत्वात् तस्मादस्ति प्रकृतेरधिष्ठाता कश्चित्सर्वज्ञः स एवेश्वर इति चेन्न अचेतनमपि प्रयोजनवशात् प्रवर्तमानं दृष्टं यथा वत्सत्रिवृद्ध्यर्थमचेतनम-

पि क्षीरं प्रवर्तते तथा जडापि प्रकृतिः पुरुषविमोक्षाय प्रवर्तिष्यते । किञ्चाभोक्तुरीश्वरस्य प्रवृत्तौ न करुणां विनाऽन्यत् प्रयोजनं पश्यामः । सा च निरुपाधिपरदुःखप्रहाणेच्छा सृष्टेः पूर्वं प्राण्यभावादेव तत्सम्बन्धिदुःखाभावात् कस्य निवृत्तौ प्रवृत्तिः स्यादीश्वरस्य । न च सर्गानन्तरमीश्वरप्रवृत्तिः सर्गस्य जातत्वादेव नेश्वरप्रयोजनं पश्यामः । न च दुःखनिवृत्तिः प्रयोजनं तदर्थं तत्प्रवृत्तौ जगति कोऽपि दुःखी न स्यात् । उक्तञ्च प्रेक्षावतः प्रवृत्तेः स्वार्थकारुण्याभ्यां व्याप्तत्वात् ते च जगत्सर्गाद्व्यावर्तमाने प्रेक्षावत्प्रवृत्तिपूर्वकत्वमपि निवर्तयतः न ह्याप्तसकलेप्सितस्य भगवतो जगत्सृजतः किमप्यभिलषितं भवति नापि कारुण्यादस्य सर्गे प्रवृत्तिः प्राक्सर्गाजीवानामिन्द्रियशरीरविषयानुत्पत्तौ दुःखाभावेन कस्य प्रहाणेच्छा कारुण्येन सृष्टिः सृष्ट्या च कारुण्यमिति परस्पराश्रयः । अपि च करुणया प्रवृत्तः सुखिन एव जन्तून्सृजेत् न दरिद्रान् । न च कर्मवैचित्र्यात् जगद्वैचित्र्यम् तर्हि कृतमीश्वरेण तत एव जगद्वैचित्र्योपपत्तेः प्रवृत्तस्तु पारार्थ्यप्रयोजनवशात् जडस्यापि दृश्यते वत्सत्रिवृद्धिनिमित्तं दुग्धस्येव ।

ननु भवतु प्रकृतेः प्रवर्तकः पुरुषार्थो निवर्तकं

न तु कमपि पश्याम इति चेन्न यथा नर्तकी परिषज्यो
नृत्यं दर्शयित्वा स्वयमेव निवर्तते न तु तस्याः स्वनि-
वृत्तौ निवर्तकान्तरापेक्षा तथा शब्दाद्यात्मकं स्वस्वरूपं
पुरुषाद्भेदेन प्रकाश्य साधितपुरुषप्रयोजना स्वयमेव
निवर्तते प्रकृतिः । यथाहुः सांख्याचार्याः ।

रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते यथा नर्तकी नृत्यात् ।

पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाश्य त्रिनिवर्तते प्रकृतिः ॥

ननु यथा दर्शितनृत्या नर्तकी द्रष्टृकौतुहलात्पुनः प्रवर्त-
ते तथा प्रकृतिरपि पुरुषायात्मानं दर्शयित्वा निवृत्तापि
पुनश्चेत् प्रवर्तते तदा मुक्तानामपि पुनः संसारप्राप्तिः
स्यादिति चेन्न यथा परपुरुषदर्शनासहा सूर्यदर्शन-
वर्जितापि कुलवधूः प्रमादाद्विगलिताङ्गपटा चेदवल्लो-
कयते परपुरुषेण तदाऽसौ तथा प्रवर्ततेऽप्रमत्तां यथैनां
पुनः पुरुषान्तराणि न पश्यन्ति तथा प्रकृतिः कुलवधू-
तोप्यधिका दृष्टा त्रिविकेन पुनर्न दर्शनमार्गमेति । उक्तं च

प्रकृतेः सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति ।

या दृष्टास्मीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्येति ॥

धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यामिति सात्त्विका बुद्धिधर्माः

अधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्याभिधानाश्चत्वारस्वामसाः ।

अत्र ज्ञानवर्जितैः सप्तभिः प्रकृतिर्ब्रह्मास्यात्मानं त्रिविक-

ख्यात्या प्रकृतिपुरुषान्यताज्ञानेन सैव विमोचयति ।
उक्तञ्च ।

रूपैः सप्तभिरेवम्बध्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः ।
सैव च पुरुषार्थं प्रति विमोचयत्येकरूपेण ॥

यथा विद्रुममणिमौक्तिकशुक्तिमकरकच्छपनागशं-
खकपर्दकादीन् विहाय परमकारुणिकेन लीलाविग्रह-
धारिणा भगवता रत्नान्यैव समुद्धृतान्युदधेर्देवसमृद्धयर्थं
तथा जल्पतर्काभासाख्याऽन्यत्रसुलभप्रमेयवितण्डादींश्च
विहाय सांख्यमात्रैकलभ्यप्रमेयरत्नानि सांख्यतंत्राध्य-
यनपरिश्रमालसानां सांख्यतन्त्रोदधेर्मया समुद्धृतानि ।

रामकृष्णकथा यावद्यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।
सांख्यतत्त्वप्रदीपोऽयं तावदस्तु महीतले ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यपूज्यपादश्रीवै-
कुण्ठशिष्ययतिकविराजयतिप्रकाशितः सांख्यतत्त्वप्रदीपः
समाप्तः ॥

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥

तत्त्वमीमांसा ।

सुखैकविषया भूतानां प्रवृत्तिः । सुखं च सति दुःखहेतावसम्भवति । अतो भवति दुःखाऽभिघातके जिज्ञासा सा च तत्त्वज्ञानात् । अतस्तत्त्वमत्र निरूप्यते । ननु त्रिविधं दुःखम् आध्यात्मिकमाधिदैविकमाधिभौतिकं च । तत्राध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसञ्च । शारीरं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनिमित्तं मानसं कामक्रोधादिनिबन्धनम् । आधिभौतिकं मानुषपशुपक्ष्यादिनिमित्तम् । आधिदैविकं यक्षराक्षसग्रहाद्यावेशनिबन्धनम् । तेषां चैषां लौकिकैरेवोपायैः प्रतीकारः शक्यते । तथा हि शारीरस्थौषधादिभिः मानसस्य मनोज्ञस्त्रीपानभोजनवस्त्रालङ्कारादिप्राप्त्या आधिभौतिकस्य नीतिशास्त्राभ्याससुस्थानोपवेशादिना आधिदैविकस्य मणिमन्त्राद्युपयोगेनेति सुकर उपायः तत्त्वज्ञानं त्वनेकजन्मपरम्पराभ्याससाध्यम् । तथा च लौकिकानामाभाणकः ।

अक्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् ।

इष्टस्यार्थस्य संप्राप्तौ को विद्वान् यत्नमाचरेत् ॥ इति ।

अक्के गृहकोणे । मैवम् । न ह्येतैरुपायैः सर्वमेव

दुःखं निवर्तते । निवृत्तं पुनर्नोत्पद्यते । यद्यपि शास्त्री-
यमपि अहोरात्रमासवर्षादिसाध्यमुपायान्तरं सुकरं श्रूय-
ते अपाम सोमममृता अभूमेति तथापि एतदपि लौकि-
कोपायतुल्यमेव । तथाहि सोमयागः पशुवधादिसा-
धनत्वान्न विशेषतः शुद्धः । अकृते हि तद्वधप्रायश्चि-
त्ते स्वर्गादिगत्यनन्तरं परिपच्यते एव तद्दुःखम् । न च
न हिंस्यात्सर्वाभूतानीति सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रे-
णाग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यनेन बाधः शङ्क्यः भिन्नविष-
यत्वेन बाध्यबाधकभावासम्भवात् अग्नीषोमीयं पशुमा-
लभेतेति वाक्येन हि वधस्य ऋतूपकारकत्वमेव बोध्य-
ते न तु पुरुषप्रत्यवायाभावः । एवं स्वर्गादेरनित्यत्व-
मपि सत्त्वे सति कार्यत्वादानुमीयते । तथा च श्रुतिरपि

न कर्मणा न प्रजया धनेन

त्यागेनैकेनामृतत्वमानशुः ।

परेण नाकं निहितं गुहायां

विभ्राजते यद्यतयो विशन्ति ॥

कर्मणा ज्योतिष्टोमादिना प्रजया पुत्रेण धनेन
देवताज्ञानेन पुत्रेणायं लोको जेयो विद्यया देवलोकः
कर्मणा पितृलोक इति श्रुत्यन्तरात् एभिः पित्रादिलो-
कस्यैव प्राप्तिर्नामृतत्वस्येति भावः । तर्हि कथममृ-

तत्रमित्यत आह त्यागेनेति । सर्वकर्मसंन्याससाध्य-
ज्ञानेनेत्यर्थः । तदमृतत्वं स्वर्ग एव चेत्तत्राह परेण
नाकमिति । तर्हि दूरस्थत्वान्न प्राप्यमिति चेत्तत्राह
निहितं गुहायामिति । तच्चासन्नत्वात्पृथक्जनैरपि ल-
भ्यमिति चेत्तत्राह यद्यतय इति । अदूरभूतमप्यविवेकि-
नां दूरभूतमेव । तथा श्रुत्यन्तरम् ।

कर्मणा मृत्युमृषयो निषेदुः

प्रजावन्तो द्रविणभीहमानाः ।

तथाऽपरे ऋषयो ये मनीषिणः

परं कर्मभ्योऽमृतत्वमानशुरिति ॥

अवाम सोमममृता अभूमेत्यमृतत्वाभिधानं तु चिरस्थि-
त्यभिप्रायम् । यदाहुः आभूतसम्प्लवं स्थानममृतत्वं
हि भाष्यते इति । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तं शास्त्रकृद्भिः

तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् ।

अस्यार्थः । तस्मात्सोमपानादेरविशुद्धादनित्यात् विपरी-
तो हिंसाद्यसङ्कराद्विशुद्ध उपायः श्रेयान् । स च कथम् ?
व्यक्तस्य कार्यजातस्य तत्कारणस्य अव्यक्तस्य प्रधान-
स्य ताभ्यां परस्य तस्यात्मनश्च विवेकेन ज्ञानाद्भवति
इति । न च विवेकोत्पन्नफलस्यापि कार्यत्वादनित्यत्वं
शक्यम् । भावरूपकार्यस्यैवानित्यत्वात् दुःखध्वंसस्य

तु कार्यस्त्रेपि नित्यत्वात् ।

अथात्र शास्त्रे चतस्रो विधाः । प्रकृतिर्विकृतिरुभ-
यमनुभयश्चेति । तत्र जगतो मूलकारणभूतं प्रधानं
न विकारः किन्तु प्रकृतिरेव प्रकरोतीति प्रकृतिः स-
त्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था । अस्याश्च मूलान्तरमनव-
स्थाभयाच्चास्तीति मूलप्रकृतिरित्युच्यते । सैव शास्त्रा-
न्तरे अविद्या मायाशब्देनोच्यते । एतदेवाव्यक्तं सत्त्वा-
दीनां गुणानां वैषम्ये सति व्यक्तमित्युच्यते । यथाहि
समुद्रजले चलित्वाचलितप्रदेशाः । एवं त्रिगुणात्मिके
प्रधाने परिणामवांस्तद्विधुरश्च प्रदेशः । तत्र प्रकृतिविका-
रेषु मध्ये आद्यो विकारो महानित्युच्यते स एतद्-
बुद्धिलक्षणः । स च महान्सात्त्विको राजसस्तामसश्चेति
त्रिविधः । बुद्धेस्तु प्रथमो विकारोऽहङ्कारः । एते च म-
हदादयः प्रकृतयो विकृतयश्च । तथाहि महत्तत्त्वमहङ्का-
रस्य प्रकृतिर्विकृतिश्च मूलप्रकृतेः । अयं हि क्रमः प्रकृ-
तेर्महान् महतोऽहङ्कारः अहङ्कारात्पञ्च तन्मात्राः ताभ्यः
पञ्च भूतानि तन्मात्राणि पुनः क्षीरदध्योरन्तराले कलेल-
परिणामात्परिणतानि सूक्ष्मभूतानि कुसुमसौरभ्येन
सूक्ष्मस्थूलतयोपलक्ष्यमाणं गुणवैषम्यमेव तन्मात्रशब्देन
भूतशब्देन चोच्यते । पञ्च भूतानि एकादशेन्द्रियाणि चेति

एष षोडशको गणस्तु विकार एव न प्रकृतिः । पुरुष-
स्त्वात्मा न प्रकृतिर्न विकृतिः । तदेतदाहुः ।

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥

इति ।

अथ शास्त्रपरिभाषा । दृष्टमनुमानमाप्तवचनञ्चेति त्रि-
विधं लौकिकं प्रमाणम् । आर्षं तु विज्ञानं योगिनामेवेति
तदत्र नोक्तम् । तत्र पृथिव्यादयः सुखादयश्चास्मदादी-
नां विषयाः । तन्मात्रलक्षणास्तु देवानां योगिनां च वि-
षयान् त्वस्मदादीनाम् तेषां चेन्द्रियैः सम्बन्धः सन्निकर्षः ।
एवञ्च विषयसम्बद्धेन्द्रियाश्रितो यो बुद्धिधर्मोऽध्यवसायः स
एव प्रमाणम् । अयं हि क्रमः । विषयसम्बद्धानामिन्द्रि-
याणां वृत्तौ सत्यां बुद्धेस्तु तमोभिभवे सति यः स-
त्त्वसमुद्रेकः सोऽध्यव्यवसाय इति ज्ञानमिति वृत्तिश्चा-
ख्यायते । तदिदं प्रत्यक्षप्रमाणम् । अस्माच्च यश्चेतनाश-
क्तेरनुग्रहस्तत्फलं प्रमा बोधः । बुद्धिसत्त्वं हि प्राकृतत्वा-
दचेतनमिति तदध्याध्यायोप्यचेतनः घटादिवत् । एवं
हि बुद्धिसत्त्वस्य परिणामभेदाः सुखादयोप्यचेतनाः ।
पुरुषस्तु सुखाद्यननुषङ्गी चेतनः । सोऽयं बुद्धिसत्त्वव-
र्त्तिना ज्ञानसुखादिना तत्प्रतिबिम्बितो बुद्धिसादृश्यप्रा-

प्त्या ज्ञानसुखादिमानिव भवति चितिसादृश्यप्राप्त्या च
अचेतनापि बुद्धिस्तदवध्यवसायश्च चेतन इव भवति ।
चार्थकास्तु प्रत्यक्षान्यत्र न मानमिति वदन्ति । तन्मते सं-
दिग्धत्रिपर्ययस्तु पुरुषबोधनं नोपपद्येत । नहि पुरुषान्तरग-
तः संशयः अनुमानं कथनं विना वा ज्ञातुं शक्यः ।

प्रमाणान्तराणि त्वत्रैवान्तर्भवन्ति । तथाहि उपमानं
तावत् गोसदृशो गवय इति वाक्यं तज्जनितो बोधो शब्द-
एवान्तर्भवति चक्षुःसंनिकृष्टस्य गवयस्य यत् गोसादृश्य-
ज्ञानं तत्प्रत्यक्षमेव । एवं जीवतश्चैत्रस्य गृहासत्त्वेन बहिः-
सत्त्वकल्पनमर्थापत्तिः साप्यनुमान एवान्तर्भवति । विम-
तश्चैत्रो बहिर्भवनुमर्हति गृहेष्वविद्यमानत्वात् । यदा तत्र-
व्यापकः सन्नेकत्रास्ति तदान्यत्र नास्ति यदैकत्र नास्ति
तदान्यत्रास्तीति व्याप्तिग्रहात् । एवमिह वटे यक्षः प्रति-
वसति इति ऐतिह्यं न प्रमाणमनिर्दिष्टस्ववक्तृकत्वेन
सन्देहात् । आप्तोक्तत्वनिश्चये त्वागम एव । एवमभावो
नानुपलाब्धिगम्यः किन्तु प्रत्यक्ष एव । न हि भूतल-
स्य कैवल्यलक्षणात्परिणामविशेषादन्यो घटाभावो नाम ।
सर्व एव हि भावाः प्रतिक्षणं परिणामिनः स च परि-
णामभेद ऐन्द्रियक एवेत्यलम् ।

तत्र सूक्ष्मस्याव्यक्तस्याप्रत्यक्षत्वेपि महदादिकार्येण

तदनुमीयते । तथाहि सदेव कार्य कारणव्या-
पारात्प्रागपि । असतो हि सत्त्वं दुष्करम् नहि
नीलं शिल्पिसहस्रेणापि पीतं शक्यं कर्तुम् । किन्तु
तिलेषु पीडनेन तैलस्येव आविर्भावमात्रमुत्पत्तिः तिरो-
भाव एव विनाशः । किञ्चासम्बद्धस्यापि कार्यस्य जन्य-
त्वे सम्बद्धत्वाविशेषात्सर्वं कार्यं सर्वस्माद्भवेदिति कार्य-
सम्बद्धस्यैव कारणस्य जनकत्वमुपेयम् । न च सदसतोः
सम्बन्धोऽस्तीति सत्कार्यम् । किञ्च तन्तुधर्मत्वात्तन्तुपादे-
यत्वाच्च न पटस्यार्थान्तरत्वम् यन्नैवं तन्नैवं यथा घट-
पटौ । तथा अर्थान्तरयोः संयोगो वा भवति यथा कुंडबद-
रयोः अप्राप्तिर्वा भवति हिमवाद्दिन्ध्ययोः । तस्माद्यथा
कूर्मशरीरे कूर्माङ्गानि निविशमानानि तिरोभवन्ति न
तत्र तान्युत्पद्यन्ते न विनश्यन्ति वा एवमेकस्मात्सुवर्णा-
देर्मुकुटादिप्रादुर्भावे एवोत्पत्तिः । एवञ्च महदादिकार्यं
प्रधानेऽभिनिविशते अव्यक्तं भवति इति । कारणे सत्येव
कार्यस्य त्रिभागात्रिभागाभ्यामव्यक्तं कारणमस्तीति गम्य-
ते । तच्चाव्यक्तं नित्यं व्यापकं च सर्वं कार्यं व्याप्नोति
तथा निःक्रियं क्वचिदप्यनाश्रितञ्च एवं निरत्रयवं स्व-
तन्त्रं च । एतद्विपरीतन्तु व्यक्तम् । एवं व्यक्तमव्यक्तं
च सुखदुःखमोहरूपगुणत्रयान्वितमचेतनं प्रसवधर्मि च

तद्विपरीतः पुरुषः सुखादयश्च गुणाः सत्त्वरजस्तमोरू-
पाः । सत्त्वस्य प्रयोजनं तु प्रकाशः रजस्तु तस्य प्रव-
र्तकं तमस्तु नियामकं यदि हि तमसा गुरुणा न निय-
म्येत तदा रजः लघु सत्त्वं सर्वत्र प्रवर्तयेत् । यथा
सत्त्वं रजस्तमसी अभिभूय शान्ता वृत्तिमधिगच्छति
यथा च रजः सत्त्वरजसी अभिभूय घोरां तथा तमः
सत्त्वरजसी अभिभूय मूढामिति । यद्यप्येते परस्परं
विरोधशीलाः तथापि यथा वातपित्तश्लेष्माणः परस्पर-
विरोधिनः शरीरधारणरूपैककार्यकारिणः एवमेतेपि ।
एवं सुखहेतुत्वात्सत्त्वं सुखात्मकं दुःखहेतुत्वाद्दुःखा-
त्मकं रजः यन्मोहकं तत्तमः । ते च सुखदुःखमोहाः पर-
स्परविरोधिनः स्वानुरूपाण्येव परस्परं विरुद्धानि सुखदुः-
खमोहात्मकानि निमित्तानि कल्पयन्ति । तथाहि एकैव
स्त्री स्वामिनं प्रति सुखरूपसद्भावात्तं सुखाकरोति सप-
त्नीस्तु दुःखाकरोति एवमत्राप्येकस्यापि निमित्तभेदान्ने-
दः । सुखप्रकाशलाघवैस्तु परस्परमविरोधान्न निमित्त-
भेदाः कल्पयन्ते । सर्गादौ तु परिणामस्वभावा गुणाः क्ष-
णमप्यपरिणमय्य न तिष्ठन्तीति सत्त्वं सत्त्वरूपतया रजो
रजोरूपतया तमस्तमोरूपतया प्रवर्तते । यथाहि घनवि-
मुक्तजलानां जम्बीरकरवीरनारिकेराद्याश्रयभेदादस्ति भेदः

एवमेकरूपाणामपि गुणानां प्रतिगुणाश्रयविशेषादने-
करूपता । आत्मा तु व्यक्ताव्यक्तसंघातभिन्नः । परा-
र्थो हि संघातो भवति । यथा शयनासनादयः संघाताः
शरीरार्था दृष्टाः । किञ्च यथा रथादि यंत्र्यादिनाधिष्ठितं
एवं त्रिगुणात्मकमपि परेण केनचिदधिष्ठीयमानं युक्तम् ।
स चात्मा प्रतिशरीरं भिन्नः न ह्येकस्मिन् सुखिनि सर्वे
सुखिनः । स चायं पुरुषः साक्षी च भवति प्रकृतिर्हि
स्वविषयचरितं पुरुषाय प्रदर्शयति । तथाहि लोके अर्थि-
प्रत्यर्थिनौ विवादविषयं साक्षिणे दर्शयतः । एवं चायं
द्रष्टापि भवति । तथा अत्रैगुणादस्य कैवल्यं च धर्मः ।
आत्यन्तिको हि दुःखत्रयाभावः कैवल्यम् । अतएवा-
त्रिगुणत्वान्मध्यस्थोऽपि भवति सुखी हि सुखे तृप्यन्
दुःखी द्विषन् मध्यस्थो न भवति । अत एवो-
भयराहित्यादुदासीन इत्युच्यते । एवमप्रसवधर्मित्वाद-
कर्तापि । यद्यपि चेतनोऽहं करीमीति कृतिचैतन्ययोरै-
काधिकरण्यं प्रतीयते तथापि पुरुषप्रधानादिसम्बन्धात्पुरु-
षचैतन्यमव्यक्ते गुणकर्तृत्वं च पुरुषे उपचर्यते । भोग्यं
हि प्रधानं भोक्तारमन्तरेण न संभवति इति भवति तस्य
भोक्तृपेक्षा पुरुषस्तु भोग्येन प्रधानेन संयुक्तस्तद्गतं दुः-
खमात्मन्यभिमन्यमानः कैवल्यं प्रार्थयते । तच्च सत्त्वपु-

रुषान्यताख्यातिनिबन्धनम् न च सत्त्वपुरुषान्यताख्या-
तिः प्रधानमन्तरेणेति कैवल्यार्थं पुरुषः प्रधानमपेक्षत
इति तयोः संयोगः अत एव संयोगो न महदादि-
सर्गमन्तरेण भोगाय कैवल्याय च पर्याप्त इति संयोग
एव भोगापवर्गार्थं सर्गं करोतीति ॥

अथ विवेकज्ञानोपयोगिनी बुद्धिर्निरूप्यते । त-
स्याश्च व्यापारोऽध्यवसायः तदभिन्नः । एष बुद्धेर्लक्षणं
समानासमानजातीयव्यवच्छेदकत्वात् । तथाहि सर्वोपि
व्यवहर्ताऽहमत्राधिकृत इति अभिमत्य मया एतत्कर्त-
व्यमिति अध्यवस्यति ततश्च प्रवर्तते । तत्र चितिसञ्चि-
धानादापन्नचैतन्याया बुद्धेर्योऽयं कर्तव्यमिति त्रिनिश्चयः
सोऽध्यवसायः । तत्र धर्मो यागाद्यनुष्ठानजनितः । ज्ञानं
गुणपुरुषान्यताख्यातिः । वैराग्यं रागाभावः । एवमैश्व-
र्यमपि बुद्धिधर्मो यतोऽणिमादिप्रादुर्भावः । अहमत्र शक्तः
मत्तो नान्योऽत्राधिकृतः अतोऽहमस्मि इत्यादिको धोऽभि-
मानः सोऽहङ्कारव्यापारत्वादहङ्कारः । तमुपजीव्य हि बु-
द्धिरध्यवस्यति कर्तव्यमेतन्मयेति अहङ्काराच्च द्विविधः
सर्गः सात्त्विकादेकादशेन्द्रियाणि तामसात्तु पञ्चतन्मात्राः ।
रजसस्तु तत्प्रवर्तकत्वमात्रात्कारणत्वम् । सात्त्विकराजस-
तामसाहङ्काराणामेव क्रमेण वैकारिकस्तैजसो भूतादिरिति

संज्ञाः । चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि बुद्धीन्द्रियाणि ।
वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाणि । मन उभयात्म-
कं बुद्धीन्द्रियं कर्मेन्द्रियञ्च । चक्षुरादीनां च मनोधिष्ठितानां
स्वविषयेषु प्रवृत्तेः । प्रथमं वस्तुदर्शनानन्तरं बालमूका-
दिवन्निर्विकल्पात्मकं सामान्यतो ज्ञानमुत्पद्यते । पश्चाच्च
वस्तुधर्मेर्जात्यादिभिर्योऽध्यवसायः स सङ्कल्पाख्यो मनसो
व्यापारः । एकस्मादहङ्कारादेकादशविधानि इन्द्रियाणि भ-
वन्तीत्यत्र तु शब्दाद्युपभोगसम्प्रवर्तकादृष्टभेद एव निया-
मकः । अदृष्टभेदस्तु गुणपरिणाम एव । पञ्चबुद्धीन्द्रि-
याणां सम्बद्धवस्त्रालोचनं वृत्तिः वागादिकर्मेन्द्रियाणां तु
वचनादयो वृत्तयः । एवं महतोऽध्यवसायः अहङ्कारस्याभि-
मानः सङ्कल्पो मनसो वृत्तिर्व्यापारः । कार्यकरणाभिमुखानां
करणानां वृत्तिसङ्करस्तु न भवति । यथाहि परावस्क-
न्दाय प्रवृत्ताः शाक्तीकयाष्टीकादयः स्वं स्वं शक्त्यादिक-
मेवाददते न परस्परयष्ट्यादिकम् । ननु याष्टीकादीनां चे-
तनत्वादस्तु तथा प्रवृत्तिः करणानां त्वचेतनानां प्रवृत्तेर-
युक्तत्वात्तत्स्वरूपसामर्थ्योपभोगाभिज्ञ आधिष्ठाता स्वी-
कार्य इति चेन्न तत्प्रवृत्तौ पुरुषार्थस्यैव हेतुत्वात् एतच्चो-
पपादयिष्यति । करणानि तु त्रयोदश । करणत्वं तु श-
ब्दस्पर्शादिप्रकाशनं कर्मेन्द्रियाणां तु वचनादिव्यापारः ।

एतद्वाह्यकरणं वर्तमानकालमन्तष्करणं तु त्रिकालम् । न-
दीपूरभेदाद्भूदृष्टिः अस्ति धूमादिहाग्निः पिपीलिकाण्डसं-
चरणाद्भविष्यति वृष्टिरिति प्रत्ययात् । ये तु वैशेषिकाः
कालमेकमतिरिक्तं स्वीकुर्वते । तन्मतेऽप्यतीतानागतादि-
व्यवहारभेदः उपाधिभेदादेव भवति एवं च तैस्तैरुपाधि-
भिरेवातीतानागतादिभेदसिद्धौ किमतिरिक्तकालस्वीका-
रेणेति सांख्याः । एषां चेन्द्रियाणां प्रधानाप्रधानभावोऽप्य-
स्ति । यथाहि ग्रामाध्यक्षा कर्षकादिभ्यः करमादाय वि-
षयाध्यक्षाय प्रपच्छन्ति विषयाध्यक्षश्च सर्वाध्यक्षाय स च
भूपतये एवं बाह्येन्द्रियाण्यालोच्य मनसे समर्पयन्ति मन-
श्च सङ्कल्पाहङ्काराय अहङ्कारश्चाभिमत्य बुद्धौ सर्वाध्य-
क्षायामिति । एते च बुद्धीन्द्रियमनोहङ्कारा गुणविशेषा
गुणानां सत्त्वरजस्तमसां विकाराः परस्परं विरुद्धौ अपि
पुरुषार्थेनैकवाक्यतापन्नाः यथा सन्तमसापनयेनेन प्रका-
शाय मिलिता वर्तितैलवह्नयः प्रदीपो भवति । ननु
कस्माद्बुद्धौ प्रपच्छन्ति न पुनरहङ्काराय मनसे वेति
चेन्न पुरुषार्थस्य प्रयोजकतया साक्षात्साधनं प्रधानं बु-
द्धिरेव अहङ्कारादयस्तु तं प्रति गौणाः । अस्मदादिभिः प-
रस्परव्यावृत्तानि नानुभूयन्ते इति शब्दादितन्मात्राणि अ-
विशेषाः सूक्ष्माणि च । आकाशादिषु तु स्थूलेषु क्वचित्स-

स्वप्रधानतया शान्ताः सुखाः प्रसन्ना लघवः केचिद्रज-
स्तमःप्रधानतया घोरा मूढाश्च । ते विशेषाः पुनः त्रिधा
सूक्ष्मं शरीरं मातापितृजं महाभूतानि च । प्रधानेनादिसर्गे
प्रतिपुरुषमेकैकमुत्पादितं तथाऽव्याहृतं शिलामप्यनुप्रवि-
शति । सर्गादामहाप्रलयमवतिष्ठते सूक्ष्मं शरीरं तच्च
महदहङ्कारैकादशेन्द्रियपञ्चतन्मात्रसमुदायः । एतच्च शरीरं
भोगानर्ह इति स्थूलं शरीरं षाट्कौशिकमाश्रयति ।
लोमलोहितमांसानि मातृतः स्नायवस्थिमज्जानः पितृत
इति षट् कौशाः । ननु धर्माधर्मनिमित्तः संसारः तस्य
च सूक्ष्मशरीरेऽभावात्कथं स्थूलशरीराश्रयणमिति चेत् न
धर्माद्यन्वितबुद्ध्या संयोगेन तस्यापि धर्माद्यभिवासितत्वात्
यथाहि सुरभिपुण्यादिसम्बन्धाद्वस्त्रमपि तदामोदवासितं
भवति । धर्माधर्मादिनिमित्तकं च स्थूलशरीरग्रहणं तयोः
संसर्गेण सूक्ष्मशरीरं स्थूलशरीरमाश्रित्य देवो वा मनुष्यो
वा पशुर्वा भवति । यथाहि नटस्तां तां भूमिकां त्रिधा-
य धर्मराजो वा भवति वत्सराजो वा भवति इति ।
हेतुस्त्वत्र पुरुषार्थ एव । तत्रोर्ध्वगमनस्य निमित्तं धर्मः ।
एवमधर्मेणाधोगतिः । ज्ञानेन मोक्षोऽज्ञानेन बन्धः । तत्रा-
नभिज्ञस्य पुरुषस्य वैराग्यमात्रात्प्रकृत्यादिष्वात्मबुध्यो-
पास्यमानेषु तत्रैव लयः रीगात्संसारः ऐश्वर्यादिच्छाया

अविघातः विघातश्चानैश्वर्यात् । अयं बुद्धिसर्गः चतुर्धा
 विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्धिभेदात् । तत्र विपर्ययोऽज्ञानमवि-
 द्या । विपर्ययः पञ्चधा अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशा
 यथासंख्यं तमोमोहमहामोहतामिस्रान्धतामिस्रसंज्ञा-
 भेदात् । प्रकृत्यादिष्वनात्मस्वात्मबुद्धिरविद्या तमः ।
 देवादीनामणिमाद्यैश्वर्येषु शाश्वतिकत्वाभिमानोऽस्मिता
 मोहः । शब्दादिषु विषयेषु राग आसक्तिर्महामोहः ।
 देवादीनामसुरादिभ्यः स्वैश्वर्याणिमाभिघातभयमभिनिवे-
 शोऽन्धतामिस्रः । अशक्तिस्तु अन्धत्वपङ्गुत्वादिरूपा करण-
 वैकल्यहेतुका । तुष्टयो द्वेषा आध्यात्मिका बाह्याश्च प्रकृ-
 तिव्यतिरिक्त आत्मास्तीति निश्चित्य संन्यासादेव तत्रापगो
 भविष्यतीति उपदेशादौ या तुष्टयस्ता आध्यात्मिक्यः पञ्च-
 विषयोपरमात् या तुष्टयस्ता बाह्याः । आत्मविद्यानामध्य-
 यनमननादयः सिद्धिभेदाः । एवं निरूपितो बुद्धिसर्गः ।
 तन्मात्रसर्गोऽपि देवमनुष्यपश्यादिभेदाद्बहुधा । तत्रोर्ध्वा-
 धोमध्यलोकाः सत्त्वरजातेमोबहुलाः । ननु सुखदुःखा-
 दयः प्राकृता बुद्धिगुणाः कथं चेतने भवन्तीति चेत्सत्यम्
 पुरि लिङ्गे शेरते स पुरुषः । एवं च लिङ्गपुरुषयोः सम्ब-
 न्धाह्लिङ्गधर्मानात्मन्यध्यवस्यति । अयं च महदादिः पृथि-
 व्यादिमहाभूतान्तः सर्गः प्रकृत्यैव कृतः । निष्कारणत्वे तु

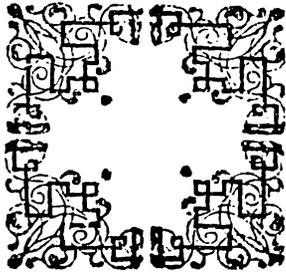
सदैव स्यान्नैव वा स्यात् । ईश्वरस्तु न तत्रोपादानं चिति-
शक्तेरपरिणामात् । नापि ईश्वराधिष्ठिताया प्रकृतेः कर्तृत्वं
निर्व्यापारस्याधिष्ठातृत्वासम्भवात् । नहि निर्व्यापारस्तक्षा
वास्याद्यधिष्ठिति । ननु प्रकृतेः कर्तृत्वे तस्या नि-
त्यत्वेनानुपरमात्कदापि मोक्षो न स्यादिति चेन्न । यथा-
हि ओदनकामः पक्कौदनो न प्रवर्तते पुनस्तत्र एवं यं यं
पुरुषं प्रकृतिर्मोचितवती न तं प्रति पुनः प्रवर्तते । न-
न्वचेतनायां प्रकृतौ कथं चेतनधर्मः प्रवृत्तिः तस्मादस्ति
प्रकृतेरधिष्ठाता चेतनः आत्मानस्तु प्रकृतिस्वरूपानभि-
ज्ञत्वान्नाधिष्ठातुमर्हन्ति तस्मादस्ति सर्वार्थदर्शी प्रकृतेर-
धिष्ठाता स चेश्वर एवेति चेत्सत्यम् यथाहि वत्सत्रि-
वृद्ध्यर्थमचेतनमपि क्षीरं प्रवर्तते तथा प्रकृतिरपि पुरुष-
मोक्षाय प्रवर्तिष्यते । न चेश्वराधिष्ठानत्वेन क्षीरे प्रवृत्तिः
शङ्क्या । द्विधा हि प्रवृत्तिर्भवति स्वार्थाय कारुण्याय वा ।
न चाप्तसकलकामस्येश्वरस्य किमपि प्रार्थनीयमस्ति स-
र्गात्प्राक् दुःखाभावेन करुणाया असंभवात् । किञ्च
करुणया प्रेरित ईश्वरः सुखिन एव सर्वान् प्राणिनः
सृजेत् न विचित्रान् । प्रकृतेस्त्वचेतनतया नेदं द्वयं
किन्तु परार्थैव प्रवृत्तिः यथा पारिषदान्प्रदर्शयन्निवर्तते
नटः एवं प्रकृतिः आत्मानं शब्दाद्यात्मना पुरुषान्नेदेन

प्रकाश्य निवर्तते ।

फलाभावेऽपि निर्गुणे उपकारिण्यपि पुरुषे प्रकृति-
स्तपस्विनी प्रवर्तते एव यथाहि गुणवानुपकार्यपि भृत्यो
निर्गुणे उपकारिण्यपि स्वामिनि निष्फलाराधनः । य-
द्यपि नाट्यान्निवृत्तोऽपि नटः कालान्तरे पुनरपि प्रवर्तते
एवं मुक्तं प्रति प्रकृतिस्तु न पुनः प्रवर्तते यथाहि त्रि-
गलितवसना कुलवधूः कदाचित्केनचिद्दृष्टा चत्तदासौ
तथा यतते यथा न पुरुषान्तराणि पश्यन्ति एवं प्रकृतिर-
पि त्रिवेकेन साक्षात्कृताऽतिलज्जावशात्पुनः स्वात्मानं न
प्रदर्शयति । ननु सवासनक्लेशकर्माशयानां बन्धनसंज्ञि-
तानामप्यपरिणामिनि पुरुषेऽसम्भवात्कथं मोक्षः मुचेर्ब-
न्धनविश्लेषार्थत्वात् । अत एव न संसारोऽपि सम्भव-
ति निष्क्रियत्वात् । मैत्रम् । यथाहि भृत्यगतौ जय-
पराजयौ स्वामिन्युपचर्येते एवं प्रकृतिगतयोरपि भो-
गापवर्गयोर्विवेकाग्रहात्पुरुषे उपचारः । तत्र धर्मा-
धर्माज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्यरूपैः सप्तभिर्भावैर्ब-
ध्नाति तत्त्वज्ञानेन तु मोचयति । एवं च कृता-
दस्मात्तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमिति शुद्धमुत्पद्य-
ते ज्ञानं यद्विषयो अभ्यासस्तं साक्षात्कारयतीति । ना-
स्मीत्यनेन क्रियाभात्रन्निषिध्यते अस्तेः क्रियार्थत्वात् ।

आहमित्यनेन कर्तृत्वं न मे इत्यनेन स्वामित्वं निषिध्य-
ते । भोगविवेकसाक्षात्कारौ प्रकृतेः प्रसोतव्यौ तौ च
प्रसूताविति निवृत्ता प्रकृतिस्तां निषक्रियः स्वच्छपुरुषः
पश्यति प्रकृतिपुरुषयोरसंसर्गेऽप्यविवेकरूपानिबन्धनः
संसारः पुनर्न भवति इति । अन्ते तत्त्वज्ञानस्य तदानी-
मेव शरीरपातस्तु न भवति । यथाहि निवृत्ते कुलाल-
व्यापारे संस्कारवशात् चक्रं भ्रमत्तिष्ठति एवं संस्का-
रवशात् शरीरमपि शरीरपातानन्तरं तु प्रधानस्य नि-
वृत्तत्वादात्यन्तिकमपि दुःखं नश्यति दुःखाभावरूपं कै-
वल्यमाप्नोति ॥

इति श्रीमद्देवीदत्तात्मजगमसेवकसून्वाचार्यकृष्ण-
मित्रकृता तत्त्वमीमांसा समाप्ता ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीदक्षिणामूर्तिगुरुभ्योनमः ।

अथ सांख्यपरिभाषा ।

स्वानुभवं यथामति व्याख्यास्यामः ।

ॐ नमो नारायणाय प्रकृत्यै पुरुषाय च ।

वेदान्तसारगुह्याय साङ्ख्यतत्त्वस्वरूपिणे ॥ १ ॥

योगिनां परहंसानां तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।

अन्येषां च न दातव्यं मायया मोहितं जगत् ॥ २ ॥

शब्दश्रोता च व्याजेन निर्वाणार्थं च कथ्यते ।

यदा कश्चिन्महाभागस्तस्य विश्रान्तिकारकम् ॥

विभक्तिमत्र यो पश्येत्तस्य ज्ञानं च दूरतः ॥ ३ ॥

अथ गुरुः ।

गुरुयुक्त्या प्रसादेन ग्रन्थगर्भावलोकनम् ॥ ४ ॥

गुरुश्च द्विविधः प्रोक्तो वार्त्तिकाम्नाय एव च ॥

वार्त्तिको भक्तिभावेन आमनायो मूलकारिका ॥ ५ ॥

किन्तु—

ब्राह्मणस्त्रीशूद्रमुखोपास्या ये ते तु वार्त्तिकाः ।

संन्यासादिपारम्पर्येण स आमनायः प्रकीर्तितः ॥ ६ ॥

आदौ शिवस्तथा विष्णुर्ब्रह्मा वसिष्ठ एव च ।
 शक्तः पाराशरो व्यासः शुको गौडस्तथैव च ॥
 गोविन्दपादपूज्येभ्यः शङ्करः शङ्करो परः ।
 इयं परम्परा प्रोक्ता गुरोराम्नायसिद्धिदा ॥ ७ ॥
 गुरुर्गार्थ्यत्र्युपदेशो गुरुश्चोदरपोषकः ।
 सद्गुरुर्मोक्षदाता च गुरोस्त्रिविधलक्षणम् ॥ ८ ॥
 मन्त्राध्ययनं च व्याख्यानं कर्मतन्त्राणि चेटकाः ।
 वैदिकी शिल्पविद्या च श्रीगुरोस्तस्य उच्यते ॥ ९ ॥
 कार्यकारणतां हित्वा समाधिः पूर्णबोधकः ।
 तारको मोक्षदाता च सद्गुरुस्तस्य उच्यते ॥ १० ॥

अथ शिष्यः ।

रिक्तकामं मनो धृत्वा विश्वासं गुरुभक्तिदम् ।
 आशामोक्षं त्रिना नास्ति तच्छिष्यमुद्धरेद्गुरुः ॥ ११ ॥
 भो भो स्वामिन् कृपासिन्धो प्रार्थयिष्यामि तेऽधुना ।
 तत्संसारदावाग्नौ मुक्तिं कुरु दयानिधे ॥ १२ ॥
 विधिवदधीतवेदवेदाङ्गत्वेनापाततोऽखिलवेदार्था अस्मिन् ।
 तथा च श्रुतिः—
 समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं गुरुमुपश्रित्य तमनुसरति ॥
 तद्धि संप्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ॥
 उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ १३ ॥

‘यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहः’ इति गीतासु ।

मुक्तिमिच्छसि चेत्तात विषयान्विषयवत्यज ॥

लोलुपः साधुसङ्गस्य अत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ १४ ॥

इति गुरुपरम्परा ।

अथ सांख्यसाम्प्रदायेन ज्ञानमाह । तत्र प्रथमं साधनचतुष्टयसम्पन्नस्य इहामुत्रार्थफलभोगविरागः । द्वितीयं शमदमादिषट्कम् । तृतीयं नित्यानित्यवस्तुविवेकः । चतुर्थं मुमुक्षुत्वं मोक्षेच्छा । किन्तु इह नाम स्रक्चन्दनवनितादिविषयभोगविरागः । अमुत्र नाम स्वर्गभोगादिअनिच्छा । शमो नाम मनोनिग्रहः । दम इन्द्रियनिग्रहः । तितिक्षा शीतोष्णादिपरोत्कर्षसहनम् । समाधानं सृष्ट्यादिमायाविलक्षणम् । श्रद्धा गुरावध्यात्मशास्त्रे रतिः । उपरमः कार्यकारणातीतम् । नित्य आत्मा । अनित्या दृश्यपदार्थाः । अतः परं मोक्षेच्छा ॥

इति साधनचतुष्टयम् ।

कम्बलो खर्परी वेणुर्बुद्धोस्त्रिविधलक्षणम् ।

चित्तक्षिप्तगतायातालीनताभूमिकात्रयम् ॥ १ ॥

अथ भूमिका । विक्षेप्ता विषयपदार्थे रतिः । ग-

तायाता संशयात्मिका । सुलीनता प्रीतिरूपा तुरीया ।

अथ बुद्धयः । गुरुः शास्त्रादियुक्त्या बोधयति
तथापि शून्यं कम्बलपेशीवत् । सा अधिकप्रकाशो न
भवति खर्परच्छिद्रवत् । अनेकयुक्त्या विस्तारयति भग्न-
वेणुवत् जले तैलवत् । तत्रादौ वैराग्यम् । तत्र प्रमाणं
श्रुतिः—न वाऽरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्या-
त्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति इति ।

बृहदारण्यके 'त्यागैर्नैकेन अमृतत्वमानशुः' ।
तत्रादौ शबलत्यागः ॥

विष्टामूत्रं च दुर्गन्धि कृम्यगारं च नश्वरम् ।

तत्सौख्यमानिनो मूढा अहंममेतिगर्विताः ॥ १ ॥

कस्य माता पिता कस्य कस्य भ्राता सहोदरः ।

कस्य स्त्री कस्य पुत्रस्तु नराणां कर्मबन्धनम् ॥ २ ॥

जायापत्यगृहक्षेत्रस्वजनद्रविणादिषु ।

उदासीनसमं पश्येत्सर्वं व्यर्थमिवात्मनि ॥ ३ ॥

स्त्रीणां स्त्रीसङ्गिनां सङ्गं त्यक्त्वा दूरत आत्मवान् ।

क्षमी विविक्त आसीनश्चिन्तयेन्मामतन्द्रितः ॥ ४ ॥

कायारण्यसमाविष्टो मनव्याघ्रो महाबली ।

भक्षते सकलाल्लोकान्देवानुरगमानवान् ॥ ५ ॥

ज्ञानखड्गं दृढं कृत्वा वैराग्यं भूमिशोधनम् ।

दुर्लभो यस्य संग्रामो कोसौ शूरश्च आत्मवान् ॥ ६ ॥

अथ शुद्धत्यागः ।

ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी ज्ञानंविज्ञानतत्परः ।
 पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद्ग्रन्थमशेषतः ॥ ७ ॥
 पदमिच्छसि ब्रह्मत्वं तदा विज्ञानतः शृणु ।
 सर्वार्थेषु च वैराग्यं सर्वभूतेषु चात्मता ॥ ८ ॥
 मुक्तिमिच्छसि चेत्त्वन्तु विषयान् विषवत्त्यज ।
 क्षमार्जवदयातोषसत्यं पीयूषवद्भज ॥ ९ ॥
 मनसा ध्यायते योगी कृपणस्तु धनं यथा ।
 मनसा येन पीत्वा च तेन जित्वा जगत्त्रयम् ॥ १० ॥
 विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निस्पृहः ।
 निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ११ ॥
 अकिञ्चनश्च दान्तश्च शान्तश्च सममानसः ।
 स लिङ्गानाश्रमं त्यक्त्वा चरेदविधिगोचरः ॥ १२ ॥
 देहे च शृणु तं तात गुप्तप्रकटलक्षणम् ।
 दशगुप्तकरं मोक्षद्वादशं सहजस्थितिः ॥ १३ ॥
 निरपेक्षं मुनिं शान्तं निर्वैरं समदर्शनम् ।
 अनुब्रजाम्यहं नित्यं पूययेदङ्घ्रिरेणुभिः ॥ १४ ॥
 कदा शम्भो भविष्यामि कर्मनिर्मूलनक्षमः ।

एकाकी निस्पृहः शान्तो पाणिपात्रो दिगम्बरः ॥१५॥
सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥१६॥
निरालम्बपदं प्राप्य चित्ते तत्र लयं गते ।
निवर्तन्ते क्रियाः सर्वाः स योगी निर्गुणः परः ॥१७॥
विषयेन्द्रियकारणमाकर्षचित्तविभ्रमः ।

यथा बहुसपत्नीनां लुठन्ति पतिमेकतः ॥ १८ ॥
साधु साधु शृणु स्वार्थमस्थियन्त्राच्च दूरतः ।
अस्य भागकृता लोके ममत्वं श्वानवत्कृतम् ॥१९॥
शृणु तात द्वयं त्याज्यमाशा भेदस्तथैव च ।
आशया दीनतां कृत्वा भेदश्च भेदवर्धनम् ॥ २० ॥
रोदनहास्यकाऽऽननेन पिशाचस्थितिमाश्रयेत् ।
अस्य सङ्गं सदा त्यज्य भव चिन्मात्र सर्वदा ॥ २१ ॥
छायाकार्यं यथा नास्ति तथैवायं हि देहकः ।
तत्त्वं गृहरसं त्यज्य परमां स्थितिमाश्रय ॥ २२ ॥
गोष्पदं पृथिवी मेरुः स्थाणुराकाशमुद्रिका ।
तृणं त्रिभुवनं राम वैराग्यालंकृता कृतिः ।
मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ॥ २३ ॥

इति वैराग्यम् ॥

अथ भक्तिद्वारा चतुर्विधा मुक्तिः ।

वैदाक्षराणां सायुज्यं सरूपतां सलोकतामश्नुते ॥
 प्रथमं चित्तशुद्धिं च मानसं पूजनद्वयम् ।
 तृतीयं च सदा ध्यानं व्यापकं च चतुर्थकम् ॥ १ ॥
 पञ्चमं तु निरालम्बं मोक्षभूमिर्यथाक्रमम् ।
 यत्नेन साधयेन्मर्त्यो तस्य मुक्तिर्न संशयः ॥ २ ॥
 जपानुष्ठानयोर्द्वारा चित्तशुद्धिर्विधीयते ॥
 पश्चाच्चतुर्विधा मुक्तिः शृणु साधु द्विजोत्तम ॥ ३ ॥
 मानसे लोकसम्प्राप्तिस्तत्सदा च समीपता ।
 तथा तस्य स्वरूपं च निरालम्बेन शाश्वतम् ॥ ४ ॥
 ये ये यान् यान् यजन्देवांस्ते ते चत्वारमोक्षगाः ।
 आत्मज्ञानं विना मोक्षो न भवेत्सच्चिदात्मनि ॥ ५ ॥
 किन्तु—

१ मानसं नाम आसनस्थां सावयवमूर्तिं ध्यायेत् ।
 निवातदीपवत्स्वस्थं यथाबुध्या षोडशोपचारैः पूजये-
 त् । तस्य गच्छतस्तिष्ठतश्च न समीपावभासः । स
 एव सर्वभूतस्थं स्वरूपं पश्यति । ततः सावकाशमिव
 भासते सा सायुज्यता ।

इति चतुर्विधा उपासना मुक्तिः ।

अथाद्वैतभक्तिः ।

सर्वेश्वरमयं भक्तिर्ज्ञानं चाभेददर्शनम् ।
 निरपेक्षं च वैराग्यं मुक्तं निर्विषयं मनः ॥ १ ॥
 किन्तु चाण्डालादिब्रह्मपर्यन्तं सर्वभूतेषु ईश्वररूपं
 भावयेत् । यथार्हं षोडशोपचारेण पूजयेत् । सा भक्तिः
 न तु प्रतिमा । ब्रह्मादिपिपीलिकापर्यन्तं स्वशरीरवदभेदं
 ज्ञात्वा तज्ज्ञानं परदेहाहिस्वदेहावयवमेकीकृत्य सर्वत्र
 एकमेव पिण्डमवधारयेत् ब्रह्मादिस्थावरपर्यन्तमिहामुत्र
 निराशा । मुक्तो नाम वृत्तिशून्यम् । तत्र प्रमाणम्—
 सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ।
 भूतानि च भवत्यात्मलेषभागवतोत्तमः ॥ २ ॥
 यदा भूतपृथक्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
 तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ३ ॥
 प्रजहाति यदा कामान् सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।
 आत्मन्येवात्मनस्तुष्टः स्वपतः स न खिद्यते ॥ ४ ॥
 गीतासु ।
 ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु वैराग्यं यद्धि जायते ।
 यथैव काकविष्ठायां वैराग्यं तद्धि निर्मलम् ॥ ५ ॥

इति अद्वैतभक्तिः ।

अथ विवेकज्ञाननिर्णयः ।

अक्रोधवैराग्यजितेन्द्रियत्वं क्षमादयाशान्तिजनप्रियत्वम् ।
 निर्लोभदाता भवमुक्तिहेतुर्ज्ञानस्य चिह्नं दशलक्षणानि ॥ १ ॥
 कर्म अध्यात्मतत्त्वं च ब्रह्मज्ञानमतः परम् ।
 इन्द्रं चत्वारि वाच्यार्थमात्मलक्षं सुखावहम् ॥ २ ॥
 कर्मज्ञानी भवेज्जीवः पुरुषोऽध्यात्मसंज्ञकः ।
 ईश्वरस्तत्त्ववेत्ता च सर्वं ब्रह्मेति ब्रह्मता ॥ ३ ॥
 वर्णाश्रमं च धर्मं च होत्रादिकर्मतत्पराः ।
 भजनं सर्वभूतेषु ज्ञानं च कर्मसंज्ञितम् ॥ ४ ॥
 वैराग्याध्यात्मशास्त्रं च यस्य माया विनिर्गता ।
 जिज्ञासा मननाध्यासं ज्ञानमध्यात्मसंज्ञितम् ॥ ५ ॥
 आलोक्य धर्मसांख्यादिधर्मकर्मक्रियाविधीः ।
 तदर्थव्यतिरेकेण तत्त्वज्ञानं तदोच्यते ॥ ६ ॥
 समाधिशब्दत्राक्यार्थं ब्रह्माकारतया वृत्तिः ।
 एकाकी निस्पृहः शान्तो ब्रह्मज्ञानं तदोच्यते ॥ ७ ॥
 वाचो यस्मिन्निवर्तन्ते लिङ्गं गलितसर्वधीः ।
 स्वयमेव स्वरूपस्थं खमिव स्वं विराजते ॥ ८ ॥
 उक्ताचाराविहीनस्य स्वबुद्धिर्वर्तनेऽखिलम् ।
 द्रव्यादिविषयस्वार्थान्स जीवो नीचशब्दितः ॥ ९ ॥
 सदाचाररतो नित्यं द्वन्द्वातीतश्च निस्पृहः ।

शुष्कञ्चाप्यशनं चैव पुरुषस्तस्य उच्यते ॥ १० ॥
 दण्डकाशायमात्रं च कामक्रोधविवर्जितः ।
 भ्रमरीभुक्तसन्तोषमीश्वरस्तस्य उच्यते ॥ ११ ॥
 दिग्वासं च स्वसंवेद्यमानन्दं स्वपरं न हि ।
 पाणिपात्रे च यद्भुङ्क्ते स ब्रह्म राजते महीम् ॥ १२ ॥
 देहान्तितं सदाकालं वर्णाश्रमविवर्जितम् ।
 यत्कृतं तत्सदाचारमात्मारामो विराजते ॥ १३ ॥
 इति ।

अथ धर्मशास्त्रे—

अनिष्टमिष्टमिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ॥
 पशुमिश्रस्तथा ज्ञानी सिद्धंज्ञयं च पञ्चकम् ।
 एतैर्लक्षणसंयुक्तं वृत्तिभेदेन कथ्यते ॥ १४ ॥
 उक्त्वा उक्त्वा च कार्येण द्रव्यं च साधयेत्ततः ।
 शिशनोदररताः स्वार्थं सत्पशोर्लक्षणं स्मृतम् ॥ १५ ॥
 युगाचारेण वर्तन्ते संमतं वर्णमाश्रमम् ।
 आत्मस्वार्थं न जानाति स मिश्रं लक्षणं स्मृतम् ॥ १६ ॥
 वेदशास्त्रार्थसर्वज्ञो उक्ताचारश्च तत्परः ।
 यथोक्त्वा च वदेद्वाक्यं स ज्ञानी लक्षणोच्यते ॥ १७ ॥
 कार्यं च अन्यथाकर्तुं यद्वक्तुं तत्तु साधयेत् ।
 सञ्चितार्थान्वदेत्प्राज्ञः स सिद्धिलक्षणोच्यते ॥ १८ ॥

कार्यकारणकर्तृत्वं विहाय विचरेन्महीम् ।

स्तुनादपी निकामी च आनन्दं ज्ञेयलक्षणम् ॥ १९ ॥

इति निर्वेदज्ञाननिर्णयः ।

देहवर्णाश्रया धर्मा कल्पनावेदनिर्मिताः ।

ता हि निर्मोकवत्याज्याः सोऽहमेको निरञ्जनः ॥ २० ॥

तस्माज्ज्ञानात्तु कैवल्यमित्यादिश्रुतेः ज्ञानाग्निदग्ध-
कर्माणीति गीता ।

परोक्षं शास्त्रियज्ञानमपरोक्षं च शाश्वतम् ।

प्रथमं जन्मकर्माणि द्वितीयं सच्चिदात्मकम् ॥ २१ ॥

उत्पत्तिस्थितिसंहारभूतं भूतेषु युज्यते ।

आत्मा च तत्र साक्षी च जगद्द्रष्टा च सूर्यवत् ॥ २२ ॥

भूतादिव्यक्तिरूपं च अचरं चरमेव च ।

तदिन्द्रजालवत्पश्येद्यथा नु वीचिवज्जगत् ॥ २३ ॥

कल्पनाबद्धजन्तुश्च सदा जल्पति दोषवत् ।

वपुर्नृत्यति स्थयायां यावत्पतति भूतले ॥ २४ ॥

जनो बालपिशाचत्वं किं लज्जायोगिवृन्दिनाम् ।

जल्पन्ति त्रिविधा वाचो किमर्थं सुखदुःखयोः ॥ २५ ॥

अस्ति भाति प्रियं स्थिरमस्थिरं नाम रूपकम् ।

चत्वार ईषणा त्याज्याः सोहमेको निरञ्जनः ॥ २६ ॥

मातृकाध्वनिरूपा च वर्तते विश्वमायया ।

जानीहि तत्र तन्नादं व्यर्थोऽर्थः प्रतिपाद्यते ॥ २७ ॥
 अमनस्तु सदा देहो यथा ग्रामो विना जनात् ।
 ब्रह्माद्योपि न कर्त्तव्यः स पशुश्चात्मघातकः ॥ २८ ॥
 उत्तमा च लये लीना ध्यानधारणमध्यमाः ।
 अधमा प्रतिमापूजा गीतनृत्यं धमोधमः ॥ २९ ॥
 स्नानं मनो मलत्यागः शौचमिन्द्रियानग्रहः ।
 अभेददर्शनं ज्ञानं ध्यानं निर्विषयं मनः ॥ ३० ॥
 स्थूलपेशिवत् प्रत्यक्षं लिङ्गं बन्ध्यं यथा स्त्रियः ।
 मनसात्मैकरूपेण स्वयं ब्रह्म सनातनम् ॥ ३१ ॥
 श्रुतिस्मृत्यर्थपूर्णं च समाधेश्चित्तसौरसम् ।
 यावद्देहाभिमानं च तावत्यो निष्फलाः क्रियाः ॥ ३२ ॥
 संसारकर्म आसक्तो ब्रह्माहामिति मन्यते ।
 कर्मब्रह्मोभयभ्रष्टस्तं त्यजेदन्त्यजं यथा ॥ ३३ ॥
 समाधेर्विक्षेपो यस्य नानायुक्तिप्रकारकः ।
 यावद्देहलयं नैतावन्तो मोहकारकाः ॥ ३४ ॥
 एकोसौ योगवामी च द्वयं ग्रामस्तथैव च ।
 तृतीयं नगरं चैव मन्ये यद्वनवासिनाम् ॥ ३५ ॥
 वेदशास्त्रपुराणानि नानायुक्तिं च बल्गुना ।
 व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न तु साधनरूपका ॥ ३६ ॥
 आलोक्य चतुरो वेदान् सर्वशास्त्राणि सर्वदा ।

यो वै तत्त्वं न जानाति दर्शीपाकरसं यथा ॥ ३७ ॥
 शब्दब्रह्मणि निष्णानो स्नायात्स परमे यदि ।
 श्रमस्तस्य श्रमफलं ह्यधेनुरिव रक्षकः ॥ ३८ ॥
 आकाशदर्पणे यस्मिन्यज्जगद्भासतेऽखिलम् ।
 तत्सर्वं ब्रह्मरूपं च मायामयविचेष्टितम् ॥ ३९ ॥
 या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
 यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ४० ॥
 नाहं देहो न च प्राणो नेन्द्रियाणि तथैव च ।
 न मनो हन्त बुद्धिश्च नैव चित्तमहङ्कृतिः ॥ ४१ ॥
 नाहं मनुष्यो न च देव यक्षो न ब्राह्मणः क्षातियवैश्यशूद्रः ।
 न ब्रह्मचारी न गृही वनस्थो भिक्षुर्न चाहं निजबोधरूपः ४२
 कार्यकारणचेष्टा च त्रिविधं कल्पनाकृतम् ।
 मनोहङ्कारसंयुक्तं व्यर्थं च शब्दमालिका ॥ ४३ ॥
 शब्दे शब्दस्य ज्ञानार्थं योगी वदति निस्पृहः ।
 यथा वाचेषु नादश्च पारतन्त्र्येण वर्तते ॥ ४४ ॥
 योगी च सर्वकार्याणि वर्तते देहकर्मणि ।
 कौमारं क्रीडनं चैव सर्वं मिथ्यैव कारणम् ॥ ४५ ॥
 यद्यावत्क्रियते जन्तुः स्वगृहे राजते पुमान् ।
 यो यो यस्य यथा भावस्तत्तत्तेषां च सौरुपता ॥ ४६ ॥
 तत्कामोपचेष्टितम् सर्वं वृथा भवति आयतौ ॥

न चास्य क्रिया काचिन्नेह नानास्ति कर्हिचित् ॥ ४७ ॥
 अहं चेष्ट इतो देहे सर्वकर्मसु चेष्टते ।
 इति ज्ञानं त्रिजानीयाद्यज्ज्ञानं स्मरणेन हि ॥ ४८ ॥
 तडागः पूर्णतो येन यद्दातुं बलं राजते ।
 किञ्चिच्छिद्रंण आद्यं च मनसात्मोदकक्रियाः ॥ ४९ ॥
 बन्धं विहाय पूर्णानि कुर्वन्तु स्वस्थमानसम् ।
 ये हि युक्तिं सदाभ्यासात्स वै ज्ञानोत्तमोत्तमः ॥ ५० ॥
 देहादिसर्वकर्माणि ज्ञानाज्ञानेषु ज्ञायसे ।
 सोहं चिन्मात्ररूपेण जानीहि ब्रह्मलक्षणम् ॥ ५१ ॥
 अहं मूर्खमहं ज्ञाता यो धर्मः प्रतिपाद्यते ।
 सोहं चिन्मात्ररूपेण जानीहि ब्रह्मलक्षणम् ॥ ५२ ॥
 भिद्यते हृदयग्रन्थिशिच्छद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
 क्षीयन्ते चास्य कर्माणि यस्मिन् दृष्टे परावरे ॥ ५३ ॥
 जगद्विलक्षणं ब्रह्म ब्रह्मणोऽन्यन्न किञ्चन ।
 ब्रह्मण्याभाति चिन्मिथ्या यथा मरुमरीचिका ॥ ५४ ॥
 ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।
 न चास्ति किञ्चित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स सत्त्ववित् ॥ ५५ ॥
 न त्वं विप्रादिको वर्णो माश्रमी नाक्षगोचरः ।
 असङ्गोसि निराकारो विश्वसाक्षी सुखी भव ॥ ५६ ॥
 देहाभिमानगलिते विदिते च चिदात्मनि ।

यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र समाधयः ॥ ५७ ॥
 आत्मैकभावनिष्ठस्य या या चेष्टास्तदर्चनम् ।
 यो यो जल्पः ससंमन्त्रस्तद्ध्यानं चनिरीक्षणम् ॥५८॥
 न संकल्पविकल्पस्य न लीनोपाधिवासनाः ।
 निजस्वरूपे निर्मग्नः स योगी परतत्त्ववित् ॥ ५९ ॥
 देहादिसर्वेन्द्रियाणि सत्तामात्रेण चेष्टते ।
 यथा दीपे प्रपंचस्य चुंबकं लोहमेव च ॥ ६० ॥
 देहद्वयं तथा नाम वर्णाश्रमा च व्यर्थता ।
 महीआकाशब्रह्माहमलमेतत्समाधिना ॥ ६१ ॥
 अव्यक्तस्य कथं ध्यानं व्यापकस्य विसर्जनम् ।
 अमूर्तस्ये कथं पूजा स्वयं ब्रह्म सनातनम् ॥ ६२ ॥
 फलस्य कारणं पुष्पं फले पुष्पं विनश्यति ।
 ज्ञानस्य कारणं कर्म ज्ञाने कर्म विनश्यति ॥ ६३ ॥
 किं करोमि क्व गच्छामि किं गृह्णामि त्यजामि किम् ।
 आत्मना पूरितं सर्वं महाकल्पांबुना यथा ॥ ६४ ॥
 भूतादिव्यक्तिरूपं च अचरं चरमेव च ।
 तदिन्द्रजालवत्पश्येद्यथाम्बुवीचित्रजगत ॥ ६५ ॥
 शब्दभागद्वयं कृत्वा व्यर्थो ज्ञानार्थयोगिनम् ।
 कदाचिद्वक्तुं ज्ञानार्थं व्यर्थो वक्तुं न शक्यते ॥ ६६ ॥
 गर्वं नो वहते न निन्दति परान्नो भाषते निष्ठुरं

प्राक्तं केनचिदप्रियं च हसते क्रोधं च नालम्बते ।
 श्रुत्वा काव्यमलक्षणं परकृतं सन्तिष्ठते मूकव-
 द्दोषान्नाददते स्वयं न कुरुते चैतत्सतां लक्षणम् ॥ ६७ ॥
 बीजमध्ये यथा वृक्षं वृक्षमध्ये च बीजता ।
 व्याप्यव्यापकसर्वात्मा स पृथक् नैव दृश्यते ॥ ६८ ॥
 एकात्मा सर्वभूनेषु बन्धमोक्षः कथं द्विधा ।
 जन्मसंस्कारयोगेन भिन्नत्वं वर्त्तते सदा ॥ ६९ ॥
 प्रतिबिम्बयथोपाधिं दीर्घन्तिर्यक् च वर्त्तुलम् ।
 तस्माद्विलक्षणो जीवः कथमेकं भविष्यति ॥ ७० ॥
 यथा योनिस्तथाचारपूर्वकर्मानुसारतः ।
 तत्तज्ज्ञानाधिकारेण द्विविधा बन्धमोक्षयोः ॥ ७१ ॥
 यथायमलमुत्पत्तिं प्राग्बन्धं विविधाकृतम् ।
 तथैव सुखदुःखानि कथं भवति एकता ॥ ७२ ॥
 द्रव्यं न भक्षयेत्प्राज्ञः स्वद्रव्यं नैव पोषयेत् ।
 सन्तुष्टः सर्वदा नित्यं स नरो ज्ञानवान्भवेत् ॥ ७३ ॥
 शरीरं नश्वरं सर्वं सम्बन्धः किन्तु शाश्वतः ।
 वयसा सूत्रमार्गेण यथा स्थानेषु गच्छति ॥ ७४ ॥
 यथा परगृहे वासो मार्गस्थं कुरुते सदा ।
 तथैव सुखदुःखेन न स्पृशेत् ज्ञानिनो नरः ॥ ७५ ॥
 नटी च नटनाट्यं च नानाक्रीडा च रञ्जनम् ।

अहं प्रत्ययजानाति तथैव ज्ञो सदा नरः ॥ ७६ ॥

इति ज्ञाननिर्णयः ।

अथ श्रोता उवाच ।

इदं किं दृश्यते केन कथं जातम् ?

तं होवाच—

प्रथम अनादिवस्तु चैतन्य आत्मा । तस्य स्फुरणं
जातं स इममेवात्मानं द्विधा पातयेत्ततः ।

पतिश्च पत्नी चाभवतामिति बृहदारण्ये ।

तत्त्वमसीति यस्मिन् त्रिपदानि भवन्ति । तत् त्वं असि ।
ब्रह्माहमस्मीति सकलब्रह्मान्तं निश्चसितम् । अथ
तत्सर्वं त्वमेव । इदमाश्चर्यम् । तर्हि चित्त एकाग्रम् अति-
सूक्ष्मतरं कुरु । परमार्थमित्युक्तम् । आत्मार्यं गुरुरचल-
धर्मव्यापकत्वादिति । अथ—

अन्धः पङ्गुरसङ्गे च सङ्गात्कर्म प्रतिष्ठितम् ।

यत्र पङ्गुस्वतन्त्रत्वं तत्रान्धो निःफलो भवेत् ॥ १ ॥

अन्धातीतं भवेत्पङ्गुरचलं च सनातनम् ।

सबाह्याभ्यन्तरं भूतं यथाकाशं च दृश्यते ॥ २ ॥

किन्तु माया अन्धा अविवेकित्वात् । उभयोरैकीभूत्वा
मिथ्या जीवेश्वरौ व्याजेनापि ब्रह्माण्डयोः । सृष्टिनिर्माताः ।

तस्मान्मायापरित्यागेन स्वयमेव चिदाकाशे च वर्तते ।
 तत्र प्रमाणं श्रुतिः । आकाश आत्मा खं ब्रह्म ।
 अथ जीवेश्वरयोर्लक्षणम् । तत्र प्रमाणं श्रुतिः । द्वा सुपर्णा
 सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोर-
 न्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति । अथ
 वेदेति । कार्योपाधिचैतन्यं जीवशब्दवाच्यम् । कारणो-
 पाधिचैतन्यम् ईश्वरशब्दवाच्यम् ।

कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः ।
 कार्यकारणतां हित्वा पूर्णबोधो विधीयते ॥ ३ ॥
 तत्र कार्यं नाम अहङ्कारादिसृष्टिव्यापारः कारणं नाम
 साक्षी ह्यन्तःस्फुरणम् । इति वेदान्ते ।

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।
 परमात्मेति चाप्युक्तो देहेस्मिन्पुरुषः परः ॥ ४ ॥

इति ईश्वरः ।

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।
 कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ १ ॥

इति जीवः ।

मुखाभासको दर्पणे दृश्यमानो
 मुखत्वात्पृथक् ते न हि वाऽस्ति वस्तु ॥

चिदाभासकोधीशजीवोपि तद्वत्

स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ १ ॥

इति हस्तामले । सलिल एको इष्टाद्वैतो भवति ।

इति बृहदारण्ये । तथाबिम्बप्रतिबिम्बन्यायेन जीवेश्वरौ कल्पितौ । तज्जीवस्य मोक्षसाधनमाह कर्मपरं अहरहः सन्ध्यामुपासिता यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् । ज्योतिष्टोमौ स्वर्गकामौ यजंत । ॐमिति ब्रह्म । ओमितीदं सर्वम् । ओमित्यग्निहोत्रमनुजानाति ।

इति कर्म ।

अथ ज्ञानपरम् । न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागे-
नैके अमृतत्वमानशुः ।

प्रथममायाशबलसृष्ट्यादिपुत्रकलत्रद्रव्याद्विलक्षणः ।
द्वितीयं स्थूलसूक्ष्मादिशरीरस्य विलक्षणम् । तृतीयं
केवलमोक्षसङ्कल्पः । यथा शुकनालकान्यायेन मिथ्या-
रज्जुसर्पे भ्रममाणे सति तस्य मोक्षसाधनमाह । तत्र
जीवस्वरूपं लक्षणं दृष्टिसम्बन्धेन सूर्यप्रभया प्रतिभाति
तद्वासना महद्हृदि ग्रन्थिः ।

इति जीवलक्षणम् ।

जीवस्य मोक्षकामाय त्रिवर्गं च पुरा कृतम् ।

कर्म पातञ्जलिं साङ्ख्यं तत्समासेन कथ्यते ॥ १ ॥

पञ्चभूतात्मिका पूजा विधिरेष समाश्रृणु ।
 त्रयं कर्म पूजायोग्यं वा यो पातञ्जले स्मृतः ॥ २ ॥
 द्वयं देहाभिमानेन एकं नाहं च सांख्यता ।
 अहं नाहं द्वयं शब्दबन्धमोक्षं च कारकम् ॥ ३ ॥
 तथा च श्रुतिः । अथातो धर्म जिज्ञासा । अथातो ब्रह्म-
 जिज्ञासा । पूर्वपूर्वश्रुतियुक्त्यानुभवाभासानामुत्तरोत्तर-
 श्रुतियुक्त्यानुभवाभासबोधदर्शनात् ।
 सामान्यशास्त्रं स्यान्न्यूनं विशेषो बलवान्भवेत् ।
 परेण पूर्वबाधो वा प्रायशो दृश्यतामिह ॥ ४ ॥
 इति वेदान्ते कर्मपरम् । ज्ञानादेव तु कैवल्यमित्यादि-
 श्रुतेः ।
 न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
 ज्ञानाग्निदग्धकर्माणि ।
 उदराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
 इति ज्ञानपरम् ।
 अथ वेदाक्तकर्मयोगः ।
 वर्णाश्रमं च धर्मं च वेदादिविधिपूर्वकम् ।
 तच्च साध्यमसाध्यं वा जन्मकर्मफलप्रदम् ॥ १ ॥
 ज्योतिष्टोमे भवेत्सर्गः श्रोता स्यादिति कर्माणि ।
 निषेधविधिनिघ्नानि न भवन्मोक्षसिद्धिदम् ॥ २ ॥

जपानुष्ठानयोर्द्वारा देवतानुग्रहो भवेत् ।
 तत्सकाशाद् भवेत् सिद्धिश्चैतन्योपाधिवर्जिता ॥ ३ ॥
 तत्र भूतपूजा । पार्थिवस्थावरादेतीर्थयात्रा अग्निहो-
 त्रज्वालामुखीयागादि । आपः गङ्गायाः नैमिषारण्या-
 द्विजलपूजा । तथा च—

संहिता ब्राह्मणारण्यं द्वन्द्वदीक्षा निघण्टकम् ।
 ज्योतिषं च निरुक्तं च दशग्रन्थानि सूत्रकम् ॥ ४ ॥
 एकया लिङ्गग्रन्थया च बद्ध्यते सकलं जगत् ।
 दशग्रन्थया यदा बद्धो तस्य मुक्तिः कथं भवेत् ॥ ५ ॥
 एवं पठति वेदानां हंकारं पिण्डपोषणम्(?) ।
 एतज्ज्ञानपरं ज्ञात्वा स मुक्तो नात्र संशयः ॥ ६ ॥
 किन्तु—

संहिता कार्यच्छन्दं च दृश्यब्रह्मेति ब्राह्मणम् ।
 नभमारण्यमाश्रित्य छन्दम्ब्रह्मास्मि वाक्यता(?) ॥ ७ ॥
 मन आदिरोधनं शिक्षा निघण्टं वृत्तिधारणम् ।
 त्रिवेकं ज्योतिषं चैव ममेदं सूर्यमुच्यते ॥ ८ ॥
 निरुक्तं संशयच्छेद्यं सूत्रपाठं च ज्ञानधीः ।
 अन्नोपाधिश्च वेदाद्या यस्तं वेद स वेदवित् ॥ ९ ॥
 अस्यार्थः । संहिता नाम स्वहितम् । कार्यकारणातीतं
 न तु कर्मचोदना । ब्राह्मणं नाम सर्वस्वं ब्रह्मैव न तु

यागादि । आरण्यं नाम नभलक्ष्यं न तु आरण्यरोदनम् ।
 छन्दो नाम ब्रह्मास्मीति स्मरणं न तु पिशाचवच्छलनम् ।
 शिक्षा नाम शासनं मन आदिधारणा न तु पाठः
 निघण्टं नाम काठिन्यं वृत्तिसावधानता न तु देशान्तरम् ।
 ज्योतिषं नाम विवेकता न तु गणकादिव्यापारः । सूत्रं
 नाम अभेदानुसन्धानं न तु कर्मप्रेरणा । निरुक्तं नाम
 संशयच्छेद्यं न तु वेदार्थप्रौढिः । सूत्रपाठं नाम ज्ञान-
 दृष्टिः । न तु व्याकरणबलम् ।

एतज्ज्ञानं परं ज्ञानमन्यत् संसारपोषणम् ।

इति वेदोक्तकर्मयोगः । प्रमाणं वेदाक्षराणां सायुज्यं
 सरूपतां सलोकतामश्नुत इति श्रुतेः ॥

अथ पातञ्जलहठयोगः ।

अथ पातञ्जलयोगं कथयत्यङ्गानि त्रै क्रमात् ।

देहसाध्यं भवेन्मोक्षं तज्ज्ञानं साधनं शृणु ॥ १ ॥

तत्र हंसोपनिषदि—गुदमत्रष्टभ्याधाराद्वायुमुत्थाप्य स्वा-
 धिष्ठानं त्रिःप्रदक्षिणीकृत्य मणिपूरकं गत्वा अनाह-
 तमतिक्रम्य विशुद्धे प्राणान्निरुद्ध्य आज्ञामनु ब्रह्मरन्ध्रं
 ध्यायेत् । तत्र नादमनुभवति चिणिति प्रथमः १ चिणि-
 चिणि २ घण्टा ३ शङ्ख ४ तन्त्री ५ ताल ६ वेणु ७
 भेरि ८ मृदङ्ग ९ मेघ १० नवमं त्याज्यं दशम-

भ्यसेत् । तस्मान्मनो विलीनं भवति । यस्य मनसि
विष्टना मनसोऽन्तरायं मनो न वेद यस्य मनः शरीरं
यो मनोन्तरो यमयति ।

चक्रं सप्त त्रिकूटं च श्रीहठं गोहठं तथा ।

भ्रूवोर्गुम्फा ब्रह्मरन्ध्रं सूलो यानं जलन्धरम् ॥ १ ॥

टाली लोली तथा धोती लम्बिकाशोधनं क्रमात् ।

खेचरी भूचरी चैव महाकाशा तथैव च ॥ २ ॥

उद्गानं लोपनं चैव गाठनं चात्रकाशकम् ।

इडापिङ्गलयोर्नान्यष्टाविंशत्यनुक्रमात् ॥ ३ ॥

प्रणवं व्याहरन् जाप्यं सोहं यामं मतान्तरे ।

अस्य कर्ता भवेज्जीवो देहभाजनसम्मतम् ।

साधनेन भवेत्सिद्धिरहं वृद्धोऽभिजायते ॥ ४ ॥

अणिमादि भवेत्तेषां भूतं भविष्यं वर्तमानम् ।

वाचां सिद्धिर्मृतं मोक्षं देहसङ्घेन मानिता ॥ ५ ॥

यथा प्रेते क्षमा लिङ्गं तत्सकाशाच्च सौख्यता ।

तथा देहसमीरेण अहं ममेति मानिता ॥ ६ ॥

ब्रह्मरन्ध्रे गते प्राणे ह्यहं मोक्षोऽपि जायते ।

यथा दध्नगृहस्वामी पलायन् सौख्यमानिता ॥७॥

पुनरहङ्कृतो वासो वासना जन्मदायिनी ।

तथा देहगतो मोक्षो बुद्धिरर्भकसंमता ॥ ८ ॥

तत्र गीता—

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय

नवानि गृह्णाति नरो पराणि ।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-

न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ ९ ॥

द्रष्टा दृश्यं यदा वर्त्ते देहे सङ्गेन मोक्षकः(?) ।

आत्मा देही कथं कृत्वा सर्वव्यापिविलक्षणः ॥ १० ॥

तस्मादुन्मीलद्योगी च विकलः कौलशिक्षया ।

समाभ्युत्थानमन्यानि देहसङ्गेन व्यर्थता ॥ ११ ॥

आत्मा प्रज्ञानमानन्दनित्यशुद्धनिरामयः ।

विचरेज्ज्ञप्तिमात्रेण देहातीतं च सर्वदा ॥ १२ ॥

यावद्देहाभिमानं च यावत्सिद्धिः प्रवर्त्तते ।

तावज्जन्यानदानं च भवेत्कर्मानुसारतः ॥ १३ ॥

तत्र निषेधार्थश्रुतिः—

न कर्मणा न प्रजया धनेन

त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ।

परेण नाकं निहितं गुहायां

विभ्राजते यद्यतयो विशन्ति ॥

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्ध-
सत्त्वाः इति श्रुतेः । आब्रह्मभुवनाल्लोकात् इति गीतासु ।

इष्टादर्शनदृश्यानां विरामो यत्र वा भवेत् ।
 तस्माद्विलक्षणं ह्यात्मा ह्यपरोक्षे भवेत्स्वयम् ॥ १ ॥
 यावन्न ज्ञायते आत्मा कर्तृलाभलवं मुनिः ।
 तावत्सर्वं भवेद्द्वयर्थं यथा बन्ध्या विभूषिता ॥ २ ॥
 इति कर्मपरः । परन्तु अनर्थकारी देहनाशकारी । त-
 स्माज्ज्ञानाय साधयेत् । तत्र चक्रम आधारं नाम देहम् ॥ १ ॥
 स्वाधिष्ठानं सात्त्विकमहङ्कारः ॥ २ ॥ मणिपुरं बुद्धिः ॥ ३ ॥
 अनाहतं सदाचारः ॥ ४ ॥ विशुद्धं गुहभक्तिः ॥ ५ ॥ आ-
 ज्ञाचक्रे ज्ञाने सावधानता ॥ ६ ॥ सहस्रदलं तुर्या ॥ ७ ॥
 त्रिकूटं गुणरहितम् ॥ ८ ॥ श्रीहठं मायारहितम् ॥ ९ ॥
 गोहठमविद्यातिरस्कारः ॥ १० ॥ भ्रुवोर्गुम्फा कामना-
 शून्यम् ॥ ११ ॥ ब्रह्मरन्ध्रं मनोलयः ॥ १२ ॥ सूल-
 बन्धमिन्द्रियनिग्रहः ॥ १३ ॥ यानं विषयनिरासः ॥ १४ ॥
 जालन्धरं स्वपररहितम् ॥ १५ ॥ टाली पदार्थवार्ताशून्य-
 म् ॥ १६ ॥ लोली युक्ताहारः ॥ १७ ॥ धोती सर्वजले-
 प्यैक्यम् ॥ १८ ॥ लम्बिका स्तुतिनिन्दारहितम् ॥ १९ ॥
 खेचरी अवकाशे दृष्टिः ॥ २० ॥ भूचरी युग्ममात्रमवलोक-
 नम् ॥ २१ ॥ महाकाष्ठा सर्वं ब्रह्मेतिनिश्चयः ॥ २२ ॥
 उद्गानमनिकेतम् ॥ २३ ॥ लोपनं कार्यातीतम् ॥ २४ ॥ गाठनं
 देहदुःखसहनम् ॥ २५ ॥ अवकाशं देहातीतम् ॥ २६ ॥

इडा पिङ्गलयोर्नाम ॥ २७ ॥ २८ ॥ प्रपञ्चबुद्धिरहितम् ॥

एवन्तु साधयेत्प्राज्ञो न तु देहविडम्बनम् ।

देहाद्विलक्षणं आत्मा वृथा भ्रमन्ति मानवाः ॥

इतिपातञ्जलहठयोगः ॥

अथ साङ्ख्यराजयोगः ।

विना साङ्ख्येन प्रत्यक्षं न भवेदात्मयोगिनाम्(?) ।

देहः कञ्चुकवत्याज्यः स्वस्त्रं खमिव राजते ॥ १ ॥

यं शैत्राः समुपासते शिव इति ब्रह्मेति वेदान्तिनो

बौद्धा बुद्ध इति प्रमाणपटवः कर्तेति नैयायिकाः ।

अर्हन्नित्यथ जैनशासनरताः कर्मेति मीमांसकाः

सर्वे घूर्णिपराः प्रपञ्चविकलाः सांख्यात्परं नान्यथा ॥२॥

सांख्यं योगं समभ्यस्येत् पुरुषं पञ्चविंशतिः ।

इति श्रुतिर्वेदेद्वाक्यं वेदान्तैः सद्भिरुच्यते ॥ ३ ॥

आकाशपूरकं सांख्यं योगः समीरपूरकः ।

देहाद्विलक्षणं आत्मा तस्मात्सांख्यं समभ्यसेत् ॥ ४ ॥

प्रलयः सर्वतद्वाचामात्मनो व्यतिरेकता(?) ।

स सांख्ययोगसंज्ञा च इतरं भ्रामिकं मतम् ॥ ५ ॥

सर्वाद्विलक्षणोह्यात्मा एकमनेकरूपिणम् ।

एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म अलं ततः परं भवेत्(?) ॥ ६ ॥

इति सांख्ययोगः ।

अथ देहलक्षणम्—

भोगरोगं तथा मलं निधनं क्षेत्रगामिता ।
 प्रारब्धमनुवर्तन्ते यथा तद्वै विनिश्चितम् ॥ १ ॥
 पञ्चतन्मात्रभूतानि प्रत्यक्षमखिलं जगत ।
 प्रकृतिर्गुणकर्माणि वर्तन्ते चित्प्रकाशतः ॥ २ ॥
 मनोत्थाय यदा देहे तत्कर्म जीवसंज्ञकम् ।
 देहेन मनमुत्थाय तत्कर्म देहसंज्ञितम्(?) ॥ ३ ॥
 भक्ष्यभक्ष्यकभावं च भूतं भूतेषु युज्यते ।
 तदर्थं शणु मे वत्स पञ्चभूतान्यनुक्रमात् ॥ ४ ॥
 आपः पृथिवी भक्ष्यं च वायुरग्निश्च भक्षकः ।
 तत्राकाशमावपनं सत्ता चिन्मात्रसंज्ञिता ॥ ५ ॥
 क्षुत्पिपासाविसर्गं च देहे कर्माणि केवलम् ।
 अन्यत्कार्याणि कर्माणि वेदसंज्ञा विधीयते ॥ ६ ॥
 धैर्यं समरसश्चैव सर्वभक्षस्य निस्पृहः ।
 अखण्डपञ्चभूतानि लक्षणैर्देह उच्यते ॥ ७ ॥
 तत्राहमन्तःकरणं भोक्ता, भोक्ता नाम साक्षित्वम् इ-
 न्द्रियाणां भोगसाधनेता नाम रसपरीक्षा पञ्चभूतानां भोग्यं
 नाम स्थूलकृशादिद्रव्यगुणाः । यथा भवन्ति तथा ।
 तत्र प्रमाणं श्रुतिः—ताभ्यः पुरुषमानयत्ता अब्रुवन्पुरुषं
 स्तुतेति पुरुषो वा वसु कृतं यथायतनं प्रविशामि क्षुत्-

पिपासे भवतेति श्रुतेः माताबालकन्यायेन तत्र गीतासु
 इदं शरीरं कौन्तेयक्षेत्रमित्यभिधीयते ।
 एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तादृदः ॥ ८ ॥

इति सांख्यपरिभाषा(१) ॥

(१) सांख्यपरिभाषाग्रन्थस्य एकमेवादशपुस्तकं प्राप्तमपि च
 ग्रन्थकृता ग्रन्थप्रारम्भे—

विभक्तिमत्र यो पश्येत्तस्य ज्ञानं च दूरतः ।

गुरुयुक्त्या प्रसादेन ग्रन्थगर्भावलोकनम् ॥

इति प्रतिज्ञातत्वादस्य मुद्रणे कारिते बहुषु स्थलेषु अगत्या-
 ऽशुद्धिरस्ति किन्तु ग्रन्थार्थरक्षार्थं न तन्निरासेऽस्माभिर्दृष्टिपातः
 कृतः । ग्रन्थोऽपि खण्डित इवाभाति ।

—हरिदासगुप्तः—चौखम्बासंस्कृतसीरीज़ आफिस बनारस सिटी ।

चौखम्बासंस्कृतसीरीज़ ।

म्बा— संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः
येत्वा प्रकाश्यते । एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्रयते ।

लभाश्चासुद्धिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरणधर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था एवाऽपि
मुद्रयन्ते ।

प्रधानसंस्कृतपाठशालाध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वान् एतत्परिशोधनादि-
भवन्ति ।

ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्चैतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकममिमं मूल्यम्—मुद्राः १० आणकाः ८
स्तवकं " " १ " ८
पृथग् नास्ति । " " १ " ८

ला । गोपीनाथभट्टकृता ३)
। भट्टोजिदीक्षितकृतः प्रथमाध्यायमारभ्य
द्वितीयपादचतुर्थाध्यायपर्यन्तम् ३३)
भट्टकुमारिलविरचितं पार्थसारथि-
रत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् १५)
तत्त्वत्रयम् । विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् ।
र्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थविरचित-
शासहितं सम्पूर्णम् (वेदान्तः) ३)
। श्रीब्रह्मदेवविरचितः ... १॥)
णिः । महामहोपाध्यायश्रीगागाभट्टविर-
दः (मीमांसा) ... ३)
श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिता सम्पूर्णा ३)
म्—बादरायणप्रणीतवेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्र-
भेक्षुकृतव्याख्यानं । सम्पूर्णम् । (वेदान्तः) ५)
रीमल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा । ... ३)
-विशिष्टाद्वैतब्रह्मनिरूपणपरम् श्रीभाष्यकृतां
श्री ६ श्रीयामुनमुनिभिर्विरचितम् । १॥)
ः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः ।
सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) ६)
र्णयो न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिवि-
रूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः
यायः) ... ७॥)
म् । श्रीमदण्णयदीक्षितकृतं सम्पूर्णम् ३)
तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसेमेश्वरविरचिता ।
... २४)
वली । उत्पलदेवविरचिता श्रीक्षेमराजविर-
मेता (वेदान्तः) ... ३)
रुप्रकाशः । जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रहः
यणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । (मीमांसा) ३)
का प्रभाकरमतानुसारि—मीमांसादर्शनम् ।
ध्यायशालिकनाथमिश्रविरचितम् श्रीशङ्कर-
मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ५)

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्या-
सप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतः । (वेदान्तः) ४॥)
(१९) काल्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्यायश्रीकर्काचार्य-
विरचितभाष्यसहितम् (यत्नस्थः) ... ३०)
(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितं ४॥)
(२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखण्डायम् । आनन्दपूर्णविर-
चितया खण्डनफक्किकाविभजनाव्याख्यया व्याख्यया
वियासागरीति प्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्तः) २१)
(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता ... १॥)
(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्—बालबोधिनीव्याख्यया श्वतरणिकया
च सहितम् ... १२)
(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता । ३)
(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीश-
विरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाध-
र्याः प्रत्यक्षानुमानमाधुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य
मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च
क्रोडपत्राणि ... ७॥)
(२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्त-
जाह्नवीयुतम् ... ३)
(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्धनैयायिककापिलजैनवैशेषिक-
जैमिनीयदर्शनसंचेपः । मणिभद्रकृतटीकया सहितः ।
हरिभद्रसरिकृतः ... १॥)
(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डप्रकाशव्याख्ययासहितः प्रमेयरत्नार्णवः १।
(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्या
जागदीशी टीका ... १०)
(३०) वीरमित्रोदयः महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः प-
रिभाषा—संस्कारप्रकाशात्मकः । सापिण्ड्यदीपकश्च १६॥)
(३१) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचित
आह्निकप्रकाशः ... ९)
(३२) स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्भरविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलितः ६
(३३) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता १

चौखम्बासंस्कृतसीरीज़ ।

- (३४) प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिभूपुरुषोत्तमजीमहाराज-
विरचितः ३)
- (३५) वेदान्तपारिजातसौरभं नाम ब्रह्ममीमांसाभाष्यं श्रीनिम्बा-
काचार्यविरचितम् १॥)
- (३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणतीर्थ-
विरचित-योगसिद्धान्तचन्द्रिकासमाख्यया व्याख्यया
संवलितम् ३)
- (३७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्द-
सरस्वतीस्वामिकृतब्रह्माध्यायवर्धिणीसमाख्यव्याख्यासं-
वलितम् ६)
- (३८) विद्वक्प्रकाशः । कौशाभविद्वद्भरुश्रीमहेस्वरसूरिविरचितः ३)
- (३९) श्रीसुबोधिनी । श्रीवल्लभाचार्यवर्निर्मिता श्रीमद्भगवत्-
विरचिततट्टिपणीसहिता । श्रीमद्भगवत्तदशमस्कन्धजन्म-
प्रकरण श्रीसुबोधिनीतट्टिपण्योः-प्रकाशः गोस्वामि
श्री पुरुषोत्तमजीमहाराज विरचितः ... ४॥)
- (४०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः
पूजाप्रकाशः ६)
- (४१) वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः । श्रुतिसिद्धान्तापरनामकः ।
श्रीब्रह्मचारिवनमालिमिश्रविरचितः । वेदान्तकारिकाव-
ली श्रीपुरुषोत्तमप्रसाद शर्मकृता अध्यात्मसुधातरङ्गि-
ण्याख्य टीकया सहिता ४॥)
- (४२) स्वानुभवाददर्शः । श्रीमदपरमहंसपरिव्राजकाचार्यनाराय-
णाश्रमशिष्यमाधवाश्रमविरचितः स्वकृतटीकावि-
भूषितश्च ३)
- (४३) याज्ञवल्क्यस्मृतिः । बालम्भट्टीसमाख्यव्याख्यासमलङ्-
कृतमिताक्षरासहिता । व्यवहाराध्यायः ... १६॥)
- (४४) मादाधरी । श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिकृता । श्रीगङ्गे-
शोपाध्यायविरचिततत्त्वचिन्तामण्या श्रीरघुनाथताकि-
काशरोमणिविरचितद्वैतविल्या च गर्भिता ... १६॥)
- (४५) शास्त्रदीपिका । श्रीपार्थसारथिमिश्रप्रणीता । रामकृ-
ष्णविरचितयुक्तिस्नेहप्रपूर्णाख्याख्यासहिता त-
र्कपादः ५)
- (४६) वैयाकरणासिद्धान्तलघुमञ्जूषा । महामहोपाध्याय-श्री-
नागेशभट्टविरचिता । श्रीमदूर्वलाचार्य- बालम्भट्टाभ्यां-
विरचितकुञ्जिकाकलाह्वटीकाद्वयसंवलिता ... ११)
- (४७) व्याकरणासिद्धान्तसुभानिधिः । पवतीय विद्वे
विरचितः खण्ड १० का
- (४८) वीरमित्रोदयः । लक्षणप्रकाशः । महामहोपा
मित्रमिश्रविरचितः खण्ड ९ का
- (४९) बृहदारण्यकवार्त्तिकसारः श्रीमद्द्वारण्यस्वामि
महेस्वरतीर्थकृतयालघुसंग्रहाख्ययाटीकयासम्-
(५०) वीरमित्रोदयः । राजनोत्तिप्रकाशः । महामहो
श्रीमित्रमिश्रविरचितः
- (५१) पूर्वमीमांसाअधिकरणद्वौमुदी । श्रीमन्महामहे
पं० रामकृष्णभट्टाचार्यविरचिता नने इ
गोपालशास्त्रिणाः परिशिष्टाधिकरणनिरूपणपूर्व
ण्या पारिष्कृतः ।
- (५२) प्रशस्तपादभाष्यटीकासंग्रहः । तत्र कणादह
श्रीशंकरामिश्रविरचितम्
- (५३) क्रमदीपिका । श्रीमन्महामहोपाध्याय कावमीरि
वभट्टविरचिता । विद्याविनोदश्रीगोविन्दभट्टाचार्य
वरणोपेता
- (५४) वीरमित्रोदयः । तीर्थप्रकाशः । महामहोपाध्याय
त्रामिश्रविरचितः खण्ड ६ का
- (५५) सांख्यसंग्रहः । तत्र सांख्यतत्त्वविवेचनम् श्रीशि
'क्षेमेन्द्र' विरचितम् । सांख्यतत्त्वयाथार्थदीपन
कगणेशविरचितम् । समाससूत्रव्याख्या स
रिणी च खण्ड २ का
- (५६) न्यायपरिशुद्धिः । श्रीमद्देहूटनाथ श्रीवेदान्ताचा
दिता । श्रीनिवासाचार्यविरचित न्यायसारसमा
टीकया युता
- (५७) निर्णयसिन्धु—कमलाकरभट्टविरचितः, कृष्णभ
व्याख्यासहितः खण्ड ६ का
- (५८) न्यायप्रकाश, श्रीमदापदेवविरचितः । श्रीमदनः
विरचितया "भाट्टालङ्काराख्य" व्याख्यासहिता
(५९) सांख्यतत्त्वकौमुदी—पद्दर्शनकृद्वाचस्पतिमिश्रवि
ता । पण्डितराड—वंशीधरमिश्रविरचित "तत्त्व
कर" टीकासहिता खण्ड ३
- (६०) न्यायदर्शनं सभासदीकं खद्योत सहितम्-खण्ड १

जयकृष्णदास गुप्तः सेक्रेटरी
चौखम्बासंस्कृतसीरीज़ आफिस
बनारस सिटी ।

Library

IAS, Shimla

S 181.41 D 959 S

00006999